

Doktori (PhD) értekezés

Dömötör Éva

**DEMONSTRATÍVUMOK KONSTRUKCIÓS
MEGKÖZELÍTÉSBEN**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezetője: **Prof. Surányi Balázs DSc** egyetemi tanár

Magyar Nyelvészeti Műhely

Vezetője: **Dr. Hegedűs Attila** egyetemi docens

Témavezetők:

Dr. habil. Dér Csilla Ilona egyetemi docens

Dr. Gerstner Károly egyetemi docens

Budapest

2022

Kálmán Lászlónak

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	5
0. Bevezetés.....	7
0.1. A disszertáció témája. A vizsgálat célja és oka	7
0.2. A disszertáció felépítése	8
0.3. Módszer, adatok	10
0.4. Reprezentáció	11
1. A konstrukciós nyelvészeti megközelítés.....	13
1.1. Konstrukció, konstrukciós nyelvtan(ok)	13
1.2. A disszertáció elméleti háttérét képező konstrukciós megközelítések	14
1.2.1. Goldberg	14
1.2.2. Croft és a RCG	16
1.2.3. Diessel	16
2. Deixis, diskurzusdeixis, anafora.....	18
2.1. A diskurzusdeixis	24
2.2. Alapvető nemzetközi és magyar deixiskutatások.....	26
2.2.1. Levinson	26
2.2.2. Diessel a demonstratívumokról	32
2.2.3. Deixis, diskurzusdeixis, anafora a magyar nyelvészeti kutatásokban	49
2.3. A deixis- és anaforaértelmezések összefoglalása	77
2.3.1. Levinson	79
2.3.2. Levinson vs. Diessel: a tiszta szövegdeixis	80
2.3.3. Laczkó Krisztina.....	81
2.3.4. Tátrai Szilárd	85
2.4. Megfigyelések, következtetés.....	85
2.4.1. Megfigyelések korpuszadatok alapján.....	85
2.4.2. Következtetések.....	99
3. A főnévvel egyeztetett <i>az/ez</i> mutató névmás konstrukciós megközelítésben	103
3.1. A konstrukció megnevezései.....	103
3.2. Az adnominális <i>az/ez</i> mutató névmási konstrukció jellemzése.....	104
3.2.1. A konstrukció jellemzése méret, sematikusság, produktivitás és kompozicionalitás alapján	104
3.2.2. Forma.....	109

3.2.3. Funkció.....	117
3.2.4. Speciális [<i>az/ez</i> _{Agr} > <i>a(z)</i> > NP _{Agr}] konstrukciók	126
3.3. Kapcsolatok más konstrukciókkal.....	132
3.3.1. Öröklődési hierarchiák	132
3.3.2. Horizontális kapcsolatok	134
3.4. A főnévi mutató névmással bővített főnévi szerkezet története.....	140
3.4.1. Konstrukciós szemlélet a nyelvi változások vizsgálatában	140
3.4.2. A magyar MNM rendszer megújulása.....	142
3.4.3. Újraelemzés konstrukciós szemléletben.....	151
3.4.4. Analógiás változások konstrukciós szemléletben.....	153
3.4.5. A mutató névmás > határozott névelő grammatikalizáció nemzetközi kitekintésben.....	154
3.5. Összefoglalás.....	157
4. Az <i>aztán</i> vizsgálata konstrukciós megközelítésben.....	158
4.1. <i>Aztán</i> és <i>azután</i>	158
4.2. Kompozicionális jelentések.....	158
4.2.1. Időjelentés	158
4.2.2. Sorrendiség.....	159
4.2.3. Időbeliség + diskurzuskoherenca	161
4.2.4. Hasonló szerepű lexémákkal való kollokációs használatok	162
4.2.5. Lista.....	164
4.3. Az <i>aztán</i> nem transzparens konstrukciói.....	165
4.3.1. Az [<i>Aztán</i> > Wh?] konstrukció.....	167
4.3.2. A „ <i>Na és aztán?</i> ” konstrukció	168
4.3.3. Az [<i>x</i> > <i>aztán</i> > p] konstrukció.....	169
4.3.4. A főmondati kötőmód.....	199
4.4. <i>Ezután, eztán</i>	201
4.5. Összefoglalás.....	201
5. Az <i>azért</i> konstrukciói és a pragmatikalizáció.....	204
5.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő, grammatikalizáció, pragmatikalizáció	205
5.1.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő.....	205
5.1.2. Grammatikalizáció, pragmatikalizáció.....	208
5.2. Az <i>azért</i> konstrukciós vizsgálata.....	212
5.2.1. Szakirodalmi háttér, előzmények	212
5.2.2. Az <i>azért</i> eredeti, demonstratívum használatai	213
5.2.3. Megengedés, ellentétesség	218
5.3. Összefoglalás.....	223

6. Összegzés	224
6.1. Eredmények.....	224
6.2. További kutatási célok.....	226
Hivatkozások, rövidítések	227
Rövidítések.....	227
Hivatkozások.....	227
7. Összefoglaló	242
8. Summary	243

Köszönetnyilvánítás

Sokaknak tartozom hálával azért, hogy ezt a dolgozatot el tudtam készíteni.

Témavezetőimnek, akik szakmai támogatásukkal végigkísérték az első ötlettől a végső verzióig. Gerstner Károlynak a precizitásért, a visszafogott, de engem mindig nagyon megnyugtató „rendben levőnek találok” válaszáért... Dér Csillának meghálálhatatlan szakmai segítsége mellett azért a plusz érzelmi támogatásért, hogy a nehéz időszakokban nem hagyott elcsüggedni, a lelkes időszakokban pedig együtt lelkesedett velem.

Tanáraimnak, különösen É. Kiss Katalinnak és Surányi Balázsnak, akik „nem bennszülött pázmányos” létemre is figyelmet szenteltek a vizsgálatomnak. Nemcsak a doktori kurzusokon, hanem később is bármikor fordulhattam hozzájuk. Alberti Gábornak, aki a pécsi magyar szakon elindított azon az úton, hogy valami közöm legyen a nyelvészethez. Szintén pécsi latin és ógörög szakos tanáraimnak, elsősorban Kárpáti Andrásnak, aki már első évben tulajdonképpen sematikus konstrukciókról (I. a disszertáció 3. fejezetében) tanított nekünk Latin mondattan órán. Csak nem így hívtuk őket.

Kálmán Lászlónak. Neki köszönhetem a nyelvtani és egyáltalán szemléleti keretét a munkámnak. Köszönöm, hogy a konstrukciós modellt megismertette velem, hogy teljesen természetes módon befogadott az ELTE-s konstrukciós órákra, úgy, hogy hivatalosan semmi közöm nem volt az ELTE-hez, hogy elolvasta az elemzéseimet, úgy, hogy hivatalosan nem volt témavezetőm, és hogy biztatott, mindig. Neki írtam ezt a dolgozatot, és az ajánlásban a *-nak* ragot október 10-e után sem tudtam átírni arra, hogy „emlékére”, mert valahogy annyira élő a támogatása bennem.

A dolgozat bírálóinak, Laczkó Krisztinának és Furkó Péternek, hogy az első változatot elolvasták, és értékes és hasznos javaslatokat tettek a változtatáshoz. Minden észrevételüket megfontoltam, nagy segítséget jelentettek a dolgozat véglegesítésében. Nagyon hosszú lett, ezért előre köszönöm, hogy újra elolvassák.

A munkahelyi vita minden résztvevőjének, a bírálókon kívül É. Kiss Katalinnak és Hegedűs Attilának hozzászólásaikért és azért, hogy olyan barátságos hangulatot teremtettek annak az eseménynek.

Horváth Péternek, „informális bírálómnak”, aki szintén elejétől végéig elolvasta az írásomat, minden egyes helyesírási hibát és elírást észrevett, és emellett tartalmi átgondolásokra is ösztönzött. (Ha maradt mégis formai hiba a dolgozatban, az csak azt jelenti, hogy én elfelejtettem valamit ezekből kijavítani.). Neki még azt is köszönöm, hogy mindig meg tud nevetetni.

Szótáros munkatársaimnak és feletteseimnek állandó érdeklődésükért és türelmükért.

Lillának, Verának.

Péternek.

Szüleimnek és testvéreimnek a szeretetükért és bizalmukért. Különösen valakinek, aki diós kiflit is ígért sütni a „nagy” védésre, de ...

Mindenkinek, aki időnként figyelmeztetett arra, hogy nem kell – mert nem lehet – tökéleteset írni.

0. Bevezetés

0.1. A disszertáció témája. A vizsgálat célja és oka

A disszertáció célja a konstrukciós nyelvtanmodell alkalmazása a magyar demonstratívumok (mutató névmások és mutató határozószók) leírásában. Mivel a konstrukció fogalma meghatározott formai és funkcionális tulajdonságok együttesére épül, a formai (szintaktikai, morfológiai, esetenként prozódiai) és a funkcionális (szemantikai, pragmatikai) jellemzés egyenlő fontosságot kap az elemzésekben. A módszertanban és a konstrukciók reprezentációjában funkcionális nyelvészeti elveket követek: a kutatás használatalapú, az elemzések valódi nyelvhasználati adatokból indulnak ki, a forma–jelentés társulások létrejöttében nem feltételezek szabályokat, ennél fogva a konstrukciók ábrázolását nem tartom formalizálhatónak. Ha a konstrukció reprezentációja megkívánja (l. **0.3.**), a formális nyelvészetben bevett fogalmakat és kategóriákat is alkalmazok (pl. azonosító fókusz, kontrasztív topik, hókusz, ellipszis, DP, NP, VP stb.), de olyanokat is, amelyek többféle nyelvészeti irányzatban elterjedtek (predikátum, topik, fókusz, módosító, determináns, illetve főnév, ige stb.). A heterogén terminológia is azt az álláspontot közvetíti, hogy a különböző elméleteknek vannak összeegyeztethető megállapításai, közösen használható kategóriái. A konstrukciós nyelvtan nem szögezi le, hogy egy nyelvben milyen egységek vannak, és főleg, hogy azokat hogyan kell nevezni, hanem ahhoz nyújt irányelvet, hogy mi tekinthető általánosságban a nyelvtan egységének (l. **1.**).

A demonstratívumok osztályán belül az *az/ez* főnévi mutató névmás és két származéka, az *aztán* és az *azért* használatain mutatom be a konstrukciós nyelvszemlélet alkalmazhatóságát.

A disszertáció témájának és az elméleti keret választásának oka a következő. Pragmatikai, szemantikai, nyelvtipológiai, nyelvtörténeti, valamint a nyelvelsajátítással kapcsolatos vizsgálatok egyaránt megállapítják, hogy a demonstratívumok alapfunkciója a deixis. Megfelelő nagyságú korpuszon végzett elemzés során az egyes névmások és a belőlük származó határozószók használatának azonban olyan szisztematikus mintái rajzolódnak ki, amelyek az eredeti deiktikus használatától való eltávolodással, egy sajátos, pragmatizációval együtt járó grammatikalizációval alakultak ki. A fő észrevétel az, hogy mind a deiktikus, mind a nem deiktikus funkciók meghatározott grammatikai és pragmatikai környezetben konvencionalizálódtak. Mivel ilyenkor bizonyos formai tulajdonságok bizonyos szemantikai és pragmatikai tulajdonságokkal társulnak, konstrukciókról beszélhetünk. Ez indokolja a konstrukciós megközelítés választását.

A vizsgálat hiánypótló céllal is készült: tudtommal nem készült a magyar demonstratívumokról átfogó vizsgálat egységesen konstrukciós elméleti keretben, a disszertáció ezen a területen tesz egy lépést. A legfontosabb előzménynek egyfelől Laczkó Krisztina (2006, 2008, 2010, 2019, 2021) munkáit tekintem. Ő alkalmazott először következetesen funkcionális megközelítést a mutató névmások kutatásában, amelyet saját vizsgálatom kiindulópontjaként tudtam venni. Másfelől a konstrukció fogalma már expliciten és rendszer szinten megjelenik az ELTE-n működő DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ kutatói által összeállított, 2017-ben megjelent Osiris Nyelvtanban. Ez a szigorú funkcionális kognitív nyelvelméleti háttérrel készült nyelvtan a nyelveírás egységeként a konstrukciót mint forma–jelentés párt határozza meg. Jelenleg pedig a Funkcionális Nyelvészeti műhely projektje (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás.*) ad teret konstrukciós megközelítésű kutatásoknak. Bár a kutatóműhely célkitűzése „a magyar nyelv komplex funkcionális kognitív nyelvészeti leírása”, kutatásom viszont határozottan nem kognitív nyelvészeti keretben készült, a „használatalapú” és „konstrukciós” jelzők reményeim szerint mégis lehetővé teszik eredményeim hozzákapcsolhatóságát ezekhez a vizsgálatokhoz is.

Ezenkívül, „merészebbet álmodva”, munkámat egy a magyar nyelv egészét átfogó, konstrukciós szemléletet követő leírás egy fejezetének képzelem. Ennek alapkövét Kálmán (2001) és Kálmán et al. (2001) tette le. Utóbbi alapvető szintaktikai konstrukciókat ír le, de ahogy az alcím is jelzi (*Mondattan I.*), nem fed le a magyar nyelv egészét.

0.2. A disszertáció felépítése

A disszertáció hat fejezetből áll. Az **1.** fejezet a kutatás elméleti háttérét, a konstrukciós nyelvtant és az ahhoz kapcsolódó alapfogalmakat ismerteti összefoglalóan, majd külön kitér annak változatai közül Goldberg, a Radical Construction Grammar-rel kapcsolatban Croft, illetve Diessel megközelítéseire.

Az értekezés **2.** fejezete a deixis kategóriát járja körül, ezen belül a demonstratívumok által megvalósított deixis a vizsgálat fő tárgya. A demonstratívum a magyar szakirodalomban nem bevett kifejezés; ha a magyar terminológiára alkalmazzuk, a mutató névmás és a mutató névmási határozószó szóosztályokat fed le. Azért tartom előnyösnek a demonstratívum szót, mert egységesen jelöli a rámutató szerepű deiktikus eszközöket, függetlenül azok szófaji besorolásától (névmás (tehát főnév (pl. *ez, az*) vagy melléknév (pl. *ilyen olyan, ennyi, annyi*), illetve határozószó (*itt, ott*)), és egyúttal azokat a mutató határozószókat is, amelyek főnévi

mutató névmások toldalékolt vagy névutós formáiból grammatikalizálódtak (*aztán, akkor, azért*). A szakirodalomban a demonstratívumok csoportján belül a mutató névmásokra, különösen a főnévi mutató névmásokra irányul elsősorban a figyelem. Funkcionális leírásukban általában elkülönítik a deiktikus és nem deiktikus előfordulásokat (Levinson 2004, Laczkó 2006, 2008, Tátrai 2011 stb.), és a főnévi mutató névmások anafora funkcióját nem deiktikus használatnak tekintik, hanem a koreferencia kifejezéssel írják le. A 2. fejezet fő állítása, hogy az anaforikus névmás, amely valóban koreferens egy előzőleg előforduló főnévi kifejezéssel, deiktikus elem, az endoforikus deixis egy speciális esete. Emellett szakirodalmi hivatkozásokkal és saját észrevételekkel érvelek.

Az értekezés 3. fejezetének tárgya az *az/ez* mutató névmás határozott névelős főnév előtti, számban, esetben azzal egyeztetett előfordulása (*az(oka)t a könyve(ke)t*). Mivel ezt a szerkezetet sok szempontból tárgyalták már a magyar főnévi kifejezéssel foglalkozó tanulmányok, ebben a fejezetben lehetőség nyílik a különböző megközelítések összevetésére. A nyelvtörténeti adatok és a diakrón vizsgálatok pedig kielégítő információt nyújtanak a szerkezet kialakulásának lépéseiről. A fejezet utolsó része egy konstrukciós szemléletű nyelvtörténeti elemzésre tesz kísérletet. Szintén a 3. fejezet egyik alfejezete mutatja be a vizsgált konstrukció vonatkozásában a konstrukciók közötti hierarchikus és horizontális kapcsolatok rendszerét.

A 4. fejezet az *aztán* demonstratívumot elemzi. Vizsgálatához az *azután*-nal való kapcsolatából indultam ki. Az *aztán*-nak mind az idő-, a tér- vagy a rangsorbeli sorrenddel kapcsolatos, mind a tisztán textuális funkciója párhuzamos az *azután*-nal. Az *aztán*-nak – az *azután*-tól eltérően – vannak azonban olyan használati, amelyek nem kompozicionálisak. Ezekre az jellemző, hogy az *aztán* jelentését nem lehet megmagyarázni az *az* és az *után* jelentéseinek összeadódásából, hanem egészen sajátos diskurzuspragmatikai jelentést lehet tulajdonítani a konstrukció egészének. Ezeket azonosítom, és közülük az $[x > aztán > p]$ konstrukciót részletesen elemzem.

Az *aztán* konstrukcióinak vizsgálatából világosan kirajzolódik egy grammatikalizációs ösvény (határozói szerep > diskurzusszervező funkció > attitűdjelölő mondatkonstrukciók), amely összhangban van a diskurzusjelölők kialakulásáról alkotott grammatikalizációelképzelésekkel (propozicionális > textuális > expresszív jelentés). Egy másik demonstratívumforma, az *azért* mintázatai ugyanezen a háromcsomópontos funkcionális vonalon helyezhetők el. Az 5. fejezetben már kifejezetten a diskurzusjelölők

keletkezését eredményező grammatikalizációval, a pragmatikalizációval összefüggésben mutatom be azokat a konstrukciókat, amelyek az *azért* forma különböző mértékben pragmatikalizálódott használatainak felelnek meg.

Az **6.** fejezet összefoglalja a vizsgálat eredményeit, és kijelöli a további kutatás lehetséges irányait.

0.3. Módszer, adatok

A kutatás módszertani alapelve a használatalapúság, amelynek számos gyakorlati következménye közül a dolgozat szempontjából a legfontosabbak (vö. Tolcsvai 2010: 12–3; 2017: 24–5, 70–1):

i.) A nyelvi egységeket mindig más nyelvi egységek közegében kell tekinteni. Ez a követelmény a dolgozat témájánál és céljánál fogva eleve több szinten teljesítendő. Egyrészt a vizsgált lexikális elemek (egy-egy névmási alak) nem önmagukban jelentenek valamit, hanem a közvetlen szintaktikai és pragmatikai környezetükben, vagyis konstrukciókban. Másrészt a konstrukciók maguk is nem egymástól elszigetelten léteznek: egy adott megnyilatkozásban általában több konstrukció valósul meg. Harmadrészt a konstrukciók a nyelvben hierarchikus hálózatrendszerben alkotnak (l. **1.** fejezet). Az egyes névmási konstrukciók elemzéséhez hozzátartozik az akár formailag, akár funkcionálisan hasonló vagy átfedésben levő konstrukciókkal való összehasonlítás, valamint azoknak az általánosabb konstrukcióknak a megadása, amelyekkel öröklődési hierarchiába rendeződnek. Terjedelmi okokból a disszertációban csak a **3.** fejezetben elemzett konstrukció hierarchikus és horizontális kapcsolatait mutatom be részletesen, azzal a megjegyzéssel, hogy bármely konstrukció elemzése ezzel lenne teljes. Az értekezésben azt az öröklődési hálózatmodellt követem, amely megengedi a többszörös öröklődést, vagyis azt, hogy egy speciális vagy akár egy részben speciális, részben sematikus konstrukció több általánosabb konstrukciótól öröklölhet.

ii.) A nyelv leírásában és elméletében használati adatokból kell kiindulni. A kutatás során az egyes konstrukciók megállapítását, majd leírását és értelmezését egytől egyig korpuszalapú vizsgálat előzte meg¹. Az adatgyűjtéshez használt korpusz alapvetően a 30 millió

¹ A választott korpusz jellege kapcsán a munkahelyi vita során felvetett probléma (ti. hogyan vizsgálható a prototipikus deixis írott nyelvi adatok alapján?) végiggondolása ébresztett rá, hogy nincs egységesen (egyenlő mértékben) megfelelő módszer a különböző deixistípusok vizsgálatára. Míg az endoforikus, azaz a szövegekörnyezetben azonosítható deiktikus elemek vizsgálatára maradéktalanul alkalmasak az írásos korpuszadatok, a szituációs kontextus segítségével értelmezhető exoforikus deixis, illetve annak prototipikus

szövegszóból álló *Magyar Történeti Szövegtár* (MTSz.), amely *A magyar nyelv nagyszótára* (Nsz.) számára készült elektronikus szövegbázis. Az adatokat a 20. század második felétől a korpusz jelenlegi felső időhatáráig, azaz 2010-ig tartó időszakból válogattam, korábbi adatot ott közlök, ahol vagy nem találtam adatot a kijelölt időszakban, vagy az adat érdekessége miatt érdemesnek tartottam, hogy felvegyem. Ugyanezen okoknál fogva fordultam a Nsz. úgynevezett kiegészítő szöveggyűjteményéhez is, az innen származó elenyésző számú adat az Nsz. jelöléssel kezdődik. Kizárólag kvalitatív vizsgálatot végeztem, gyakorisági mutatókat nem közlök. Azért korlátoztam a vizsgálatot egyelőre a lehető legváltozatosabb nyelvi tények bemutatására arányok vizsgálata nélkül, mert a konstrukciós szemlélet szerint a központi (gyakori, produktív, „szabályos”) és periferikus (ritka, elszigetelt, „rendhagyó”) konstrukciók egyaránt fontosak (l. 1. fejezet). Ezért a tipikus és a kevésbé jellemző használatokat egyforma jelentőségűnek tüntetem fel.

Mivel sok adattal dolgozom, minden fejezetben előlről indítom a példák sorszámozását. A példák legnagyobb része a *Magyar Történeti Szövegtár*ból (MTSz.) származik, a korpusz jelzése mellett évszámmal és szerzővel (vagy esetleg kiadványcímmel) pontosítom az adat forrását. Elenyésző számban *A magyar nyelv nagyszótára* (Nsz.) kiegészítő korpuszából idézek, ilyenkor a Nsz. jelölés mellett a forrás (napilap, folyóirat stb.) címét és az adat évszámát tüntetem fel. A felhasznált adatok harmadik csoportját tanulmányokból, monográfiákból stb. átvett példamondatok képezik, amelyek eredeti szövegbeli helyét oldalszámmal is feltüntetem. Ahol pedig nincs feltüntetve az adatok származási helye, ott általam konstruált példák találhatók.

0.4. Reprezentáció

A konstrukciós nyelvtanban nincs egységes, kodifikált jelölésrendszer a konstrukciók reprezentálására. A disszertációban a konstrukciók jelölésében a leggyakoribb módszert, a szögletes zárójellel való határolást használom. Ezen belül a sematikus konstrukciók

változata, amelynek értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges a deiktikus gesztus (l. 2. fejezet), csak közvetve rekonstruálható egy nyelvi szövegben, tipikusan az egyenes idézés konstrukción keresztül (pl. *Ki az ott mellette? – mutatott rá Soma a fiúra, aki Lili mellett állt.*) Erre a módszertani problémára a 2.1. fejezetben még egyszer visszatérek, mindenesetre a dolgozatom középpontjában az endoforikus, azaz diskurzusdeixis áll, az exoforikus deixissel csak a deixis általános tárgyalásakor, az endoforikussal való összevetésben foglalkozom, ezért úgy gondolom, az eredményeimet nem befolyásolja a deiktikus gesztussal kísért deixis vizsgálhatóságának problémás volta.

ábrázolásáról kell néhány megjegyzést tenni. A sémák a mikrokonstrukciók általánosításai, másszóval a mikrokonstrukciókban valamilyen módon a séma összetevői és a közöttük jelölt viszony konkretizálódik (1.). A séma tehát természete szerint absztrakció, absztrakt kategóriákkal. A sematikus konstrukciók leírásában olyan grammatikai kategóriákat alkalmazok, amelyek más nyelvelméletben is megtalálhatók (pl. DP, NP, Agr, p stb.). Az egyetlen szempont ezek megválasztásában az volt, hogy ha létezik bármilyen nyelvelméletben olyan kategória, amely absztrakt formában kifejezi az adott konstrukciós összetevő formai és funkcionális szerepét, az felhasználható. A címkék (kategóriaajelölések) használata ugyanis nem univerzális szintaktikai kategóriák elfogadását jelenti, hanem az adott konstrukció absztrakciós szintjét hivatott megragadni (vö. Goldberg 2006: 221–3; Croft 2001: 170). A címkék tehát szándékom szerint első ránézésre is informatív, de valójában konstrukcióspecifikusan értendő kifejezések, ezért azokat az elemző fejezetekben egyenként feloldom. Ez nem zárja ki azt, hogy a kategóriáknak „konstrukcióközi” (Kálmán László 2020, szóbeli közlés) értelme is legyen, hiszen éppen az motiválja őket, hogy ugyanezek a kategóriák (vagy ezeknek valamilyen jól definiálható módosulása) más konstrukciókban is előfordulnak. A konstrukció összetevőinek rögzített sorrendjét a > jel jelöli.

1. A konstrukciós nyelvészeti megközelítés

Ebben a fejezetben a konstrukciós nyelvtan eredetét és általános alapelveit ismertetem röviden, majd a különféle változatai közül azokra térek ki, amelyek a disszertáció elméleti hátterét adják.

1.1. Konstrukció, konstrukciós nyelvtan(ok)

A konstrukciós nyelvtan valójában nem egyetlen nyelvtan, hanem összefoglaló kifejezés, amely magában foglalja azokat az elképzeléseket és nyelvtanmodelleket, amelyek a konstrukciót teszik meg a nyelvtan alapegységének, a nyelvtant pedig olyan konstrukciótárnak képzelik el, amely nemcsak az alapelemek – a konstrukciók – listája, hanem a közöttük levő kapcsolatok rendszere is. Eredete Fillmore, illetve Fillmore és munkatársai 1980-as években írt munkáira (Fillmore 1982, 1985; Fillmore–Kay–O’Connor 1988) vezethető vissza, ők kezelték először a szintaktikai mintázatokat konvencionalizálódott forma–jelentés társulásként, azaz konstrukcióként. Ehhez a megoldáshoz az vezette őket, hogy az akkoriban fő irányvonalnak számító generatív nyelvészet nem adott kielégítő magyarázatot a többé-kevésbé idiomatikus kifejezésekre, vagyis azokra a szerkezetekre, amelyeknek akár a felépítésében, akár a jelentésében volt valami „szabálytalan”, azaz pusztán atomi szintű elemek és azokat jól formált összetett kifejezésekké szervező szabályok feltételezésével nem levezethető tulajdonság. Ugyanakkor kiterjesztették a fogalmat minden olyan – bármilyen méretű és absztrakciós szintű – mintázatra, amelynek jelentés tulajdonítható, és ezeket tekintették a nyelvészeti elemzés alapjának. Az azóta eltelt mintegy 40 évben rengeteg változata kialakult a konstrukcióalapú megközelítésnek, a mindezekre jellemző közös alapkoncepció a következő pontokban foglalható össze:

- a) minden konvencionalizálódott forma–jelentés társulás konstrukció, méghozzá
- b) mindenféle szinten (morféma, szó, szókapcsolat, tagmondat, mondat), illetve
- c) mindenféle méretben és kidolgozottságban (vö. **3.2.1.**);
- d) a nyelvtan alapegysége a konstrukció,
- e) a nyelvtan maga pedig a konstrukciók hálózatként modellezhető rendszere (vö. **3.3.**);
- f) a nyelvi rendszerről való holisztikus szemléletből következik 1. , hogy az egyes nyelvi szintekre (morfológia, szintaxis, prozódia, illetve szemantika és pragmatika) vonatkozó információk egymással összefüggően, nem pedig szintenként külön-külön rónak

megszorításokat a nyelvi jelekre – szemben a moduláris elképzeléssel; 2. a lexikon–szintaxis kontinuum, amely a generatív nyelvmodellel, a lexikon és szintaxis éles elkülönítésével áll szemben;

g) nincsenek a nyelvben periferikus jelenségek, legfeljebb ritkák. Egy adott nyelv nyelvtanának leírása a nyelv összes jelenségének leírásával válhat teljessé;

h) a nyelvtan közvetlenül a jelentés és a forma kapcsolatát írja le, mindenféle közvetítő szabályrendszer nélkül: egyenrangú minták egyidejűleg illeszkednek rá egy megnyilatkozás felszíni formájára és jelentésére, úgy, hogy akár át is fedhetik egymást (Kálmán 2001).

A disszertáció ezeken a közös irányelveken túl Goldberg (1995, 2006, 2013), az ún. Radical Construction Grammar-t kidolgozó Croft (2001, 2007, 2012, illetve Croft–Cruse 2004), valamint a hangsúlyosan használatalapú konstrukciós szemléletet közvetítő Diessel (2015, 2017) munkáira támaszkodik.

1.2. A disszertáció elméleti háttérét képező konstrukciós megközelítések

1.2.1. Goldberg

Goldberg nevéhez főként az igei argumentumszerkezetek konstrukciós modellje fűződik, de úgy fogalmazza meg konstrukciódefinícióját, hogy abba a különböző szintű (morféma, szókapcsolat, mondat) és különböző mértékben kidolgozott forma–jelentés társulásokat mind beleérti. 1995-ös monográfiájában a konstrukciót formai és funkcionális tulajdonságok rendszeres, másból megjósolhatatlan társulásaként határozza meg. A másból megjósolhatatlan azt jelenti, hogy „akár a forma, akár a jelentés valamely jegye nem vezethető le egyéb konstrukciókból” (Kálmán 2001: 13.)². Ebben a meghatározásban a konstrukció definitíve nem kompozicionális – csak akkor konstrukció egy nyelvi egység, ha van benne valami nem kompozicionális. Később Goldberg (2006, 2013) – a használatalapú konstrukciós nyelvtanokkal összhangban – a kompozicionalitás hiányának kritériumát elengedi, ennek megfelelően konstrukció minden konvencionalizálódott (praktikusan: kellően gyakori³) forma–jelentés társulás.

Goldberg kiemelt fontosságot tulajdonít a konstrukciók egymáshoz való kapcsolódásainak. Konstrukciós szemlélete a fillmore-i alapvetéseken túl a kognitív nyelvészet és pszichológia

² Goldbergnél pontosan: „Something about their form or meaning is not strictly predictable from the properties of their component parts or from other constructions.” (Goldberg 1995: 4).

³ „occur with sufficient frequency” (Goldberg 2006: 5, illetve 12 stb.)

felismeréseire támaszkodik, így a konstrukciók közötti viszonyokat is a nyelvi szerveződés (language organization) általános pszichológiai alapelveire vezeti vissza (Goldberg 1995: 67–8).

A nyelvi szerveződés általános törvényszerűségei között említi az ún. The Principle of No Synonymy (nincs szinonímia) elvet is, amely a forma–jelentés párok – vagyis a konstrukciók – kialakulásának is magyarázó elve: ha két konstrukció formailag megkülönböztethető, akkor vagy szemantikai, vagy pragmatikai különbség van köztük. Goldberg a Principle of No Synonymy ismertetésénél Haimanra (1985) hivatkozik.

A The Principle of No Synonymy fordítottja is érvényes: különböző jelentéseket – akár „csak” pragmatikai információkat – különböző formák kódolnak. Ez a Maximized Expressive Power (a maximalizált kifejezőképesség) elve. Viszont ha ez a két elv maradéktalanul érvényesülne, a nyelvhasználó világában levő minden egyes entitásra külön nyelvi kifejezés lenne. A maximalizált kifejezőképesség elvét ellensúlyozza két másik elv: a maximalizált gazdaságosság (Maximized Economy) és a maximalizált motiváltság (Maximized Motivation) elve. A gazdaságosság elvét az egyszerűsítés és általánosítás univerzális igénye hívja létre, és a poliszemiában és homonímiában nyilvánul meg, hiszen ezek lényege, hogy a világban különböző entitásokra ugyanaz a nyelvi forma létezik – ez pedig korlátozza a maximalizált kifejezőképesség elvét. A maximalizált motiváltság elve úgy érvényesül a nyelvben, hogy a formailag összefüggő konstrukciók jelentése is összefügg. Ha K_1 konstrukció bármilyen formai szempontból hasonlít K_2 konstrukcióra, akkor olyan mértékben motivált, amilyen mértékben funkcionálisan is hasonlítanak⁴. A nyelvi gazdaságosság elve megengedi mind a poliszemiát, mind a homonímiát, az előbbiben valamilyen mértékű motiváltság mindig van, az utóbbiban nincs.

Goldberg elemzéseiben a reprezentációk azt tükrözik, hogy a szemantikai szerkezet közvetlenül rendelődik a felszíni szintaktikai szerkezethez, szemben a derivációs, azaz levezetési szintaktikai ábrázolásokkal. A konstrukciós szemléletben kizárólag a felszíni forma (surface form) jelenti a formát, ahogy Goldberg mottószerűen megfogalmazza: „what you see is what you get” (Goldberg 2006: 10)⁵.

⁴ Goldbergnál az adott konstrukciók motiváltságát az öröklődési kapcsolatai reprezentálják: ha K_1 konstrukció örökli K_2 konstrukciót, akkor K_2 motiválja K_1 -t. (Goldberg 1995: 69–70).

⁵ Majd a következőkben ki is fejt: „No underlying levels of syntax, nor any phonologically empty elements are posited” (uo.).

1.2.2. Croft és a RCG

A radikális konstrukciós nyelvtan (Radical Construction Grammar, RCG) is a formalista nyelvtanok kritikájából indul ki: radikális abban, hogy nem ismeri el a grammatikai kategóriák elsőbbségét, a szintaktikai elemzés és leírás alapegységének a konstrukciót tartja, és átértékeli az univerzális nyelvtan eszméjét. A grammatikai kategóriák olyan elsődleges kategóriák, amelyeket a nyelv vagy egy-egy nyelv vizsgálatában adottnak tekintenek: a szófajok és a mondatrészek, illetve – kerettől függően – a különböző frázisok (VP, DP, CP stb.). Croft kiindulópontja az, hogy a grammatikai kategóriák nemhogy nyelvenként, de konstrukciónként is változnak, és hogy valójában a grammatikai kategóriák jöttek létre bizonyos, a nyelvhasználat során visszatérő minták absztrahálásából. Így aztán a grammatikai kategóriák maguk is konstrukciók vagy konstrukciók összetevői (pl. SVO), de korántsem általánosak: sem univerzálisan, sem egy adott nyelvre nézve. Az előbbi példát véve, a S (subject, azaz alany) grammatikai feltétele az angolban az általában „nem látható” alanyeset mellett a szókezdő pozíció, míg a magyarban a grammatikai alany (az alanyesetű összetevő), a logikai alany (az állítmánnyal kifejezett cselekvés cselekvője) és a szemantikai alany (amelyről egy állítás tehető) sem feltétlenül fedi egymást, utóbbi ráadásul egy másik információszerkezeti kategóriával, a topikkal van összefüggésben. Ebből következően a nyelvtipológus Croft az univerzális nyelvtan helyett a nyelvek különbözőségére hívja fel a figyelmet. Univerzálék léteznek, de nem egyes grammatikai konstrukciók univerzálisak, hanem az, (a)hogy a nyelvekben az alapvető emberi tapasztalatokat, köztük a nyelvi interakció aspektusait kódoló leginkább szaliens nyelvi jelentések és funkciók bizonyos grammatikai struktúrákhoz kötődnek, és konvencionalizálódnak, azaz konstrukciók keletkeznek.

1.2.3. Diessel

Diessel hangsúlyozottan használatalapú nyelvfelfogásában is a konstrukció a nyelvtan alapegysége. A nyelvtant szintén hálózatmodellben definiálja, de felhívja a figyelmet arra, hogy a konstrukciós szemléletű elméleti munkákban és elemzésekben kitüntetett szerepet kapó öröklődési hierarchiákon kívül más jellegű kapcsolatok is vannak a hálózatban. Olyan előfeszítéses (priming) kísérletekre és nyelvelsajátítási kutatásokra hivatkozik, amelyek horizontális jellegű kapcsolatok meglétét bizonyítják hierarchikusan azonos szinten álló, vagy akár nem is közös csomópont alatt levő konstrukciók között. Ezek a kísérletek ugyanis azt mutatták ki, hogy az akár formai, akár funkcionális oldalon egymáshoz hasonló vagy egymással átfedésben levő konstrukciók felidéznek vagy épp megerősítik egymást – akár a

produkción, akár az interpretáció szintjén. Ilyen jellegű kapcsolatokat a **3.3.2.** fejezetben mutatok be.

Dolgozatom alapvetően Goldberg konstrukciófogalmát (konvencionalizálódott forma–funkció társulás) és a többszörös öröklést megengedő hálózatkonceptiót követi, ezenkívül átveszi a Principle of No Synonymy elv jelentőségét, a konstrukciók ábrázolásában pedig a csak a látható formai jellemzők feltételezését. Croft RCG modelljéből leginkább a grammatikai kategóriák viszonylagos, nem univerzális, emergens, de valamennyire motivált voltának elképzelésére támaszkodik. A dolgozat emellett Diesselhez hasonlóan a konstrukciók által alkotott hálózatok öröklődési és horizontális kapcsolataira egyaránt hangsúlyt fektet, és azokat elemzésekkel igazolja.

2. Deixis, diskurzusdeixis, anafora

A mutató névmás endoforikus használata több, a szakirodalomban is elkülönített jelenséget foglal magában, ezeknek – a kutatások tanúsága szerint – két fő változata van: az anafora és a diskurzusdeixis. A demonstratívum referenciális értelmezhetőségét mindkét esetben a szöveggörnyezet biztosítja, ezért beszélhetünk endoforikus referenciáról – szemben a mutató névmások másik alapvető, sőt, prototipikus használatával, az exoforikus használattal. Mivel azonban a különböző szerzők nem teljesen ugyanazt értik sem anaforán, sem diskurzusdeixisen, a kettő egymáshoz való viszonyát sem ugyanúgy képzelik el, ha egyáltalán megkülönböztetik a kettőt.

A diskurzusdeixist funkcionális nyelvelméleti keretben a deixis alapvető fajtái között tartják számon (a tér-, az idő- és a személy-, illetve szociális deixis mellett) mint az aktuális diskurzusra vagy valamely részletére való referálás eszközeit átfogó kategória. Iránya szerint lehet előre- és visszafelé utalás is, ebből a szempontból a diskurzusdeixisnek állandó jellemzője, hogy vagy anaforikus, vagy kataforikus. Az anafora szónak azonban van egy speciális használata: a megelőző mondat vagy tagmondat valamely összetevőjével koreferens kifejezéseket (mutató névmások és adverbiumok, 3. személyű személyes névmások, zéró + INFL) jelenti. Ritkábban ugyan, de a koreferenciális viszony is lehet előre utaló, azaz kataforikus, vagyis az ilyen speciális értelemben vett anafora is lehet katafora⁶. Mivel mind a diskurzusdeixis, mind az anafora a nyelvi kontextusban kap értelmezést, a két kategória részben átfedi egymást, ez az egyik oka az endoforikus deixisen belüli jelenségek megközelítései közötti eltéréseknek.

Ez a fejezet ezért az anafora és a diskurzusdeixis, illetve ezek kapcsolatának a különböző értelmezéseit gyűjti össze. Először a deixis, diskurzusdeixis általános jellemzőit, a deixis tipikus felosztásait ismertetem. Majd bemutatom a deixiskutatás néhány olyan képviselőjét, akik a (diskurzus)deixis és az anafora elkülönítésére kísérletet tesznek, vagy éppen az

⁶ Az „előre utaló anaforát” választékosabb stílusban, az újságírás gyakorlatában és a szépirodalomban alkalmazzák (Laczkó 2006: 84):

(i) *Rá* várt mindenki. *Brad Pitt* megérkezett Budapestre. [Tátrai 2017: 956 alapján]

(ii) *Ennek* bizony súlyos következményei lesznek. *Ezt* nem lehet szó nélkül hagyni. *A* tegnap kirobbant sportvezetői botrány alapjaiban ingatta meg az egyesület teljes vezetőségét. [Laczkó 2006: 84 alapján]

(i)-ben a *rá* személyes névmás, (ii)-ben az *ez* mutató névmás koreferenciális egy-egy főnévi kifejezéssel (*Brad Pitt*, illetve *a tegnap kirobbant sportvezetői botrány*), a névmás–posztcedens sorrend miatt viszont kataforának nevezhetők.

elkülönítés nehézségére hívják fel a figyelmet (Lyons 1977; Levinson 1983/1992, 2004; Diessel 1992, 2012; Laczkó 2006, 2008, 2010, 2019, 2021; Tátrai 2010, 2011, 2017). Ezután egy strukturalista kiindulópontú vizsgálatot mutatok be (Kocsány 2018). A szintaxisban kiemelt szerepe van az anaforának, a fejezet ezért néhány, alapvetően mondattani anaforavizsgálatra való kitekintéssel zárul. É. Kiss (2019) a deixis szemantikai jegyként ([±deiktikus]) az anaforikus *az* mutató névmás szintaktikai disztribúciójának magyarázatába építi be. Farkas–Alberti (2018) nem használja sem a deixis, sem az anafora kategóriát, hanem a visszautalás (back-reference) különböző szintaktikai és szemantikai feltételek között megvalósuló formáit tekinti át, amelyek azonban megegyeznek a más munkákban a diskurzusdeixis és az anafora eszközeinek tartott formákkal (*az*, *ez* mutató névmás, 3. személyű személyes névmás (erős vagy gyenge), Ø). Szabó (2018) viszont Levinsont (2004) követve a deiktikus és nem deiktikus használatok közötti különbségtételt alkalmazza a magyar demonstratívumok rendszerére, és még a diskurzusdeixis funkciót is érintőlegesen megemlíti. A fejezet saját megfigyeléseimmel, azoknak a szakirodalmi előzményekkel való összevetésével és a következtetésekkel zárul.

A deixis központi témája a funkcionális nyelvészeti, illetve pragmatikai vizsgálatoknak, hiszen a legkézenfekvőbb bizonyítéka annak, hogy a kontextus a nyelvi kifejezéseken (a deiktikus nyelvi elemeken) keresztül magában a nyelvi rendszerben kódolva van (vö. Levinson 1983/1992: 54; Laczkó 2008: 317; Tátrai 2010: 212; 2017: 953).

Az alábbiakban felvázolom a deixiskutatásban általánosan bevett deiktikus kategóriákat.

Haliday–Hasanra (1979) hivatkozva megkülönböztetik a deiktikus funkció kétféle változatát attól függően, hogy a „külső” vagy a „belső” kontextusban érhető el a deiktikus elem referense: exoforikus referálás során a szituációs kontextus, a beszédhelyzet, endoforikus utalás során a belső kontextus, vagyis a szöveggörnyezet a deiktikus kifejezés referenciális értelmezésének a közege.

Szintén a 70-es évekből, Fillmore-tól (1975) származik az exoforikus utalás gesztusokkal kísért (gestural) és szimbolikus (symbolic) használatának megkülönböztetése. A gesztusokkal kísért deiktikus nyelvi kifejezés referenciális azonosítását valamilyen – vagy akár egyszerre több – nonverbális jelzés teszi lehetővé: kézmozdulat, tekintet, testtartás vagy akár vokális jelzés:

(1) *This one is genuine, but **this** one is fake.* [Levinson 1983/1992: 65 alapján]

(2) **He is not the Duke, he is. He is the butler.** [Levinson 1983/1992: 65 alapján]

(3) *Harvey can only speak **this loud**.* [Levinson 1983/1992: 66 alapján]

Ezzel szemben szimbolikus használatban a deiktikus elemek csak a beszédesemény alapvető tér- és időbeli (spatio-temporal), illetve személyközi paramétereinek ismeretét kívánják meg:

(4) **This city is really beautiful.** [Levinson 1983/1992: 65 alapján]

(5) *We can't afford a holiday **this year**.* [Levinson 1983/1992: 65 alapján]

(6) **You can all come with me if you like.** [Levinson 1983/1992: 65 alapján]

A deixis működését az teszi lehetővé, hogy a deiktikus kifejezések a deiktikus központhoz viszonyítva válnak referenciálisan azonosíthatóvá. Ennek a viszonyítási pontnak az első definiálása megtalálható már Bühlernél (1934 (vö. még Levinson 1983/1992: 63–4; Laczkó 2010: 105–6; 2019: 244, 250; Tátrai 2010: 214, 226; 2017: 957, 977)). Bühler a deixis egocentrikus szerveződéséről beszél, ami azt jelenti, hogy a deiktikus kifejezések a mindenkori beszélő nézőpontjából értelmeződnek. Ezt a tájékozódási pontot az *én, itt, most* deiktikus elemek teszik nyelvileg explicitté.

A deiktikus központ a deixis különböző aspektusai alapján így definiálható (Tátrai 201: 226; 2017: 977 alapján):

- A központi személy alapesetben az, aki megnyilatkozik (*én*).
- A központi hely alapesetben az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik (*itt*).
- A központi idő alapesetben az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozását teszi (*most*).
- A diszkurzív központ az a pont, ahol a beszélő a diskurzus folyamatában éppen tart (*itt, most, ez stb.*).

A deiktikus központ tehát alapesetben a beszélő nézőpontja, de már a korai deixiskutatások is felismerik a deiktikus központ kivetítésének lehetőségét (Bühler 1934; Lyons 1977: 58: deictic projection; Fillmore 1975: shift in point of view; vö. Levinson 1983/1992: 64; Laczkó 2010: 106; Tátrai 2017: 958, 977–80; Laczkó 2021). Ez azt jelenti, hogy a beszélőnek lehetősége van arra, hogy a deiktikus központot részlegesen vagy teljesen áthelyezze valaki

vagy valami másra: a beszédesemény másik résztvevőjére, illetve a diskurzusban említett másik személyre (vagy más élőlényre, esetleg tárgyra).

Ugyancsak Bühlerhez (1934) köthető a deixisfajták első szemantikai alapú kategorizálása. Ő különböztette meg a hely-, az idő- és a személydeixist. Lyons (1977) és Fillmore (1975) ezt a három alapfajtát kiegészítette a diskurzus- vagy szövegdeixis, illetve a szociális deixis kategóriájával, Levinson munkáiban is már ez az ötös rendszer található.

Diessel (2012) ehhez a hagyományhoz úgy járul hozzá, hogy az öt típust két fő típus alá rendeli: ezek a résztvevődeixis (participant deixis) és a dologdeixis (object deixis). Az előbbi a személy- és a szociális deixis, az utóbbi a hely-, az idő- és a diskurzusdeixis összefoglaló kategóriája (l. még **2.2.2.4.**). Ezt az elkülönítést a dolgozatban nem alkalmazom, elismerve, hogy a hely-, idő- és diskurzusdeixis valóban szorosabb kapcsolatban van egymással, már csak a közös kifejezőeszközök által is. Az alábbiakban említésre kerülő TÉR > IDŐ > DISKURZUS metaforikus jelentéskiterjesztés miatt eredetileg térdeiktikus nyelvi kifejezések alkalmazhatók idő- és diskurzusdeixisben is (*ezen a ponton, itt, alább(i)*), illetve idődeixisre kialakult nyelvi eszközök a diskurzusdeixisben (*most, később* stb.).

Tátrai (2010, 2011, 2017) a nemzetközi deixishagyományban szokásosan alkalmazott öt kategóriát a magyar deiktikus kifejezések vonatkozásában azzal módosítja, hogy a személy- és a szociális deixist egy társas deixis kategóriába vonja össze.

Laczkó (2006, 2008, 2010) tovább árnyalja a deiktikus kategóriákat, és azonosít egy új deixistípust. Ez az eseménydeixis, amelyet a térdeixis és a diskurzusdeixis közötti köztes kategóriaként értelmez. Az eseménydeixis ugyanis a térdeixishez hasonlóan a külső kontextus, a beszédhelyzet feldolgozásával értelmezhető, de nem valamilyen dologra vagy személyre történik a referálás, hanem vagy egy időben egymást követő részfolyamatokból álló entitásra, vagyis eseményre, vagy egy jelenetre⁷. Mivel egy esemény, jelenet tipikus nyelvi reprezentációja a mondat, ez utóbbi tulajdonság a proposícióra utaló diskurzusdeixis felé mutat.

Valószínűleg nem véletlen, hogy a deixis nyelvészeti vizsgálata az endoforikus deixis eseteire, típusaira (a diskurzusdeixisre, illetve az anaforára) koncentrált, hiszen az endoforikus utalás a nyelven „belső” (endo-) marad: az endoforikus eszközök referensei a

⁷ Például egy jól sikerült találkozó után: *Ezt minél előbb meg kell ismételni!*; illetve egy utcai veszekedést kívülállóként szemlélve: *Ez borzasztó!*. Az eseménydeixisről részletesebben a **2.2.3.1.1.** fejezetben lesz szó.

szöveggörnyezetben azonosíthatók. Ezzel szemben az exoforikus vonatkozás a szövegből kifelé (exo-) „mutat”, és – prototipikus esetben valamilyen deiktikus gesztus kíséretében – a beszédhelyzet valamely nem nyelvi természetű összetevőjére történik utalás. Ezért felmerül az a módszertani kérdés, hogy az ebben a műveletben használt nyelvi kifejezőeszközöknek pusztán a nyelvi környezetükben való vizsgálata elegendő-e az ilyenfajta deixis működésének leírására⁸. Konkrétabban: írott nyelvi korpuszban adatolható-e megbízhatóan az ilyen típusú deixis. Az alábbiakban néhány példán bemutatom, hogy az exoforikus deixis prototipikus változata írott szövegekben is hozzáférhető, mégpedig egy jellegzetes formán, az egyenes idézésen keresztül.

Az egyenes idézést az alábbiakban olyan összetett konstrukcióként fogom fel, amelynek két fő része az idéző rész és az idézet. Az idézetet (az egyenes idézésben eredeti formájában) az idéző rész ágyazza be a diskurzusba. (Az idézés kognitív szemléletű leírása Csontosnál (2016) található, aki az idézés műveletére helyezi a hangsúlyt, és azt újrakonstruálásként mutatja be. A kognitív megközelítést nem követem, de a két szerkezeti egységre ugyanezeket az elnevezéseket alkalmazom.)

Gyakori konstrukció az idézésnek az a változata, amelyben az idéző rész állítmánya nem a megnyilatkozást magát, hanem a deiktikus gesztust teszi kifejtetté (*mutatott rá, nézett x felé,*), a további mondatrészek pedig az idézet deiktikus elemeinek referenciális azonosítását segítik, ezáltal a beágyazó mondat biztosítja egy exoforikus deixis értelmezését: pl. *Ki az ott mellette? – mutatott rá Soma a fiúra, aki Lili mellett állt.* Az idéző rész alanya (*Soma*) az idézett megnyilatkozás létrehozója egyben, tehát *Soma* az idézetben belül referenciális középpont, a további szereplők (a *fiú* *Lili* mellett, illetve *Lili*) az idézetben szereplő deiktikus elemek (*az (ott)*, illetve a *mellette* határozón levő személyjel) referensei, és a veláris hangrendű deiktikus mutató névmások azt is jelzik, hogy a beszélő (*Soma*) messze van *Lilitől* és a deiktikusan jelölt *fiútól*. Hasonlóképp:

(7) – *Maga ismerős itt? - biccentett a fejével az udvar felé.* [MTSz. 1964 Domahidy Miklós]

(8) – *Látja ezeket itt? – mutatta a kis piros pontokat a lány vénáján, a jobb karján.* [MTSz. 2009 Kondor Vilmos]

⁸ A mutató névmások exoforikus használatának vizsgálatában újabban alkalmazott módszer a feleletválasztós produkciós kísérlet, amely a gesztussal kísért deixis képi ábrázolására támaszkodik (pl. Tóth–Csatár 2015, 2014; Tóth 2019).

(9) *Nézd, ott van Zoli – mutatott az egyik végzős srác felé, aki egy nagyobb társaságban állt meg.* [MTSz. 2010 Leiner Laura]

(10) *Itt várlak, nyomás! – mutatott a bejárat/kijárat felé.* [MTSz. 2010 Leiner Laura]

(11) *ezzel a képpel – mutatott rá egy vágató lovakat ábrázoló képre – második lettem az országos rajzversenyen, a tizenkét évesek kategóriájában.* [MTSz. 2010 Leiner Laura]

(12) – *És ez is piros – mutatott büszkén a piros kockás csatjára, amivel oldalra tűzte az egyébként szemébe lógó haját.* [MTSz. 2010 Leiner Laura]

Még heterodeixisben⁹ szereplő névmás referenciális azonosítása is lehetséges ebben a mutatást is explicitté tevő konstrukcióban:

(13) – *Ugye az egy folyó a képen? – mutatott reb Slojme arra a festményre, melynek tetején hullámzó kékeszöld sáv húzódott.* [MTSz. 2010 Szántó T. Gábor]

A fenti példákból az látszik, hogy szépirodalmi szövegek élő társalgást ábrázoló részei, a párbeszéd és az azokhoz kapcsolt beágyazó mondatok gyakran fejeznek ki exoforikus(, gesztussal kísért) deiktikus műveletet. Ilyenkor az idézett megnyilatkozás tartalmazza a deiktikus elemeket, amelyek referenseit az idéző rész nevezheti meg. A deixis exoforikus voltát szintén az idéző rész teheti jelöltté, amennyiben utal a nyelvi eszközöket kísérő deiktikus gesztusra. Megállapíthatjuk tehát, hogy az exoforikus gesztus is detektálható írott szövegekben.

Ráadásul az exoforikus deixist megértjük rámutatást nem, csak a mondást kifejtő idéző mondattal is ((14), (16a)), sőt, idéző rész nélkül is ((15), (16b)):

(14) *Másnap vagy aznap, amikor magához tért Irénke a középső ágyon, azt mondja, hogy kellene neki egy tiszta bugyi. Kér, hogy keressem meg a szekrényében. Keresem a szekrényében, nincs tiszta bugyi. Egy sincs. Keresem az éjjeliszekrényében, ott sincs. Erre dühös lesz, támolyogva fölkel, ő kezdi el keresni. Kinyitja az én szekrényemet is. Mondom neki: – Te, az az én szekrényem! – ártatlanul, hogy ott hiába keresi. Erre fölcsattan: – Nem gyanúsítalak, hogy te loptad el, de ellopták a bugyimat. Akkor már magához tért a kislány is, aki a sarokban feküdt. Mikor az ő szekrényét is kinyitotta, a maga frissességében, világosan,*

⁹ A heterodeixis „a kétdimenziós metonimikusan értelmezett téri rámutatás” (Laczkó 2021: 470: 5. lábjegyzet), vagyis fényképen, festményen, térképen, (tévé)képernyőn stb. történő rámutatás.

derűsen, mintha az előző incidenst nem is hallotta volna, azt mondta: – Az az én szekrényem, ott hiába tetszik keresni! [MTSz. 2007 Polcz Alaine]

(15) *akkor történt, lelkecském, mikor nagyapád visszatért a frontról, igen, aranyoskám, magas, sudár férfiember volt, minden asszony megfordult utána a faluban, szóval akkor érkezett vele egy asszony, aki beköltözött a faluvégi házba, **abba ott**, ami annak előtte még Raluca nénié volt, a bábáé* [MTSz. 2010 Vincze Ferenc]

(16a) – *Ez zsidó ház volt. **Itt** kereskedők laktak, a földszinten voltak a boltjaik – magyarázza egy hetvennégy éves idős hölgy, aki tizennyolc éves kora óta lakik ebben a házban a férjével.* [...]

(16b) [...] – *Az **ott** egy énekesnő, az **ott** egy nyomozó, az **ott** egy orvos házaspár. **Ott fön**n arabok laknak, süketnémák. Ez nem akármilyen ház, fürdőszoba van mindenhol, **itt** sose volt közös vécé. Csak hát **ide** is befészkeltek magukat a jöttmentek. Van olyan egyszobás lakás, ahol nyolcan laknak.* [MTSz. 2006–2007 Tábori Zoltán]

Megítélésem szerint a fenti példákban levő deixisek exoforikus volta sem vonható kétségbe, és a deiktikus gesztus megnevezése hiányában is azonosítható a deiktikus elemek referenciája. Mindebből az következik, hogy írott szövegekben is adathozható az exoforikus deixis, azzal a megjegyzéssel, hogy imitált deixisekről van szó, vagyis a deiktikus utalást idézetek tartalmazzák, azt idéző részek teszik hozzáférhetővé.

Mivel ennek a fejezetnek a fő célja a diskurzusdeixis- és anaforaértelmezések összevetése, a deixisfajták közül a diskurzusdeixisre térek ki külön. Bemutatom kapcsolódási pontjait a többi deixisfajtaéhoz, és felsorolom a leggyakoribb kifejezőeszközöket a magyarban.

2.1. A diskurzusdeixis

Ahogy említettem, a diskurzusdeixist a deixis alapvető típusai között említik, a tér-, az idő- és a társas deixis mellett. Bár nehéz objektív (szerzőtől független) definíciót adni, a diskurzusdeixis azokat a nyelvi műveleteket foglalja magában, amelyek által az adott diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire történik a rámutatás (Levinson 1983/1992: 54, 85–9; Tátrai 2010: 224–6, 2011: 142–4; 2017: 974–6; Laczkó 2008: 335–7; 341–4). Eszerint a diskurzusdeixisre nem az exoforikus, hanem az endoforikus referencia jellemző. A diskurzusdeixisnek a magyarban nincsenek specifikus nyelvi eszközei, hanem a tér- vagy az idődeixis kifejezései szolgálnak a diskurzus valamely részletére való utalásra is, az univerzálisnak tűnő tér → idő → diskurzus metaforizációs folyamat eredményeként (Tátrai

2010: 225, 2017: 955, 974–5). Ezt a metaforizációs folyamatot szemléltetik azok az eredetileg térbeli viszonyokat deiktikusan jelölő határozószók, jelzők, illetve ezek főnevesülései, amelyek a diszkurzív központot megelőző vagy éppen követő részletre utalnak: pl. *az előbbi/fenti/alábbi ábrán; az előző/következő fejezetben; az előzőekben/a következőkben/a továbbiakban; alább/fentebb/előbb* stb. Inkább az időbeli aspektust emelik ki a *korábbi, korábban említett, utóbbi*, illetve a *későbbiekben/az előbbieken* stb. kifejezések.

A magát a deiktikus centrumot jelölő *itt* és *most* is szerepel diskurzusdeixis szerepben is, ugyancsak a tér → idő → diskurzus metaforizációs lehetőséget kihasználva:

(17) **Itt** kell megemlíteni azokat a segítőköt, akik nélkül ez a program nem jöhetett volna létre.

(18) **Most** nem térek ki azokra a körülményekre, amelyek [...]

Mind a (7), mind a (8) egyaránt szerepelhet akár írott, akár előszóban folyó diskurzusban. Az írott szöveget inkább mint térbeli kiterjedéssel, legalábbis fizikai paraméterekkel rendelkező entitást tapasztaljuk meg, az előszóban zajló diskurzusoknak pedig az időbeli dimenzióját érzékeljük. Ennek ellenére metaforikus használatban hangzó beszédben is megjelenhet az *itt* a diskurzus azon pontjára utalva, ahol a beszélő éppen tart. És fordítva, a *most* is megjelenhet írott szövegben ugyanebben a funkcióban.

Az alapvetően szintén a térjelölésben használatos *ez* mutató névmás akár önállóan, akár az adott diskurzusrészletet fogalmasító névszói szerkezettel, valamint melléknévi vagy határozószói származékai (*eddig, ezidáig, ennyi* stb.) az említett metaforikus kiterjesztés révén szintén lehetnek diskurzusdeixis eszközei:

(19) **Ezeket az okokat** fontosnak tartottam elmondani.

(20) **Ezt** honnan tudod?

(21) A diskurzusdeixisről is szólunk **ebben a fejezetben**.

(22) Az **eddig** felsoroltakon kívül további két érv szól a diskurzusdeixis és az anafora elkülönítése mellett.

(23) **Ennyi példa** elég lesz.

(24) *Ennyi*.¹⁰

A *mind*- előtagú összetétel, a *mindez* is alkalmas a diskurzusdeiktikus funkció betöltésére (Laczkó 2006: 81).

(25) *Mindezt azért mondtam el, hogy* [...]

Végül az úgynevezett mondatfejes vonatkozó szerkezetek *ami* vonatkozó névmása is diskurzusdeixisként funkcionál:

(26) *Géza elkésett, ami nem lett volna baj.* [Laczkó 2006: 67 alapján]

Az ilyen *ami* kicserélhető az *ez* mutató névmás megfelelő paradigmatis alakjára: *Géza elkésett. Ez nem lett volna baj.*

2.2. Alapvető nemzetközi és magyar deixiskutatások

2.2.1. Levinson

Levinsonnak a (diskurzus)deixis és az anafora kapcsolatára vonatkozó nézeteit három deixis tárgyú (és című) írása alapján ismertetem (Levinson 1983/1992, 1994, 2004). Más-más megfogalmazásban, de lényegében mindegyikben ugyanazon kritérium alapján különíti el az anaforát a diskurzusdeixistől: a diskurzusdeixis – más néven szövegdeixis – magának a diskurzusnak, illetve szövegnek valamely részére utal, míg az anaforikus kifejezés valamely diskurzuson kívüli entitásra – egy megelőző vagy következő kifejezéssel való kapcsolódása által (2004: 119¹¹, vö. még 1983/1992: 86¹²; illetve 1994: 856). A három írásban az is közös, hogy az elméleti szétválasztásra való törekvés ellenére az anafora deiktikus természete mellett

¹⁰ Az *Ennyi* önállóan, tagolatlan mondatként vagy mondatban (*Mára ennyi.*) lezáró funkciót is betölt. Főleg a beszélt nyelvre jellemző ez a használat (Laczkó 2006: 82). Laczkó 2019 a palatális mutató névmás diskurzusdeiktikus működésének grammatikalizációját látja az *Ennyi* lezáró formulaként való használatában. Tartalmi referenciája ugyanis nincs, anaforikus jelölése háttérbe szorul, a diskurzus szerveződésére reflektál azzal, hogy az adott diskurzusegység lezárását jelzi (Laczkó 2019: 255–6). L. még **2.2.3.1.1.**

¹¹ „Whereas textual deixis refers to portions of the text itself (as in *See the discussion above* or *The pewit sounds like this: pee-r-weet*), anaphoric expressions refer outside the discourse to other entities by connecting to a prior referring expression (anaphora) or a later one (cataphora, as in *In front of him, Pilate saw a beaten man*).” (Levinson 2004: 119)

¹² „where a pronoun refers to a linguistic expression (or chunk of discourse) itself, it is discourse-deictic, where a pronoun refers to the same entity as a prior linguistic expression, it is anaphoric.” (Levinson 1983/1992: 86)

foglal állást (Levinson 1983/1992: 67, 87¹³; 1994: 856¹⁴; 2004: 103, 119). Ezzel kapcsolatban saját érvei mellett Lyonsra hivatkozik (1977).

Levinson a deiktikus kifejezéseknek két fő használati körét különbözteti meg: a deiktikust és a nem deiktikust, és az anaforát az utóbbi csoportba sorolja. Az 1983/(1992)-as és az azt valamelyest kiegészítő 2004-es tanulmány a következőképpen rendszerezi a deiktikus kifejezések funkcióit:

(27) A deiktikus kifejezések különböző használatai [Levinson 1983/1992: 68; 2004: 108 alapján]

1. deiktikus (deictic)

a) gesztussal kísért (gestural)

b) szimbolikus (symbolic)

2. nem deiktikus (non-deictic)

3. kivetített (transposed)¹⁵

4. diskurzusdeixis (textual)

a) nem anaforikus (non-anaphoric)

1. az empatikus, „beleérző” használat (empatethic use)¹⁶

2. felismertető használat (recognitional use)¹⁷.

b) anaforikus (anaphoric).

¹³ „there are good arguments for considering that anaphora ultimately rests on deictic notions (Lyons 1977: 671)” (Levinson 1983/1992: 87).

¹⁴ „Analysts tend to make a practical distinction between anaphora (taken to be non-deictic) and textual deixis, while noting that the phenomena grade into one another, and in any case that anaphora is ultimately perhaps deictic in nature (Lyons 1977).” (Levinson 1994: 856)

¹⁵ A deiktikus központ áthelyezésének lehetőségét Levinson Lyons (1977: 579) deictic projection, valamint Fillmore (1982) shifts in point of view kifejezéseire hivatkozva veti fel (Levinson 1983/1992: 64, 168).

¹⁶ *He went and hit **that** bastard.* [Levinson 2004: 108 alapján]

¹⁷ A felismertető használatot Diesselre (1999) hivatkozva veszi fel rendszerébe. Pl.: *Do you remember **that** holiday we spent in the rain in Devon?* [Levinson 2004: 108 alapján]. Részletes leírását l. a **3.2.4.1.**-ben.

Az (27)-ből is látszik, hogy Levinson törekszik a deiktikus és a nem deiktikus használatok definitív szétválasztására. Ugyanakkor elismeri (Lyons példáját idézve (1977: 676)), hogy van olyan deiktikus kifejezés, amely egy adott használatban egyszerre deiktikus és anaforikus:

(28) *I was born in London and have lived **there** ever since.* [Levinson 1983/1992: 67 alapján]

A *there* a fenti példában egyrészt anaforikus, mert ugyanarra az entitásra (ez esetben helyre) utal a világban, amelyre az előző tagmondatban a *London*, másrészt deiktikusan szembenáll a *here* demonstratívummal, és Londonra mint a megnyilatkozás helyétől távol eső helyre utal¹⁸. Ez pedig a deixis alapvető, térjelölő alkalmazása.

Levinson a deixis öt nagy kategóriájával (személy-, hely-, idő-, illetve diskurzusdeixis és társas deixis) egyenként foglalkozik. Az anafora és a diskurzusdeixis, illetve az anafora és a deixis viszonya az egyes tanulmányoknak a diskurzusdeixisről szóló részében kerül tárgyalásra. Levinson (1983/1992) inkább a diskurzusdeixis problémás, illetve határesetivel foglalkozik, mint a tipikus használatokkal (i. m.: 85–9). Az anafora és a diskurzusdeixis megkülönböztetlenségét három jelenséggel mutatja be:

Az ún. „pronouns of laziness” jelenségét egy Karttunen-től (1969) átvett mondattal illusztrálja. Az ilyen „lazy” névmások csak részlegesen koreferenciális viszonyban állnak az antecedensükkel:

(29) *The man who gave his paycheck to his wife was wiser than the man who gave **it** to his mistress.* [i. m.: 86 alapján]

Levinson a (29)-ben használt *it* névmásról azt mondja, hogy – legtermészetesebb olvasatában – nem koreferens az előző tagmondatbeli *his paycheck* főnévi kifejezéssel. Arra a felmerülő kérdésre, hogy akkor mi az *it* referense, az a válasz adható, hogy az a dolog, amely egy megismételt *his paycheck* referense lenne ebben a mondatban. Ezt Levinson szerint lehet úgy értelmezni, hogy az *it* névmás diskurzusdeixis természetű referálás révén utal egy korábbi főnévre (itt konkrétan a *his paycheck*-re) (i. m.: 87).

Hasonlóan anaforikus és egyben diskurzusdeiktikus a Lyons (1977) által nem tiszta szövegdeixisnek (impure text deixis) nevezett kategóriába tartozó használat, amelyben a deiktikus eszköz referense maga a megnyilatkozás, pl.:

¹⁸ Hasonlóan a magyarban: *Kaposváron születtem, és azóta is ott élek.*

(30) A: *I've never seen him.* B: ***That's a lie.*** [Lyons 1977: 668 alapján, idézi Levinson 1983/1992: 87],

(31) *Harry said „I didn't do that” but he said it in a funny way* [Levinson 2004: 103 alapján],
 illetve az előbbivel szemben – vagy párhuzamosan – tiszta szövegdeixisként (pure textdeixis) azonosított használatok:

(32) A: *That's a rhinoceros.* B: ***Spell it for me.*** [Lyons 1977: 667 alapján, idézi Levinson 1983/1992: 86].

A (32)-ben az *it* névmás a *rhinoceros*-ra mint szóra, azaz nyelvi jelre utal vissza, nem pedig annak referensére (vagyis ilyen szempontból az anafora levinsoni értelmében nem anafora).

A (29), (30), (31), (32) példák az anafora és a diskurzusdeixis határterületét illusztrálják, a (28) és a (33) pedig az anafora deiktikus jellegét hivatottak igazolni. Az anaforikus használat számos nyelvben kihasználja azt a sorrendet, amellyel az antecedensek be lettek vezetve a diskurzusba. Levinson erre török nyelvi példát hoz, de ez a magyarban is így van:

(33) *Soma bejött a szobába, utána Lili. Ez sírt, az nevetett.*

A magyarban a korábban bevezetett, azaz a megnyilatkozás adott pontjától távolabbi antecedenstre (*Soma*) az *az*, a későbbi, a deiktikus centrumhoz közelebbi antecedenstre (*Lili*) az *ez* névmás utal vissza. Ez megfelel a magyar demonstratívumok deiktikus használatát „szabályozó” deiktikus kontrasztnak.

Levinson szerint speciális diskurzusdeixist valósítanak meg az ún. önreflexív deiktikus eszközök (Levinson 1983/92: 57, 62, 86; 2004: 99):

(34) ***This sentence contains five words.*** [Levinson 1983/92: 57 alapján];

(35) ***I hereby apologize.*** [Levinson 1983/92: 57 alapján].

Levinson Reichenbachra (1947) hivatkozik, aki szerint a deiktikus eszközök minden deiktikus használata ún. token-reflexivitással, azaz önmagára utalással jár. Az ő példájával élve, az *I* személyes névmás az angolban arra a személyre utal, aki az *I* szót éppen kimondja.

Hogyan is értendő az önreferálás?

A (34)–(35) mondatokban és a magyar megfelelőikben ((36)–(37)) a mutató névmás (*this; ez*), illetve mutató határozószó (*hereby; ezennel*) nem szó szerint önmagára, hanem a deiktikus központra utal, amely a diskurzusdeixis esetén az a pont, ahol a beszélő az aktuális diskurzusban éppen tart.

(36) **Ez a mondat** hat szóból áll.

(37) **Ezennel** bocsánatot kérek.

Ebben az értelemben látom érdemesnek megkülönböztetni a diskurzusdeixisen belül az önreflexív demonstratívumokat. Ez a speciális használat ugyanis speciális formákkal társul. A magyarban önreferáló lehet az *ez* mutató névmással és egy valamilyen diskurzusrészletet jelentő főnévvel alkotott adnominális szerkezet, az önálló mutató névmás nem jellemző¹⁹. A (36)-hoz hasonlóan:

(37) *A bér munkaformák rendszerező áttekintése azonban nem **ennek a fejezetnek** a feladata* (Nszt. 2000 Magyar Néprajz VIII.)

(38) – *Öt perc múlva szégyellni fogod **ezt a veszekedést**. – Soha életemben nem veszekedtem. – Egész életedben imádtál veszekedni. – Fejezzük be **ezt a beszélgetést**, drágám.* (MTSz. 1969 Örkény István)

Ezek az adnominális szerkezetek azonban kontextustól függően többjelentésűek, az adott adnominális szerkezetek előfordulhatnak

diskurzusdeixisben:

(39) *„Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.” **Ezzel a mondattal** kezdődik az ágas-bogas Esterházy család története, a *Harmonia Caelestis* (MTSz. 2008 Földényi F. László)*

(40) – *Képzeld, – mondta az este a néni a kanonoknak – ez a leány itt akar hagyni. Azt mondja, hazamegy. Nekem pedig halálos óráim lesz az, mikor ez a fruska elmegy. Én azt túl nem élem. Édesanyám pedig **ezt a beszélgetést** a szomszéd szobában hallotta és eltökélte, hogy sohasem fogja az öregasszonyt elhagyni* (MTSz. 1926 Rákosi Jenő);

anaforaként:

¹⁹ Önmagára utaló névmás lenne a magyarban az *ez* az alábbi mondatban:

(i) ***Ez** mutató névmás.

(41) *Vannak annak jelei, hogy mindenki tükön ülve várta az 1820-as években az eposzt? Úgy tűnik nekem, hogy nem volt ilyen kultúrszomj. Nem látszik erre utaló nyom. És amikor Csokonai néhány magánlevelében megfogalmazott néhány eposzt emlegető mondatának címzettjei meghaltak, ezek a mondatok feledésbe borultak* (MTSz. 2006 Borbély Szilárd)

(42) *megjelent a Kádár-kormány Fehér Könyveinek IV. kötete, amely külön fejezetet szentelt Nagy Imre „ellenforradalmi” tevékenységének. Ennek a fejezetnek a hangja és stílusa merőben elütött a Fehér Könyv többi részétől* (MTSz. 1977 Méray Tibor)

(43) *A társaság elmegy a BBC központjába, ahol az az interjú készült, amely miatt a zenekart idehaza letiltás várta. Az archívumban megkeresik ezt a beszélgetést, bár nem tudni, megvan-e még a BBC tárában* (Nszt. 1999 Magyar Hírlap).

Szintén önmagára utaló a magyarban az *ezennel* és *ezúton* mutató határozószók:

(44) *a statisztikai elemzésben tanácsaival Rózsa Sándor statisztikus-pszichológus volt segítségünkre, akinek közreműködését ezúton is köszönjük* (MTSz. 2010 Treuer Tamás et al.)

(45) *ezennel búcsút veszek tőletek* (MTSz. 1948 Tamási Áron)

Ezeknek a deiktikus formáknak a különlegessége, hogy performatív igét tartalmazó mondatokban magára a megnyilatkozásra utalnak. Azt fejezik ki, hogy a mondat kimondásával valamely cselekvés megvalósul.

Performatív igét nem tartalmazó mondatokban nem is használatosak, akkor sem, ha ugyanolyan illokúciós ereje lenne:

(46) **Ezúton köszi szépen!*

(47) **Ezennel sziasztok!*

Összefoglalva: Levinson tehát a referálás műveletének különbözőségében határozza meg az anafora és a diskurzuseixis különbségét. Úgy is lehet fogalmazni, hogy az anaforikus utalás közvetett: az anafora azt jelöli, hogy ugyanazt jelöli, amit az antecedens (esetleg posztcedens), míg a diskurzuseixisben funkcionáló elem magára a diskurzusszegmensre utal.

Ezzel azonban meglátásom szerint a diskurzuseixisnek az a tipikus változata kerül határterületre, amelyben a deiktikus kifejezés a jelölt diskurzusrészlet (tipikusan a megelőző mondat) jelentésére, a megnyilatkozás által kifejezett propozícióra utal, pl.

(48) A: *Péter elhagyja Lilit.* B: *Ezt honnan tudod?*,

(49) A: *Péter elhagyja Lilit.* B: *Ez nem igaz.*

A (48)-ban és a (49)-ben az *ez* névmás tulajdonképpen (szemantikai modelltől függően) anaforának is tekinthető, amennyiben ugyanarra az entitásra utal, amelyre a megelőző mondat (ti. a proposícióra vagy az igazságértékre).

Látnunk kell, hogy mindkét csoportosításban Levinson az anaforát a nem deiktikus kategóriába sorolja, ugyanakkor mindkét tanulmány kiemeli az anafora működésében olyan jellegzetességeket, amelyek arra a következtetésre juttatják, hogy az anafora deiktikus természetű. A diskurzusdeixis megjelenése a későbbi összefoglaló ábrán (Levinson 2004: 108) is csak látszólagos újdonság, hiszen már az 1983-as írás külön alfejezetet szentel neki. A Lyonsnál (1977) még szövegdeixisnek (text deixis) nevezett diskurzusdeixis, amelyet saját főszövegében Levinson is textual deixis-nek mond, a funkcionális hasonlóságnál fogva veti fel az anaforától való megkülönböztetés problémáját, hiszen mindkét esetben a szöveggörnyezet segítségével értelmezhető a referálás.

2.2.2. Diessel a demonstratívumokról

Diessel (1999) a demonstratívumok minden tekintetben átfogó vizsgálatára vállalkozik. Egyfelől a szinkrón leírást diakrón aspektus egészíti ki: a könyv második része ugyanis a demonstratívumokra jellemző grammatikalizációt járja körül. Fő kérdése az, hogy a grammatikalizációs folyamatok általános kritériumaihoz képest mik a speciális jellemzői azoknak a grammatikalizációknak, amelyekben a forráselem, illetve a forrásszerkezet valamely eleme demonstratívum. Másfelől a terjedelmileg a könyv nagy részét kitevő első rész, a szinkrón jellemzés már önmagában széles körű: nyolcvanöt nyelvet felölelő összehasonlító vizsgálat alapján tárgyalja a demonstratívumok morfológiai szerkezetét, szemantikai jegyeit, szintaktikai szerepeit és pragmatikai használatait. Ezt a négy területet négy különböző fejezetben tárgyalja. Különválasztásuk moduláris szemléletet sugallhat, ám az egyes fejezetek olvasásakor kiderül, hogy egyik modul sincs csak önmagában jellemezve. A származásukat és földrajzi elhelyezkedésüket tekintve is nagy változatosságot mutató nyelvek egyedi demonstratívumkészletében nemcsak közös szemantikai, pragmatikai, szintaktikai és morfológiai tulajdonságok vannak, hanem közös összefüggések is. Bár a szerzőnek ez a munkája még nem kimondottan konstrukciós szemléletű, ezeknek az összefüggéseknek a felismerése nem áll messze a deklaráltan konstrukciós modellben készült munkáktól.

Az alábbiakban néhány ilyen, a tipológiai megközelítés révén felismert, sok esetben konstrukcióra valló összefüggést emelek ki.

2.2.2.1. Szintaxis – morfológia

Diessel alapelve a demonstratívumok formai leírásában, hogy különbséget tesz a szintaktikai disztribúciójuk és a kategóriájuk között (Diessel 1999: 4. fejezet (57–92)). A demonstratívumok grammatikai kategóriáját egy adott nyelvben ugyanis javaslat szerint két tényező kombinációja határozza meg: a) a mondatbeli helyzete (disztribúciója) és b) formája (névmási tő, a toldalékolhatóság, prozódia, illetve nem inflektáló nyelvekben egyéb szintaktikai tulajdonságok). Ez a különbségtétel azért fontos, mert bizonyos nyelvekben egy adott névmási forma használatos többféle szintaktikai környezetben, míg más nyelvekben akár minden mondattani pozícióban különböző formájú, azaz különböző kategóriájú névmást kell használni. Valamint egy nyelven belül is találni olyan szintaktikai környezetet, amelyben különböző kategóriájú demonstratívumok vehetnek részt: pl. a magyarban határozói szerepben állhat az *ebben* és az *itt* névmási forma is. Az előbbi pronominális, azaz főnévi értékű mutató névmás (demonstrative pronoun), amelynek határozói funkcióban való szereplését egy helyhatározói esetrag teszi lehetővé, az utóbbi mutató határozószó (demonstrative adverb). Ezek pedig Diesselnél két különböző grammatikai kategória, amelyeket – a többivel együtt – a következő alfejezetben ismertetek.

Tekintsük át először a demonstratívumok szintaktikai disztribúcióját. Diessel négy olyan szintaktikai környezetet állapít meg, amelyekben demonstratívumok előfordulhatnak (Diessel 1999: 57–92). Ezek a következők²⁰:

i) A pronominális, azaz önmagában főnévi értékű mutató névmás (pronominal demonstrative) önmagában határozott főnévként funkcionál a mondatban. Lehet ige vagy igenév argumentuma, névszói, illetve névszói-igei állítmány alanyi argumentuma, birtokos főnévi szerkezetben *-nAk* ragos birtokos, de rövid (jelöletlen) birtokos a magyar nyelvben nem. A magyar nyelvben ezek az *ez/az*, *emez/amaz* névmáspárok.

ii) Az adnominális mutató névmás (adnominal demonstrative) egy – a referenst vagy annak kategóriáját megnevező – névszóval együtt áll egy főnévi szerkezetben (pl. *azt a könyvet*, *eme könyvet*, *ezen könyvet*, *ennek a Lilinek*, *e tekintetben*, *az időben*).

²⁰ A diesseli kategóriákra hozott magyar példák a saját hozzátételeim.

iii) A határozói demonstratívumnál (adverbial demonstrative) a határozókra általánosan jellemző szintaktikai disztribúció figyelhető meg. Főként ígét, ritkábban (fok-, mértékhatározói jelentéssel) melléknevet, illetve másik határozót módosít (pl. *itt/ott, így/úgy, innen/onnan, ide/oda, erre(felé)/arra(felé)*, illetve *ilyen/olyan, ennyire/annyira*). Ezenkívül az *itt* és az *ott* egy i) vagy ii) kategóriájú demonstratívummal együtt jelző értékű határozóként állhat a főnév mögött (pl. *Az ott Soma.; Mi ez a rendetlenség itt?; Ismered azt a lányt ott?*)²¹.

iv) Az azonosságjelölő demonstratívum (identificational demonstrative) névszói vagy névszói-igei állítmányos (más terminológiával: ige nélküli vagy kopulás) mondatokban található. Ezek olyan azonosító mondatok, amelyekben a demonstratívum a megnevezett dolog, személy, vagy épp elvont entitás referensét azonosítja a kontextusban. Az azonosságjelölő demonstratívumok Diessel értelmezésében mindig új diskurzustopikot vezetnek be (Diessel 1999: 79), és általában kontrasztív jegyűek, vagyis jelöltek a távolság szempontjából, azaz valódi deiktikus kifejezések (i. m.: 84).²² Bizonyos nyelvek ilyen kopulás vagy igei állítmány nélküli mondatokban nem azt a névmási alakot alkalmazzák, mint amit más környezetekben, vagy ha ugyanazt az alakot használják is, ebben a szintaktikai környezetben más a todalékolhatósága, mint a pronominális, illetve adnominális szerepben. Míg például a magyarban és az angolban a pronominális és adnominális konstrukciókban szereplő névmás szerepel az ilyen azonosító mondatokban is (*Ez/Itt az állomás., Az a ház/ Ott a nagykövetség.*), a francia, német és még tizenhat Diessel által felsorolt nyelvben önálló, a többitől elkülönülő demonstratívumforma létezik erre a szintaktikai funkcióra (i. m.: 81–9).

Ha egy nyelv ezekben a szintaktikai szerepekben eltérő névmási formákat alkalmaz, akkor azok eltérő grammatikai kategóriába tartoznak. Ennek megfelelően Diessel négy kategóriát különböztet meg: a főnévi mutató névmást (demonstrative pronoun), a mutató névmási determinánst (demonstrative determiner), a mutató „névmási” határozószót (demonstrative adverb) és a mutató névmási azonosítót (demonstrative identifier). Azokban a nyelvekben, ahol a négyféle környezetben más-más névmási formák találhatók, mind a négy névmási kategória létezik. Bár a szerző nem határozza meg a formai különbség

²¹ Ez is valójában egy általánosabb határozós konstrukció speciális esete. A főnevet módosító, jelző értékű határozó mindig a főnév mögött áll, és legfeljebb egy másik határozó követheti: *a magas szőke nő ott az ajtónál kék pulcsiban*. A mutató határozószók közül az *itt* és az *ott* szerepelhet ebben a konstrukcióban, és jellemzően a hangrendben illeszkedő főnévi mutató névmással: **Ez ott Soma.; *Mi az a rendetlenség itt?; *[?]Ismered ezt a lányt ott?*.

²² Ezért az explikatív névmási elemeket Diessel nem tartja demonstratívumnak (pl. *It's Friday*).

kritériumait, vagyis azt, hogy miben és milyen mértékben kell két névmásnak különböznie ahhoz, hogy különböző kategóriába tartozzanak, a különböző nyelvekből hozott példák elemzése alapján azokra lehet következtetni. Eszerint eltérő kategóriájú két demonstratívum két különböző szintaktikai pozícióban, ha 1. eltérő névmási töből származnak, vagy 2. eltérő a toldalékolhatóságuk. Bár nincs a nyolcvanöt nyelvből álló mintában, a fenti kritériumok szerint Diessel feltételezhetően azt mondaná, hogy a magyar nyelvben vannak főnévi mutató névmások, vannak mutató névmási determinánsok, vannak mutató határozószók, mutató névmási azonosító viszont nincs.

A magyar *ez/az*, *emez/amaz* főnévi mutató névmások használhatók pronominalisan, azaz önállóan, a határozott főnevekre jellemző szintaktikai környezetekben (*amazt; erről*) és adnominális pozícióban (*ezt a könyvet; amabban a dobozban*), esetraggal vagy névutóval határozói (adverbiális) szerepben (*ebből; azok alatt*), továbbá azonosító mondatokban is állhat (gyakran az *itt* és *ott* határozószókkal együtt: *Az (ott) a kedvenc padom.; Ez már Budapest.*)

Az utóbbi három szintaktikai környezetben (adnominális, határozói, azonosságjelölő) előforduló *ez/az* és *emez/amaz* alakokat is bizonyára főnévi mutató névmásoknak ítélné meg Diessel, hiszen azok mind a főnévi mutató névmási formák megfelelő toldalékos használatai. Az adnominális mutató névmás paradigmája teljesen megegyezik az önálló mutató névmáséval, határozói szerepben transzparens ragos vagy névutós alakok állnak, az azonosító mondatokban pedig ugyan mindig alanyesetben találjuk a névmásokat, de többesszámjelet kaphatnak (*Ezek (itt) koalák?*).

Az *ez/az*, *emez/amaz* adnominális pozícióba kerülése tehát nem jár kategóriaváltással. Vannak azonban „valódi” mutató névmási determinánsok a magyarban. Egyértelműen determináns kategóriájú az *ezen/azon*. Jóllehet a mai nyelvérzék számára is felismerhető alakjukban az *ez/az* névmás, az *-n* névmásképzővel megerősített alakokkal új névmáspár jött létre.²³ Az *ezen/azon* a szinkroniában ragozhatatlan, és csak adnominális szerkezetben fordul elő, önállóan nem.²⁴

(50) *ezen levéllel; azon órában*

²³ Létrejöttének történetét l. **3.4.2.3.** fejezet

²⁴Noha néhány, mai használatban már nem transzparens határozószó és kötőszó tanúskodik egykori főnévi használatáról: *azonban, azonnal, ezennel, ezenképpen* (vö. **3.4.4.** fejezet)

Az *ezen/azon*-nal megegyező szintaktikai szerkezetben előforduló, toldalékolhatatlan *eme(z)/ama(z)* és *e(z)/a(z)* névmások ((51)–(52)) kategóriája már kevésbé lenne egyértelmű ebben a négyes rendszerben, hiszen sokkal nagyobb az alaki egyezés az előzőekben főnévi mutató névmásnak kategorizált *emez/amaz* és *ez/az* névmáspárokkal.

(51) *eme levéllel; amaz órában*

(52) *a tekintetben; ez időben.*

Három jelentős formai különbség van azonban közöttük: 1. a főnévi mutató névmások pronominális és adnominális környezetben is *z*-vel valósulnak meg, a csak adnominális szerkezetben előforduló *eme(z)/ama(z)* és *e(z)/a(z)* névmásokon viszont nem jelenik meg a *z*, ha a főnévi kifejezés mássalhangzóval kezdődik (*eme szép órában; e kérdésről*). 2. Az adnominális főnévi mutató névmások a pronominális használathoz hasonlóan toldalékolhatók és névutózhatók, vagyis számjelekben, esetragban és névutóban egyeztetve vannak a főnévvel, míg a csak adnominális *eme(z)/ama(z)*, *e(z)/a(z)* nem veszi fel a főnév toldalékait és névutóját. 3. A két adnominális szerkezet különbözik egymástól még abban, hogy a főnévi mutató névmásokat határozott névelő követi (*ezt a könyvet; amazok a könyvek*), míg az egyalakú adnominális megfelelőikkel alkotott főnévi szerkezetekben nincs névelő.

Diessel modelljében ezek a különbségek már elegendőek ahhoz, hogy az *eme(z)/ama(z)*, *e(z)/a(z)* névmáspárokat a főnévi mutató névmási megfelelőiktől eltérő kategóriába soroljuk, és mutató névmási determinánsokként tartsuk számon.

Diessel huszonnégy olyan nyelvet talált, amelyben különböző kategóriájúak a pronominális és adnominális demonstratívumok. A minta hatvanegy nyelvében viszont nem különülnek el grammatikai kategória szerint a kétféle szintaktikai környezetben szereplő névmások. A leggyakoribb konstrukció erre az, hogy az adnominális demonstratívum egyfajta laza appozíciós szerkezetet alkot egy főnévvel. Ez onnan ismerhető fel, hogy mindkét szerkezeti elem, vagyis mind a névmás, mind a főnévi rész külön, önmagában is határozott főnévi kifejezés értékű (l. pl. a határozott névelős főnévvel egyeztetett magyar *ez/az, emez/amaz* (3. fejezet)).

Rátérve a következő diesseli kategóriára, a nyelvek többségében a határozói szerepben álló demonstratívumok legalább valamely hányada formailag is elkülönül az egyéb szerepű demonstratívumoktól, vagyis a nyelvek legnagyobb részében van mutató határozószó kategória (Diessel 1999: 74–8, 89). A magyar mutató határozószók az *itt/ott, ide/oda,*

innen/onnan, így/úgy stb. Ugyanakkor állhatnak határozói szerepben főnévi mutató névmások esetragos alakjai is: *ebben, erről, arra* stb., ezek tehát főnévi mutató névmások. Átmenetet képeznek azok a grammatikalizálódott határozószók, amelyek az *ez/az* főnévi mutató névmás és egy esetrag vagy névutó tömbösödéséből keletkeztek, bizonyos határozói jelentések kifejezésére (*ezért, az(u)tán, ezalatt, akkor*).

Az azonosítást a magyar – ahogy a nyelvek többsége egyébként – a főnévi mutató névmás önálló (pronominális) vagy adnominális használatával fejezi ki, vagyis nincs külön névmási azonosító kategória. *Ez (itt) Soma. Az a szoba a tiéd.*

2.2.2.2. Szemantika – pragmatika

Ebben a fejezetben arra szeretnék rávilágítani, hogy milyen összefüggés van a Diessel által megfogalmazott, a demonstratívumokat funkcionális szempontból jellemző szemantikai és pragmatikai tulajdonságok között. Míg az 1999-es munkájában olyannyira különválasztja a szemantikai és pragmatikai fejezeteket, hogy azok még csak nem is egymás után következnek, későbbi műveiben (Diessel 2006, 2012, 2013) nem válnak szét élesen a szemantikai és pragmatikai komponensek, amikor a demonstratívumok jelentéséről (meaning) vagy használatáról (use) van szó.

Az alábbiakban összefoglalom, hogyan építi be Diessel a deixist a demonstratívumok szemantikai jelentésébe, illetve hogyan viszonyulnak ehhez a pragmatikai fejezetben felsorolt különböző használatok. A szakirodalmi hagyományt követve abból indul ki, hogy a demonstratívumok egy nagyobb szemantikai osztályba, a deiktikus eszközök közé tartoznak (Diessel 1999: 35, 2006: 472, 2012: 10–21). A többi deiktikus eszköztől megkülönbözteti őket, hogy alapvető használatukat 1. a deiktikus kontraszt jellemzi, 2. gyakran kíséri deiktikus gesztus (kézmozdulat, tekintet, testtartás) (2006: 469 – 70; 2012: 11), 3. a közös figyelmi fókusz létrehozása motiválja (Diessel 2006, 2012, 2013). Ezek közül az 1. és a 2. azonban nem definitív tulajdonságok, mert egy adott demonstratívum nem minden egyes előfordulásában érvényesülnek.²⁵ A 3. funkcionális tulajdonság a szerző szerint viszont univerzálisan érvényes a demonstratívumokra, ezt a következőképpen fogalmazza meg.

²⁵A deiktikus kontraszt alapesete, hogy a deiktikus centrumhoz viszonyítva közel(ebb)i entitások helyét más formák jelölik, mint a távol(abb)iakét, és Diessel megállapítása szerint minden nyelvben van legalább két, ilyen szempontból szembeállítható demonstratívumforma.

Nem kontrasztáló környezetben azonban sem a közeliséget, sem a távoliséget kódoló demonstratívumok nem kontrasztív használatúak. A kontrasztáló környezetekről a **3.2.3.2.** fejezetben lesz szó. Ráadásul nem nagy

A demonstratívumok alapvető funkciója, hogy a hallgató figyelmét a diskurzusvilág azon elemére irányítsák, amelyre a beszélő gondol, vagyis közös figyelmi fókuszot teremtsenek (joint focus of attention, Diessel 2006: 465–70, 2012: 11, 2013). Mindenekelőtt a beszédszituációt körülvevő térben utalnak valamely entitásra, helyre vagy irányra, és ezt a fajta utalást kíséri természetesen a rámutató gesztus. A térjelölés metaforikus kiterjesztéseit (idő-, diskurzusdeixis) és az egyéb nem térjelölő használatokat rendszerint nem kíséri ilyen rámutató gesztus, de Diessel hangsúlyozza, hogy ilyenkor is a résztvevők figyelmi fókuszának egyesítése a cél (Diessel 2006: 476, 481; 2012: 21).

Mindebből, de már igazából elődeinek deixisfogalmaiból is az következik, hogy a demonstratívumok szemantikai leírásában kiindulópontul szolgáló deiktikus jegy eleve pragmatikai tényezők bevonásával értelmezhető csak.

A pragmatikai jellemzés az 1999-es munkában arról szól, hogy a különböző kontextusokban hogyan történik a deiktikus referálás.

Ezzel a bevezetővel arra szerettem volna rávilágítani, hogy a demonstratívumok esetében a szemantikai és pragmatikai tulajdonságok kölcsönösen feltételezik egymást. Jelentésük leírásának „nyitja” a deixis, amely pragmatikai keretben értelmezhető, a különböző pragmatikai használatok pedig a deiktikus referálás elsődleges, és az elsődlegestől különböző mértékben eltávolodott (absztrahálódott) változatai. Ezt a kapcsolatot Diessel nem teszi explicitté.

Diesselnél (1999) a deixis, diskurzusdeixis, anafora kapcsolatára vonatkozó megállapítások a demonstratívumok leírásának pragmatikai fejezetében (Pragmatic use (i. m.: 93–114)) találhatóak. A pragmatikai jellemzés tulajdonképpen a deiktikus referálás fajtáinak a számbavétele az alapján, hogy a kontextus mely aspektusához kötődik a demonstratívum referenciális értelmezhetősége. A nyelvelsajátítási, a jelöltségi és a grammatikalizációs kutatások által igazoltan elsődleges és legalapvetőbb referálás az exoforikus névmási használat. Az exoforikus demonstratívumok a beszédszituáció külső, nem nyelvi

számban, de vannak olyan demonstratívumok, amelyeknek egyáltalán nincs távolság jegyük. Diessel a nyolcvanöt vizsgált nyelvből hétben talált ilyen neutrális névmást pronominális, adnominális és azonosító mondatokban álló névmások között (pl. a német *das*, a török *şu*), de állítása szerint a határozói funkciójú demonstratívumok között nincs is ilyen (Diessel 1999: 38–9, 50, 2006: 472–3, l. még Himmelmann 1997: 49). Ugyanakkor a deiktikusan semleges névmások is valamely kontrasztív, határozószói demonstratívummal „megerősítve” már képesek kontraszt jelölésére.

környezetére, illetve annak valamely elemére mutatnak. Ezt a referálást általában valamilyen rámutató gesztus kíséri, és a deiktikus kontraszt jellemzi. Utóbbi azt jelenti, hogy a deiktikus centrumhoz közelebbi, illetve attól távolabbi entitásokra a vizsgált nyelvek túlnyomó többségében más-más, valamilyen rendszerszerű oppozícióba állítható névmási formák utalnak. Minden más, vagyis nem exoforikus használatot endoforikusnak tart (vö. Halliday–Hasan 1976), ezek változatai nála az anafora, a diskurzusdeixis és az ún. felismertető (recognitionnal) használat. (Ez a felosztás változatlan marad Diessel 2006, 2012-ben.) A felismertető használat kizárólag adnominális szerkezetben és csak veláris formával fordul elő, ezt a konstrukciót a **3.2.4.1.** fejezetben részletesen ismertetem. A másik két endoforikus funkció jellemzése viszont támpontul szolgál a diskurzusdeixis és az anafora elhatárolásához, illetve általánosabban annak megértéséhez, hogy mi a szerző állásfoglalása a deixis és az anafora viszonyát illetően.

2.2.2.3. Deixis, anafora, diskurzusdeixis Diessel megközelítésében

Ebben a fejezetben részletesen bemutatom, milyen kategóriákba sorolja Diessel a demonstratívumok használatait. Az exoforikus–endoforikus megkülönböztetés Halliday–Hasanig (1976: 57–76) visszamenő hagyományát Diessel is követi (ahogy Lyons, Fillmore, Levinson, Himmelmann stb. is). Diessel az endoforikus kategória továbbtagolását anaforikus, diskurzusdeiktikus és az ún. felismertető használatra közvetlenül Himmelmann-tól (1996, 1997) veszi át, egy lényeges elvi ponton azonban eltér tőle. Himmelmann a négyféle használat között nem állít semmiféle hierarchiát, Diessel azonban – a deixiskutatás kanonikus hagyományával egyezően – az exoforikus használatot mint alapvetőt és elsődlegest kiemeli az endoforikus használatokhoz képest, amelyek szerinte az exoforikusból származtathatók (Diessel 1999: 93, 109–13). Állásfoglalását nyelvelsajátítási, jelöltségi és a grammatikalizációs kutatásokból hozott érvekkel erősíti meg (vö. még Diessel 2012: 11, 2006: 471–2).

A demonstratívumok grammatikalizációjának külön fejezetet szentel (Diessel 1999: 115–55). A grammatikalizáció a disszertáció két későbbi fejezetének is kiemelkedő témája lesz, ezért itt csak nagy vonalakban határozom meg Traugott (1995, 2003) Hopper–Traugott (2003) és Dér (2008, 2013) alapján. A grammatikalizáció az a nyelvváltozástípus, amelynek során jól körülhatárolt morfoszintaktikai és pragmatikai környezetben lexikai és kevésbé grammatikai/pragmatikai egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre (Dér 2008: 117). A változás egymással szorosan összefüggő szemantikai–pragmatikai és formai (szerkezeti, fonológiai) mechanizmusok összességéből áll (i. m.: 19–42). A folyamat

szemantikai általánosulással indul, új grammatikai vagy pragmatikai funkciók jelennek meg, amellyel szerkezeti módosulások (újraelemzés, dekategorizáció) járnak együtt. A folyamat későbbi fázisában fonológiai redukció is végbemehet, de nem szükségszerűen.

A „grammatikai/pragmatikai” megkülönböztetés valójában értelmét vesztené, ha egyértelmű lenne minden grammatikalizáció-, sőt, nyelvtankoncepcióban, hogy a pragmatikai elemek is a grammatika részei (Traugott (1995)). Ugyanez a meggondolás vihető tovább a grammatikalizáció/pragmatikalizáció kettőségre. A pragmatikalizáció az a nyelvváltozás, amelynek eredménye egy nyelvi elem diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő használata. Mivel azonban az ilyen változásra a fenti részfolyamatok érvényesek, grammatikalizációról van szó (Traugott 1995, 2003), mindamellett, hogy néhány specifikusabb, a klasszikus grammatikai elemekre jellemző grammatikalizációtól eltérő jellemzői is vannak. Elvi dilemma, hogy kiemeljük-e önálló változástípusként a pragmatikalizációt, vagy egyszerűen grammatikalizációnak tartjuk a diskurzusjelölők kialakulását. Erre a problémára az 5. fejezetben visszatérek.

Diessel fő állítása az, hogy azok a grammatikai, pragmatikai eszközök, amelyeknek forráseleme demonstratívum, az endoforikus használat valamelyik változatából vezethetők le, exoforikusan használt demonstratívumból közvetlenül sosem. Ugyanakkor az endoforikusan használt demonstratívumok az ő elképzelésében már maguk is grammatikalizáció eredményei: a forrásuk minden esetben az exoforikus használat. Így a demonstratívumok grammatikalizációs ösvényét Diessel egy olyan folyamatként ábrázolja, amelynek kiindulópontja az exoforikus deixis, ez grammatikalizálódhat első lépésben anaforává, diskurzusdeixissé vagy felismertető használatá. Ezután, jól körülhatárolt szintaktikai környezetben az endoforikus használatokon nagyon sok nyelvben hasonló grammatikalizációs folyamatok zajlottak le. Anaforikus névmásból határozott névelő, topikisméltő névmás, vonatkozó névmás, utalószó, 3. személyű személyes névmás, expletívum, irányjelölő igekötő; diskurzusdeixisből kötőszó, utalószó, vonatkozó névmás; felismertető névmásból adnominális utalószó keletkezett a magyarban és számos más nyelvben. Ezenkívül a demonstratívumok grammatikalizációjának a magyarban ugyan nem, de számos más nyelvben megfigyelhető eredményei a kopulák, egyeztető morfémák stb. (l. még Diessel 2012: 21).

Diessel szerint a demonstratívumokra jellemző grammatikalizációnak sajátos kritériumai vannak (Diessel 1999: 6. fejezet, 2006: 476 – 81, 2012: 21). Ezeket a **3.4.** fejezetben mutatom

be, és egyben tesztelem is őket a főnévvel egyeztetett adnominális *ez/az* mutató névmási szerkezet kialakulásához vezető folyamat vizsgálatában.

2006-os munkájától kezdve a demonstratívumok funkcionális leírását kognitív pszichológiai és kommunikációs–interakciós alapokra helyezve új fogalmat vezet be: a közös figyelmi fókuszt (joint attention focus), amelynek létrehozása valójában minden demonstratívum használatának célja (vö. még Diessel 2012, 2013).

I. Exoforikus használat

Mivel Diessel a demonstratívumok alapvető és elsődleges funkciójának tartja az exoforikus utalást, nem meglepő, hogy nagyjából ugyanazokkal a jellemzőkkel definiálja, amelyekkel általánosabban a demonstratívumokat is (deiktikus központ, deiktikus kontraszt, deiktikus gesztus (Diessel 1999: 94)). Fillmore (1975, 1997) és Levinson (1983/1992) nyomán megkülönböztet gesztussal kísért és szimbolikus használatot (uo.), valamint Bühlerre (1935: 121–40) és Lyonsra (1977: 579) hivatkozva említi a deiktikus központ áthelyezését, illetve kivetítésének jelenségét (i. m: 95).

II. Endoforikus használatok

A közvetlen szöveggörnyezetben való előre- vagy visszautalás két fajtája Diessel rendszerében az anafora és a diskurzusdeixis. A két típust tulajdonképpen a referens grammatikai kategóriája alapján különíti el. Az anafora egy megelőző főnévi csoporttal van koreferenciális kapcsolatban, míg a diskurzusdeixisben szereplő névmás egy megelőző vagy következő propozícióra vagy beszédaktusra utal (Diessel 1999: 93–105, 2006: 475–6).

II.1. Az anafora Diesselnél

Az anaforaként használt demonstratívumok és a nyelv egyéb anaforikus eszközei (személyes névmások, határozott névelős főnevek, zéró anafora, igei személyragok és birtokos személyjelek) funkcionális „munkamegosztást” mutatnak (Diessel 1999: 96, 2012: 20–1). Tengernyi a szakirodalma annak a problémakörnek, hogy mik a specifikus jellemzői a demonstratívum formájú anaforának: általában a nyelvekben (Ariel 1988, Gundel et al. 1993, Himmelmann 1996 stb.) vagy a magyarban (ezeket összefoglalóan l. Tolcsvai 2001: 200–22; Laczkó 2006: 84–5; 2008: 315; illetve l. még Szabó 2018: 1032–3; Farkas–Alberti 2018; Kocsány 2018, É. Kiss 2019).

Általánosságban elmondható a demonstratívummal kifejezett anaforáról, hogy az adott referens második diskurzusbeli előfordulását valósítja meg és topikváltást jelöl, mert referense vagy az előző (tag)mondatban bevezetett új, ezért nem topik diskurzusszereplő; vagy egy először ennél jóval korábban említett entitás, amelynek az első és a második (immár demonstratívummal) történő említése között megszakadt a topikfolytonosság, vagyis a demonstratívum tulajdonképpen újra aktiválja (Diessel 1999: 96–9). Az utóbbi esetre sajnos nem hoz példát, és az ezzel kapcsolatban hivatkozott tanulmány, amely az ausztronéz nyelvcsaládba tartozó to'abaita nyelv anaforáinak pragmatikai tulajdonságait mutatja be, csak adnominális szerkezetű demonstratívumokat vizsgál, és arra nincs utalás, hogy önálló névmások is tudnak reaktiválni (i. m.: 165, 29. jegyzet). Mindenesetre két okból is valószínűsíthető, hogy nem. 1. A pronominális (önálló főnévi névmási) anaforának default esetben a megelőző (tag)mondatban van a referense. 2. Egy távoli antecedens felidézése sokkal hasznosabb az adnominális, vagyis főnévvel kifejtő szerkezet, hiszen első előfordulása óta több mindenről szó esett, megváltoz(hat)ott a diskurzustopik, a névmás melletti főnévi kifejezés viszont egyértelműsíti, hogy mi a jelölt referens.

Összefoglalva: Diessel szerint az anaforikus művelet akkor valósul meg demonstratívummal, ha az antecedens (i) második említésére kerül sor az aktuális diskurzusban és (ii) diskurzustopikká válik. Minden további említéskor már 3. személyű személyes névmás, zéró anafora, esetleg határozott névelős főnév jelöli (Diessel 1999: 99). (Azokban a nyelvekben persze, amelyekben nincs 3. személyű személyes névmás vagy határozott névelő, vagy a 3. személyű névmásnak csak [humán] referense lehet, a további előfordulásokat is jelölheti demonstratívum (Diessel 1999: 165: 30. jegyzet).)

Ez az általános tendencia a magyarban is megfigyelhető, bár az eltérő formák (pronominális vs. adnominális, palatális vs. veláris) némileg eltérő pragmatikai körülmények között valósíthatnak meg anaforikus utalást. Ezenkívül nemcsak az antecedens, hanem maga az anafora szintaktikai és információszerkezeti pozíciója is befolyásolja az anaforikus eszköz megválasztását (vö. **2.4.**).

Egyes nyelvek formailag is megkülönböztetik az anaforikus és az exoforikus demonstratívumokat. Például a latin *is* kizárólag endoforikusan, azaz anaforikusan vagy diskurzusdeiktikusan használható, míg a *hic*, az *iste* és az *ille* elsődlegesen exoforikus referálást valósítanak meg. Az utóbbi három alak 'a beszélőhöz közeli' (*hic*), 'a hallgatóhoz közeli' (*iste*), illetve 'a beszélőtől és a hallgatótól egyaránt távoli' (*ille*) disztális jegyeket

kódolják. Persze nem feltétlenül van külön névmási alak a nyelvekben az anafora funkcióra. Sokkal elterjedtebb az a minta, hogy az exoforikus utalásban használt különböző kontrasztív formák egyike használható csak anaforikusan, esetleg az exoforikusnál korlátozottabb toldalékolhatósággal, vagy épp speciális anaforikus affixummal ellátva (i. m.: 99–100).

II.2. A diskurzusdeixis Diesselnél

A diskurzusdeixis a szöveggörnyezetben történő utalás másik fajtája. Mint láttuk, az anafora egy megelőző NP-vel van koreferenciális kapcsolatban, vagyis a diskurzusuniverzum ugyanazon entitására utal, amelyre az adott főnévi kifejezés (Diessel 1999: 93, 95, vö. Lyons 1977: 660, Levinson 1983: 86)²⁶. A diskurzusdeixis ezzel szemben egy tagmondat, mondat, vagy akár több mondat, esetleg egy egész elbeszélés formájában megfogalmazott jelentésre irányítja a figyelmet. A diskurzusdeixis propozicionális, illetve illokúciós szinten működik (i. m.: 100–103), ahogy a magyarban is láthatjuk:

(53) *Biztos vagy ebben?*

(54) *Ez nem igaz.*

(55) A: *Kivel voltál tegnap?* B: *Mit akarsz most ezzel?*

(56) *Ez szemenedett hazugság.*

Az (53)–(54)-ben a névmás a megelőző mondat „tartalmára”, (55)–(56)-ban viszont magára a megnyilatkozási aktusra utal. Elméletben a kettő megkülönböztethető, az elemzett adatokban azonban ezek nem mindig válnak el élesen, különösen az idéző szerkezetekben (57), illetve a valamilyen megnyilatkozás, beszédcselekvés jelentésű igét tartalmazó mondatokban (57)–(58).

(57) *Pál atya odafordult hozzám és ezt mondta: „Gyerekem, kedden temetés lesz, négyre várlak benneteket.”* (MTSz. 2006 Barnás Ferenc)

(58) – *Mindig ilyen csöndben éltetek? Amikor nem volt a nagy prof, akkor is? – Pont most kérdezed ezt? Hozd a barátaidat.* (MTSz. 1973 Gyurkovics Tibor)

A diskurzusdeixis eszközei nemcsak főnévi mutató névmások, hanem mutató módhatározószók (manner demonstratives) is lehetnek (i. m.: 104–5). Ez a magyarban is

²⁶ Himmelmann (1996) ezt a tulajdonságot megragadva nevezi az anaforikus használatot tracking use-nak (i. m.: 227).

így van, a módhatározói demonstratívumok közül például az *így*, *ezzel*, *imígyen*, *ekképp*, *ekképpen* tölthet be diskurzusdeiktikus funkciót, pl.:

(59) [Kisfaludy Károly] *Vitkovics Mihály vonatkozó támadására **ekképp** felelt*: „No csak bántsatok, sorban színpadra hozlak benneteket.” (MTSz. 1981, Kerényi Ferenc)

(60) – *De hisz emberéletről van szó! – erősködtem. – Az lehet, de ez a dolog akkor se rontsa a mi járásunk baleseti statisztikáját! Remélem, megértett? – és **ezzel** a készülék elnémult* (MTSz 2009 Schober Ottó)

(61) *amikor hazaértem Connecticutba, **így** szóltam a feleségemhez, Ruthhoz: Ezen a télen elmegyünk Indiába.* (MTSz. 2006 Farkas Aliz ford. R. K. Narayan)

Diessel még leírja azt a különbséget is, hogy anaforikus demonstratívumok – nevükkel összhangban – csak visszafelé tudnak utalni a diskurzusban, a diskurzusdeiktikus kifejezések viszont előre- és visszafelé is, vagyis a referenshez viszonyított helyzetük alapján lehetnek kataforikusak és anaforikusak is. Az angolban diskurzusdeixisben előre a *this*, vissza a *that* névmás utal (i. m.: 102, illetve 2012: 20). A magyarban nincs ilyen szisztematikus korreláció a névmás formája és az utalás iránya között, viszont az endoforikus utalás típusa és a forma között a szakirodalom szerint van: eszerint diskurzusdeixisre palatális formák szolgálnak, anaforára velárisak (vö. Laczkó 2010, 2019). Erre a későbbiekben még visszatérek a **2.2.3.1.1.**, illetve **2.3.3.1.** és **2.3.3.2.** fejezetekben.

Mint a (53)–(58) mutatta, diskurzusdeiktikus utalásban nem mindig állapítható meg, hogy a propozíció vagy a megnyilatkozás a referens. Egy másik distinkcióban, amelyet Diessel Lyonstól (1977: 668) vesz át, szintén nem markáns a határvonal. Ez a lyonsi oppozíció a tiszta szövegdeixis (pure text deixis) és nem tiszta szövegdeixis (impure text deixis, idézi Diessel 1999: 101), amelyekkel Levinson is foglalkozik (vö. **2.2.1.**). A tiszta szövegdeixist az alábbi példával mutatja be (i. m.: 101):

(62) *I'm sorry. I didn't hear you. Could you repeat **that**?*

A magyarban talán az alábbi és hasonló példák felelnek meg a tiszta szövegdeixis jelenségének:

(63) *(**Ezt**) megismételnéd? Bocsánat, de nem jól hallottalak.*

A tiszta szövegdeixis egy az előzőekben bevezetett nyelvi egység materiális aspektusára utal: a hallható hangsorra (63), vagyis fizikailag észlelhető entitásra. Ezért Diessel a tiszta szövegdeixist az exoforikus utalás speciális változatának tartja (uo.). A magyarban a tiszta szövegdeixisben gyakran zéró anafora van. (Erre utal a (63)-ban a zárójel.)

A Lyons-féle nem tiszta szövegdeixis pedig valójában annak az endoforikus utalásnak felel meg, amit Diessel 1999 diskurzusdeixis alatt ért, vagyis a megelőző vagy következő mondat(ok)ra utaló demonstratívumok funkciójának.

Lyons (1977) után a szakirodalomban a szövegdeixis (text deixis) vagy a diskurzusdeixis szinonimája, vagy a tiszta és nem tiszta szövegdeixis összefoglaló elnevezése (Diessel 1999: 165, 33. jegyzet).

Diessel (1999) csak az előző vagy következő propozícióra vagy megnyilatkozásra utaló demonstratívumokat sorolt a diskurzusdeixis kategóriájába. (Diessel) 2012-ben viszont a diskurzusdeixisnek szentelt fejezet a diskurzus egyes részleteire metanyelvi szinten utaló szerkezetekkel kezdődik (pl. *next chapter, last paragraph*), amelyben persze – bár nem mondja – demonstratívumok is részt vehetnek, de a mutató névmások csak adnominálisan (pl. *ebben a fejezetben, ebben a tanulmányban*). Ezt a fajta diskurzusdeixist megítélésem szerint érdemes megkülönböztetni a propozícióra vagy beszédcselekvésre utaló diskurzusdeixistől, már csak azért is, mert a palatális demonstratívumok jól elkülöníthető értelemben kódolják a közelséget a két típusban. Önreferálásnak (token reflexivity) tartom azokat az endoforikus utalásokat, amelyekben a referáló kifejezés – amely ilyenkor kötelezően adnominális – által megjelölt entitás (diskurzusrészlet) tartalmazza a diszkurzív központot:

(64) *ebben a fejezetben* ('abban a fejezetben, amiben benne vagyunk, amelynél épp tartunk')

(65) *ebben a kérdésben* ('az iménti, a közvetlenül megelőző kérdésben' vagy 'a most következő kérdésben').

Az „önreferáló” adnominális *ez* (64) tehát magát a deiktikus központot kódolja (l. 2.2.1.)²⁷.

Diessel egy jegyzetben tér ki arra, hogy az eseményre, helyzetre utaló demonstratívumokat is gyakran a diskurzusdeixis kategóriába sorolják (i. m.: 165, 32. jegyzet), bizonyára azért, mert az esemény, helyzet nyelvi megkonstruálásának formai kerete tipikusan a mondat, ahogy a

²⁷ Ezzel szemben (65)-ben a közelséget.

diskurzusdeixis referense is tipikusan mondat szerkezetű. Erre a problémára is visszatérek a fejezet végi összefoglalásban.

II.3. A felismertető használat

Diessel felosztásában az anafora és diskurzusdeixis mellett a harmadik endoforikus típus a felismertető használat (recognitional use), amely sokkal kevésbé feltárt téma mind a demonstratívumok, mind a deixis kutatásában. Bár már korábbi tanulmányok is beszámolnak róla (többek között Gundel et al. 1993), első részletes leírása Himmelmannál található (1996, 1997).

A felismertető használatot Diessel szerint két tulajdonság különbözteti meg a többi használattól: 1. az adnominális szerkezetre korlátozódik; 2. a referens nincs jelen sem a szövegelőzményben, sem a beszédhelyzetben, a beszélő mégis úgy utal rá mint egy hallgató számára is ismert entitásra (Diessel 1999: 105–6).

(66) *Megint keresett az a fiú. Mit mondjak neki?*

A felismertető mutató névmás azt jelöli, hogy a főnévi kifejezés referense a beszélő és a hallgató közös tudásának része, vagyis pragmatikailag előfeltételezett (pragmatically presuppose²⁸), ugyanakkor az aktuális diskurzusban előzőleg nem aktivált (unactivated²⁹, Diessel 1999: 106). A konstrukcióról és a hozzá nagyon hasonló egyéb konstrukciókról részletesebben a 3.2.4.1. fejezetben lesz szó.

A magyar felismertető névmás ismertető jelei közé felveszem azt is, hogy – csakúgy, mint az angolban – megszűnik a deiktikus kontraszt, és alapesetben a veláris mutató névmás jelenik meg ebben a funkcióban. (Ezt a formai sajátosságot Diessel nem deklarálja, mindazonáltal bizonyos palatális előfordulások nem felismertető használat volta mellett érvel ennek a fejezetnek a végén.)

Visszatérve a felismertető használat definiálásához: Diessel 1999 szerint tehát formai megkülönböztető jegye az, hogy csak adnominális szerkezetben létezik, míg az anaforát és a diskurzusdeixist, valamint az exoforikus referálást pronominális és adnominális mutató névmások és mutató határozószók, valamint, ha egy nyelvben külön szintaktikai kategóriájúak, az azonosító mondatok alanyául szolgáló demonstratívumok is egyaránt

²⁸ A pragmatically presupposed a hasonlóan értelmezett hearer old kifejezéssel váltakozik Diesselnél.

²⁹ Az unactivated pedig nagyjából a discourse new terminussal egyenértékű.

megvalósíthatják (i. m.: 93, 105). Az előző pragmatikai fejezetekben azonban, amelyekben egyenként mutatja be ezeket az egyéb funkciókat, ezt a szintaktikai „többféleséget” egyáltalán nem említi meg. Az exoforikus használatról szóló alfejezetben ugyan legalább látunk mindenféle szintaktikai kategóriájú példát, az anaforikus használatot ismertető részben adnominális és pronominális példák fordulnak elő vegyesen, a diskurzusdeixist tárgyaló alfejezetben viszont csak pronominális névmásokat találunk egészen az utolsó bekezdésig, amelyben a szerző kiemeli, hogy adverbális demonstratívumok – mégpedig a módhatározó jelentésűek – is állhatnak diskurzusdeiktikus szerepben (i. m.: 104–5).

Pedig létezik egyrészt adverbális anafora is:

(67) *Nem szívesen vásárolnék házat a külvárosban. Pedig **ott** olcsóbbak.*

másrészt adnominális diskurzusdeixis is:

(68) *Reggel óta mindenhol **ezzel a hírrel** találkozunk először: Hosszú Katinka olimpiai bajnok.*

(69) *Lili abbahagyja az úszást. Honnan veszed **ezt a hülyeséget?***

(70) ***Ebben a fejezetben** az endoforikus utalás típusait tekintjük át.³⁰*

A felismertető használat leírásának van egy másik problematikus pontja Diesselnél (1999), amit egyébként Himmelmanntól (1996, 1997) vesz át. Ez a következő. Mivel a felismertető főnévi szerkezet referense nem volt előzőleg aktiválva, a beszélő nem lehet teljesen biztos abban, hogy a hallgató ugyanarra gondol, mint ő. A biztosabb azonosítás érdekében a főnevet kiegészítheti különböző módosítókkal, amelyek további információt adnak meg a referensről, pl.:

(71) *az a lány **a munkahelyeden**;*

(72) *abban a **hülye fazonú narancssárga** ingben.*

³⁰ A tiszta szövegdeixis is megvalósulhat adnominális szerkezetben, különösen a *szó, név, rövidítés* stb. főnevekkel:

(i) A: *Hogy is hívják Lili és Soma öccsét?* B: *Örs.* A: *Ez a név elég divatos manapság.*

(ii) *Ennek a mondatnak: Esteledik., van alanya?*

(iii) *Fél óráig főtörtem a táskámban, mire meglett a kulcs.* B: *Mit csináltál?* A: *Főtörtem.* B: *Soha nem hallottam még ezt a szót.*

Ha a pontosító információ mondat formájában van megfogalmazva, vonatkozó mellékmondatos szerkezet jön létre:

(73) *abban a narancssárga ingben, aminek olyan hülye fazonja van.*

Ez viszont a magyarban egy másik konstrukcióval esik egybe, a vonatkoztatással. A vonatkoztatás fejében szereplő mutató névmás szintén mindig veláris alakú, az ilyen adnomiális mutató névmás utalószerkezetű.

A vonatkoztatásnak két fajtája van: a korlátozó (más szavakkal: megszorító vagy restriktív) és a nem korlátozó (l. pl. Trón 2001b). A korlátozó vonatkoztató konstrukció (74) elkülöníthető funkcionálisan a vonatkozó mellékmondatból bővített felismertető konstrukciótól, a nem korlátozó vonatkoztatás viszont nem. A nem korlátozó mellékmondat ugyanis egy olyan plusz információt ad meg a főmondatban álló antecedensről, amely segíti annak azonosítását (75), hasonlóan a felismertető szerkezethez járuló vonatkozó mellékmondathoz. Ezzel szemben a korlátozó mellékmondat azt az elengedhetetlenül szükséges információt tartalmazza, amely a referált entitást elkülöníti a szóba jöhető, ugyanolyan típusú entitásoktól, vagyis kijelölő szerepe van.

(74) *Hozd el azokat a családi fotókat, amelyeken mindhárman rajta vagytok!*

(75) *Hova tűnt az a családi fotó, ami itt lógott a naptár felett?*

Diessel is elismeri, hogy az adnominális utalószerkezet (determinative) ((74)–(75)) és a felismertető mutató névmás a vonatkozó mellékmondatos szerkezetben (73) formailag megkülönböztethetetlen, szerinte azonban a diskurzuspragmatikai jegyek egyértelműsítik, hogy a felismertető használatról van-e szó. Eszerint a felismertető demonstratívum a közös tudásban elérhető entitásra utal, az utalószerkezetű mutató névmás viszont a mellékmondatra, és csak grammatikai funkciója van (Diessel 1999: 108). Diessel szerint az utalószerkezetű éppen a felismertető névmásból grammatikalizálódott (i. m.: 108–9). Egyes nyelvekben az utalószerkezetű formai átalakuláson is átment, a magyarban és az angolban (még) nem. Vannak olyan előfordulások, amelyekben ezért nehéz eldönteni, melyikről van szó:

(76) *azon a bizonyos vontatott, felnőttes hangon, amelyet Johanna nem bír elviselni* (MTSz. 2010 Rakovszky Zsuzsa)

A (76)-ban a mutató névmás lehet felismertető, ha *az a bizonyos, vontatott, felnőttes hang* könnyen felidézhető entitás a hallgató számára (a beszélő feltételezése szerint), tehát ha

valamilyen közös élmény, történet stb. alapján kialakított tudása van róla. A *bizonyos* jelző mindenestre efelé viszi az értelmezést.

A felismertető mutató névmás kategóriáját csak olyan használatokra tartom hasznosnak alkalmazni, amelyben a beszélő valóban a közös tudásra hivatkozik. A vonatkoztatás fejében álló adnominális *az* vagy felismertető mutató névmás, vagy „sima” grammatikai utalószó, és ha utalószó, akkor vagy korlátozó (megszorító), vagy nem korlátozó (kiegészítő módosító) vonatkozó mellékmonddal áll (pragmatikai és) grammatikai kapcsolatban. Egy adott előfordulás csak kellő kontextuális ismeret alapján azonosítható be a három homonim szerkezet valamelyikébe.

2.2.3. Deixis, diskurzudeixis, anafora a magyar nyelvészeti kutatásokban

A következőkben néhány, a nemzetközi kutatásokkal párbeszédet folytató, azokat a magyar nyelvre alkalmazó megközelítést mutatok be. Célom különböző elméleti keretek vonatkozó vizsgálatainak összevetése, a teljesség igénye nélkül. Az első két egység a levinsoni megközelítéssel összhangban levő, de a magyar nyelvre vonatkozóan speciális felismerésekre jutó funkcionális–kognitív szemléletű munkákról (Laczkó 2006, 2008, 2010, 2019; Tátrai 2010, 2011, 2017) szól. Ezek után a nem funkcionális elméleti háttérű vizsgálatok közül mutatok be röviden négyet. Ezek közül Kocsány (2018) strukturalista alapokból indul ki, de diskurzupragmatikai szempontokat is figyelembe vesz. Két disztribúciós vizsgálat az anaforikus névmástípusok megoszlását szemantikai jegyeik és a magyar mondat szerkezet sajátosságaiból kívánja levezetni és magyarázni (É. Kiss 2019), illetve bemutatni az így kapott összefüggésrendszer bonyolultságát (Farkas–Alberti 2018). Farkas–Alberti (2018) vizsgálatát a magyar nyelv legrészletesebbnek ígérkező átfogó leíró nyelvtanából először megjelent, a névszói kifejezésről szóló – kétkötetes – rész tartalmazza. Ugyanennek a többszerzős, önmagát elméleti keretektől nem meghatározottnak definiáló nyelvtannak egy későbbi fejezete Szabó (2018) munkája, amelynek tárgya kifejezetten a DP szerkezeten belüli demonstratívumok, és amelynek bemutatásával a kutatástörténeti szemlét zárom.

A funkcionális és nem funkcionális megközelítésű vizsgálatok közötti alapvető különbség az, hogy az előbbiek a deixis témakörén belül tárgyalják a mutató névmások és egyéb deiktikus kifejezések használatát, illetve ha mutató névmások (demonstratívumok) leírása a cél, a deixist nevezik meg azok alapvető funkciójaként. A másik csoport a mutató névmásokkal mint az anaforikus eszközök egyikével foglalkozik, és előfordulási feltételeit a többi anaforikus névmással, az anaforikus határozott névelős főnévvel, valamint a zéró (+INFL)

anforikus formával összehasonlítva teszteli. Az eredmények közlésében és interpretációjában vagy ignorálja (Farkas–Alberti 2018), vagy adottnak veszi a deiktikus jelleget (Kocsány 2018, É. Kiss 2019).

2.2.3.1. Funkcionális–kognitív megközelítések

A funkcionális–kognitív megközelítések végső soron a Lyons (1977), Fillmore (1975), Levinson (1983/1992, 2004) által kijelölt nemzetközi „irányvonalhoz” illeszkednek, kiegészítve azt az episztemikus lehorgonyzás (epistemic grounding) és a deixis összefüggésének a tárgyalásával (Langacker 2002, Brisard 2002).

A kognitív nyelvészeti kiindulópontú vizsgálatok eredményeit Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd idézett művei alapján ismertetem. Ők a deixist olyan nyelvi műveletként határozzák meg, amely a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális ismereteket mozgósítja, vonja be az értelmezésbe, és ezért alapvető szerepe van a közös figyelem működésében (Tátrai 2010: 212; 2017: 953).

A deixis prototípuselvű nyitottságával magyarázzák azt a Levinson által is felismert és kiemelt funkcionális összetettséget, hogy deiktikus eszközök esetenként nem prototipikus deiktikus funkciót töltenek be: ilyen az anforikus (vagy a textuális utalás irányától függően kataforikus) funkció (Tátrai 2010: 213–4; 2017: 956–8). Ezért ebben a nyelvelméleti keretben tulajdonképpen természetes, hogy deiktikus kifejezések anforikus, illetve kataforikus használatukban is megőrzik deiktikus jellegüket.

A deixis fajtáinak rendszerében a tér-, az idő- és a társas deixis mellett számon tartják a funkcionális szemléletű kutatásokban hagyományosan megkülönböztetett diskurzusdeixis kategóriát, amelynek a tér- és az idődeixissel való szoros kapcsolatát, a DISKURZUS mint TÉR, illetve a DISKURZUS mint IDŐ metaforizációval magyarázzák. A (77)-ben az *erre* az előbbi, a *később* az utóbbi típusú metaforikus kiterjesztésre példa (Tátrai 2010: 225; 2017: 954–5, 974–5; vö. még Laczkó 2019: 246):

(77) *Erre később még visszatérünk.* [Tátrai 2017: 954 alapján].

Ugyancsak a nemzetközi deixiskutatási hagyományt követve, Fillmore-ra (1975) hivatkozva különbséget tesznek a deixis gesztusokkal kísért és szimbolikus használata között (vö. még Levinson 1983/1992, 2004). Laczkó 2019 szimbolikusnak tételezi a diskurzusdeixist is, amely a DISKURZUS TÉR, illetve a DISKURZUS IDŐ metaforát kiaknázva a diskurzust térbeli és időbeli entitásként teszi hozzáférhetővé (i. m.: 245).

A deixis és a koreferencia kapcsolatára rámutató példák elemzésében és interpretációjában mind Laczkó, mind Tátrai – Levinsonnal egybehangzóan – arra a következtetésre jut, hogy az anaforikus (vagy ritkábban kataforikus) funkcióban szereplő kifejezések megőrzik alapvető deiktikus jellegüket. Ez az észrevétel az adatok alapján helyénvalónak tűnik, azonban ezzel az észrevétellel problematikussá válik a diskurzusdeixis és az anafora elhatárolása³¹. Az alábbi fejezetekben főleg erre a problémára helyezem a hangsúlyt.

2.2.3.1.1. Laczkó Krisztina 2006, 2008, 2010, 2019

Laczkó Krisztina (2006, 2008, 2010, 2019) funkcionális–kognitív keretben vizsgálja a mutató névmási deixist és koreferenciát.

Laczkó 2006 a magyar névmási rendszert két nézőpontból: egyfelől a hagyományos nyelvtani, másfelől a funkció felőli megközelítéssel vizsgálja. Ez két különböző elméleti alapot jelent, két különböző módszertannal. Az előbbi a hagyományos leíró nyelvtan keretében „a formából indul ki, ehhez rendeli hozzá a nyelvtani funkciót, majd kategóriákat állít fel” (Laczkó 2006: 7). Ezek a kategóriák az iskolai tanításból is jól ismert névmásfajták. A funkcionális szempontok alkalmazásakor viszont a nyelvi funkcióból indul ki, és ehhez rendeli hozzá a kijelölt nyelvi elemeket, ez esetben a névmási szóosztály elemeit (i. m.: 72). Megállapítja, hogy „[a] névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve a névmás referenciális értelmezhetősége háromféleképpen valósulhat meg, s ez három nagy nyelvi funkciót is jelent egyben. Ezek a következők: 1. deixis, 2. koreferencia, 3. halmazreferencia³². [...] A koreferencia további tipikus megvalósulási formái grammatikai-szerkezeti

³¹ Saját elméleti keretükben ez azért nem probléma, mert a deixist és az anaforát is nyílt, prototípuselvű kategóriáknak tekintik.

³² A halmazreferencia kategóriájába tartozó kérdő, határozatlan és általános névmásokban az a közös, hogy állandó (lexikai) jelentésük logikai operátorok segítségével írható le (i. m.: 92–4). A logikai operátor szerepű névmások referenciája is lehet deiktikus vagy forikus, de ilyenkor „a szituáció vagy a nyelvi kontextus azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen halmazra, csoportra vonatkozik, tehát kijelöl egy olyan halmazt, amelyben a névmás logikai funkciójának megfelelően értelmezhető” (i. m.: 94). Például (i)–(iv)-ben, amelyeket értelmezésükkel együtt Laczkó 2006: 94-ről veszek át:

(i) *Valaki szedje fel a szemetet!*

(ii) *Mindenki álljon fel!*

(iii) *Mindegyik gyerek a csoportban nagyon jó képességű.*

(iv) *A versenyen bármelyik megállná a helyét.*

Ha (i) és (ii) megnyilatkozások egy tanártól hangzanak el az osztályteremben, akkor a szituáció határozza meg azt a halmazt, amelyben a névmások referenciája értelmeződik. (iii) és (iv)-ben pedig az értelmezési tartományt a közvetlen szöveggörnyezet jelöli ki (*a csoport*, illetve *a versenyen*).

szempontból a) a kontextusfüggő, vagyis tagmondaton túlmutató forikus referencia; b) a tagmondaton belüli forikus referencia³³; c) a konnexiós referencia³⁴ (i. m.: 73). A mutató névmások és mutató névmási határozószók (ezek összefoglaló terminusa dolgozatomban a demonstratívumok) mind a deixisnek, mind a (tag) mondaton túlmutató koreferenciának jellegzetes jelölői. Az *ez/az* főnévi mutató névmás mindkét funkcióban kétféle szerkezeti formában fordul elő: önállóan és a „kifejtő” névmási szerkezetben:

(78a) *Ezt/azt kérem.*

(78b) *Ezt a könyvet/azt a könyvet kérem.*

A 3. fejezetben, amelyben a kifejtő szerkezet konstrukciós leírása található, arra inkább az adnominális mutató névmási konstrukció, esetleg az adnominális mutató névmási szerkezet elnevezést javaslom.

Mind a négy hivatkozott munkájában a következő fő alapvetéseken³⁵ nyugszik a mutató névmások endoforikus használatának értelmezése:

- (i) az endoforikus deixis tulajdonképpen a szöveg- vagy más néven diskurzusdeixis;
- (ii) a magyarban a palatális alakok a diskurzusdeixis (prototipikus) kifejezőeszközei;
- (iii) a főnévi mutató névmásnak önálló használatban a diskurzus valamely részletére, illetve közelségére visszautaló deiktikus szerepe mellett anaforikus funkciója is van (mivel van tartalmi referenciája, vagyis koreferenciális kapcsolatban van a jelölt szövegrészlettel);
- (iv) a „kifejtő” használatban viszont a szerkezetben belüli határozott névelős főnév koreferens a jelölt nyelvi elemmel, ezért a mutató névmás „pusztán” diskurzusdeiktikus szerepet tölt be: tartalmilag nem referál az általa kijelölt nyelvi egységre, hanem annak az aktuális diskurzuson belüli helyére, konkrétan a közelségére mutat rá (i. m.: 79–80, 81, 82; vö. még 2008: 341–2), mint például a következő példamondatban az *ezt*: *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban* [...] [Laczkó 2006: 79 alapján];

³³ Tagmondaton belüli koreferenciát jelöl tipikusan a visszaható névmás, a kölcsönös névmás, illetve egy sajátos szerkezetben a személyes névmás (pl. *Somának nem tetszenek a róla készült képek.*)

³⁴ A konnexiós referencia jelölői – a névmási rendszer elemei közül – az utalószerkezetben álló mutató névmások (és mutató határozószók) és a vonatkozó mondat szerkezet kötőszavaiként is funkcionáló vonatkozó névmások (és vonatkozó határozószók).

³⁵ Az öt pont ((i)–(v)) a szerző megállapításainak, elemzéseinek saját olvasatom szerinti összegzése.

(v) ugyanakkor az anafora is endoforikus (Laczkó 2008: 343).

Laczkó (2006) a diskurzusdeixis és az anafora funkciók összefüggését mind a deixis, mind a koreferencia felől vizsgálja. Egyrészt a diskurzusdeixis tekintetében – az (i)–(v) érvényességén túl – sajátos diskurzusdeixisnek tartja a kifejtő szerkezetben szereplő palatális mutató névmás használatát akkor, ha a kifejtő névmási szerkezet antecedense főnévi kifejezés (i. m.: 82; vö: 2008: 342):

(79) *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ez a könyv azóta a polcomon van.* [Laczkó 2006: 82 alapján].

A második mondatban *a könyv* ismétléses főnévi anafora, az *ez* pedig – ebben a megközelítésben – diskurzusdeiktikus szerepben van. Visszamatat az előző mondat tárgyi pozícióját betöltő főnévi összetevőjére, ám nem a névmás azonosít, hiszen nélküle is működik az anafora: *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. A könyv azóta a polcomon van.* Ez azonban megítélésem szerint nem támasztja alá a (79)-beli mutató névmás pusztán diskurzusdeiktikus szerepét, hiszen a névmás is tud önállóan is visszautalni ugyanarra az antecedensre, pl. *Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ma már ezt olvastam hazafelé a buszon.* Az így használt, önállóan visszautaló palatális mutató névmás funkciója Laczkó szerint is anafora és diskurzusdeixis egyben (l. (iii)). Az előbbi logikát követve, ez az önálló használat épp amellet lehetne érv, hogy a (79)-ben az *ez* koreferens az előző mondat *egy nagyon jó könyvet* kifejezésével, és a névelős főnév (*a könyv*) segít az azonosításban azzal, hogy fogalmilag kifejt³⁶ a névmás referenciális tartalmát. Ráadásul, ha a főnévi kifejezés nem egyszerű megismétlése az antecedensnek, hanem hiperonimája, a mutató névmás rendszerint kötelező, azaz nem lehet pusztán a névelős hiperonim főnévvel visszautalni (l. Kocsány 2018, illetve 2.2.3.2.)

Másrészt, az anafora felől tekintve, a két funkció közötti kapcsolatra abban az összefüggésben utal a szerző, hogy az antecedens szintaktikai kategóriájától is függ a mutató névmási anafora „tisztasága”, illetve diskurzusdeiktikusságának foka. Az anaforikus mutató névmás vagy mutató határozószó antecedense a magyarban ugyanis tipikusan főnév(i kifejezés), melléknév(i kifejezés) és határozó(i kifejezés), esetleg ige(i kifejezés)³⁷. „Az igei csoportra

³⁶ Számomra épp a Laczkó által használt „kifejtő névmási deixis”, „kifejtő szerkezet” terminusok „kifejtő” jelzője is ezt az interpretációt sugallja, ahogy a szerző saját jellemzése is: „a szerkezeten belül a kötelezően elől álló névmást a főnévi fej értelmezi” (Laczkó 2008: 321).

³⁷ Pl. *Soma tegnap a konyhát festette. Reggeltől estig ezt csinálta.*

történő referálás már átvezet a deixis és anafora összefüggéséhez. Előfordul ugyanis, hogy az antecedens szófajilag nem határozható meg pontosan, hiszen nem szó vagy szerkezet a névmás értelmezhetőségének az előzménye, hanem egy akár hosszabb szövegrészlet” (i. m.: 86). Például könnyen el tudunk képzelni olyan beszédeseményeket, amelyben az alábbi példákban szereplő mutató névmási anaforák egy mondatnyi, sőt egy mondatnál hosszabb szövegrészletre utalnak vissza:

(80) *Ilyen /ez velem is előfordult már.*

(81) *Ez nagyon durva!*

(82) *Honnan tudsz te minderről?*

Laczkó 2008 célja már kifejezetten az *az/ez* főnévi mutató névmás által megvalósított deixis funkcionális szempontú leírása mindkét szerkezeti konstrukcióra, azaz az önálló használatra és a kifejtő szerkezetre vonatkozóan. Az endoforikus deixis kapcsán mindkét konstrukció tárgyalásában előkerül a deixisnek az anaforával való érintkezése. A 2006-os írásban alkalmazott kritériumok mentén interpretálja az adatokat, és dönti el a különböző használatokról, hogy a) diskurzusdeiktikus vagy b) részben anaforikus, részben diskurzusdeiktikus, illetve c) egyszerre deiktikus és anaforikus-e.

(83a) A: *Norbi tegnap felhívta Gergőt.* B: *Nem normális.*

(83b) A: *Norbi tegnap felhívta Gergőt.* B: *Ez (a pasas) nem normális.*

A deixis és az anafora összefonódására hozott, a tanulmány utolsó, (83)-ban átvett példáját (i. m.: 342) azért érdemes idézni, mert a diskurzusdeixis és anafora egymástól nem függetleníthető működését (l. (i)–(v)) személyt jelölő antecedens esetén a szociális deixis is kiegészíti, de csak az önállóan használt mutató névmással való visszautalásban (*Ez nem normális.*).

(83b)-ben Laczkó az önállóan használt mutató névmásnak (*ez*) szövegdeixis szerepet tulajdonít, ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy az előző megnyilatkozásban szereplő *Norbi* főnévvel koreferens (a (iii) értelmében). Ha viszont a határozott névelős főnévvel alkot összetett visszautaló szerkezetet (*ez a pasas*), a névelős főnév koreferens az antecedens *Norbi*-val, a mutató névmásnak pedig diskurzusdeiktikus szerepe van (a (iv) szerint). Ez az interpretáció teljesen egybevág a (79) *ez a könyv* kifejezésén bemutatottal, a (83b) viszont annyiban speciális, hogy az endoforikus deixist megvalósító, önállóan használt *ez* mutató

névmás a szociális deixis kifejező eszköze is egyben. A személyre való egyszerű mutató névmásos utalás ugyanis – akár exoforikus, akár endoforikus referenciában – negatív attitűdöt is kifejezhet (vö. még 2008: 329–30, 322 – 23; 2010: 105). Nem érvényesül viszont a szociális deixis, ha több lehetséges, személyt jelölő antecedens közül a nem topik szerepűvel való koreferenciát jelzi a mutató névmás (l. alább is), pl. *Lili odafordult Somához. Az/Ez elmosolyodott.*

A (83a) azt illusztrálja, hogy alanyi pozícióban³⁸ topikfolytonosság esetén Ø+INFL is kifejezhet anaforát: antecedense tehát szintén a *Norbi* főnév. A Ø+INFL anafora nem korlátozódik a személy antecedensre. Nem személyt jelentő antecedensre való visszautalásban:

(84) *Tegnap láttam egy nagyon jó könyvet. Azóta a polcomon van.*

Megfigyelésem szerint nem specifikus az Ø+INFL anaforikus forma abban a tekintetben sem, hogy főnévi vagy propozicionális antecedensre utal-e vissza, azaz hogy a diesseli értelemben anafora-e vagy diskurzusdeixis. Ezt azért emelem ki, mert bár a zérót az anafora eszközei között számon tartják, diskurzusdeiktikus funkciójáról nem találtam említést a szakirodalomban. Erre a fejezet végi értékelésben még visszatérek.

Laczkó 2010 a mutató névmási deixis és anafora kapcsolatát helyezi a vizsgálat középpontjába, ezért ezt a tanulmányt részletesebben mutatom be. Fő állítása, hogy a két nyelvi művelet nem választható szét teljesen egymástól. Ezt két észrevétellel indokolja. 1. A diskurzusdeixis a deixis egy típusa, de egyfajta átmenet is a deixis és az anafora között. 2. A térdeixis egy speciális esetének, az ún. eseménydeixisnek sok közös vonása van – az anaforától az 1. értelmében nem élesen elkülönülő – diskurzusdeixissel.

Ebben a tanulmányban is a demonstratívumok legalapvetőbb nyelvi funkciójának, a térjelölésnek kétféle műveleti formájaként mutatja be a deixist és a koreferenciát, viszont egy új megkülönböztető kritériumot javasol, amely a nézőpontban (perspective) határozható meg. A nézőpont mindenfajta deiktikus működés meghatározó tényezője (vö. Laczkó 2006: 77, 2008: 319, 325–6). Az exoforikus deixisben a „közelre és távolra mutató névmás” közötti választást alapesetben a nézőpont határozza meg, ez az a pont, ahonnan a beszélő a diskurzusvilág dolgait szemléli. Ez a deiktikus központ az endoforikus utalások

³⁸ és egyébként tárgyi és birtokos pozícióban is: *Tegnap találkoztam Somával. Meghívtam egy fagyira. Az anyukája gyerekkori jó barátnőm.*

kiindulópontja is (l. **2.1.**): a referenciális központ, a megnyilatkozó nézőpontja. Van azonban egy másik, ún. semleges kiindulópont is, amelynek nincs köze sem a megnyilatkozás idejéhez, sem a helyéhez, sem a beszélőhöz, viszont sokszor egybeesik a diskurzus- (és/vagy mondat)topikkal (vö. Tolcsvai 2001: 125–7). A *Dolgozni indulok* mondatban a két nézőpont egybeesik, a *Péter dolgozni indul* mondatban a referenciális központ az aktuális beszélő, amely ez esetben implicit marad, míg a semleges kiindulópont *Péter* (i. m.: 104, vö. Laczkó 2008: 319; l. még Tolcsvai 2001: 126). Laczkó a nézőponttal magyarázza azt is, hogy az eseménydeixis és a diskurzusdeixis kötelezően palatális, anaforaként viszont prototipikusan a veláris névmás fordul elő. A palatális névmási forma ugyanis egyfajta közelséget kódol: eseménydeixis esetén ez térbeli, időbeli (és mentális) közelséget jelent, diskurzusdeixisnél pedig a diskurzus jelölt részletének közelségét. A mély hangrendű mutató névmás az anafora funkcióban a beszélőtől – és így a referenciális központtól – való távolságot jelenti. Amikor egy olyan antecedensre utal vissza, amely nem topik szerepű volt a megelőző (tag)mondatban, anaforaként viszont mondattopik szerepű, a kognitív megközelítés a távolságot jelző mutató névmást motiváltnak látja, mert az az addigi szövegtopiktól való eltávolodást jelöli, és így „az átlépés műveletét” biztosítja (Laczkó 2006: 85). „A névmás konceptuális távolságot jelöl, a harmadik személy a zéróhoz és a beszélőhöz képest is a távolit jelöli, ezért használjuk ebben az esetben a távolra mutató névmást, hiszen a semleges kiindulópont, amely itt a szövegtopik³⁹, viszonyítunk” (uo.).

Deixis, eseménydeixis, diskurzusdeixis

Vizsgáljuk meg először az eseménydeixist, és hogy az milyen vonatkozásban hasonlítható össze a diskurzusdeixissel.

Az eseménydeixisben a térbeli mellett vagy helyett az időbeli közelség motiválja a palatális alakok egyeduralmát. Ez lehet egyidejűség vagy közelmúlt:

(85) *Ez borzalmas.* [Laczkó 2008: 324, illetve 2010: 109 alapján]

A (85) és hasonló megnyilatkozások elképzelhetők olyan beszédhelyzetekben, ahol a mutató névmási deixis a konkrét fizikai, külső világ – elsősorban vizuális – feldolgozásán alapul, de a mutató névmás referense nem tárgy vagy személy, hanem az éppen látott vagy átélt helyzet, esemény. A (85) egyik lehetséges szituációs kontextusában a beszélő a hallgatóval együtt egy égő ház előtt áll, figyelmeztet a tűzoltási munkálatokat, egy másikban egy bizottsági ülésen a

³⁹ „a szövegtopik a magyarban anaforikusan a zéróval jelölődik” (uo.).

beszélő az ülésen történetekre vonatkoztatva mondja az ülésen szintén részt vevő beszédpartnernek. Mindkét esetben a megosztott közös tapasztalás – akár szemlélés, akár „benne levés” – egyértelművé teszi a névmási jelentést. A névmás önálló használata általánosabb, a kifejtő szerkezet ugyanakkor egyértelműsíti a névmási vonatkozást, főleg ha a hallgató nem ugyanabban a térben van, amelyben a beszélő, vagyis nem tapasztalja közvetlenül az adott eseményt. Például a (86) esetében a beszélő telefonálás közben meccset néz.

(86) *Ez a meccs elkeserítő.* [Laczkó 2010: 110 alapján]⁴⁰

A (85) további releváns kontextusa lehet, hogy az ülés után, már nem az ülés helyszínén mondja a beszélő egy másik résztvevőnek szintén az ülésen történetekre vonatkoztatva. Az ilyen, nem a megnyilatkozás idejében, de nem sokkal azelőtt történt eseményre vagy helyzetre, vagy annak valamely elemére utaló névmási deixis a tematikus kontextus segítségével, vagyis a közös tudás⁴¹ alapján értelmeződik. A megnyilatkozás elhangzásakor a referens már nincs benne a beszélőt és hallgatót körülvevő fizikai térben, de az élmény még olyan közeli, hogy a közelséget jelölő mutató névmás motiváltnak tűnik. További példák:

(87) *Ez a kiállítás gyönyörű.* [Laczkó 2010: 111 alapján]

(88) *Ez gyönyörű volt.* [Laczkó 2010: 111 alapján]

Ha a beszélő és a hallgató már a múzeum épülete előtt áll, és a megtekintett kiállításra utal vissza mind a jelen (87), mind a múlt időben megformált (88) mondat, a névmás értelmezését egy nyilvánvalóan közeli eseményből származó közös tudás teszi lehetővé, amelyet Laczkó Krisztina tematikus kontextusnak nevez (vö. 2008: 332–4; 2010: 110–1).

Az eseménydeixis fenti eseteit összefoglalva tehát: egyidejűség esetén a szituációs kontextus, közelmúlt esetén Laczkó (2008, 2010) szerint a tematikus kontextus alapján értelmeződik a névmás.

Ebben a gondolatmenetben az utóbbi típus (vagyis az időben visszafelé utaló eseménydeixis), a levinsoni értelemben vett szimbolikus használat vezet át a diskurzusdeixishez.

⁴⁰ Ha a beszélő tudja, hogy a hallgató, azaz a másik telefonáló fél is (egy másik helyen) nézi a meccset, vagy legalább tud róla, hogy az tudja, hogy ő nézi, az egyszerű névmási deixis is elegendő lehet: *Ez elkeserítő.*

⁴¹ „egy korábbi megértett és feldolgozott valós térből származó tudás” (Laczkó 2008: 332).

A közeli múltban történt dologra utaló szimbolikus deixis ugyanis párhuzamba állítható a diskurzusdeixis anaforikus és kataforikus formáival: hiszen (85) elhangozhat olyan kontextusban is, ahol a névmás egy közvetlenül megelőző vagy következő megnyilatkozásra vagy nagyobb diskurzusrészletre utal vissza, illetve előre. Hasonlóképp:

(89) *Ezt nem hiszem el.*

A (89)-nek is (a (85)-höz hasonlóan) elképzelhető olyan használata, amelyben az egyidejű szituációs kontextus alapján azonosítható a névmási referencia, ilyenkor a benne szereplő névmás az eseménydeixis eszköze. Ha a hallgatónak sikerül azonosítani a névmás referensét, folytathatja is ugyanezt a vonatkozásrendszert: *Ezt én sem.* Előfordulhat azonban, hogy nem tudja értelmezni a releváns kontextust, és visszakérdez: *Mit?; vagy Mi történt?.* Erre válaszképpen a beszélő kifejti, hogy mit jelölt a (89)-beli *ezt* névmással: pl. *Lerobbant a kocsí.*⁴²

Laczkó Krisztina szerint ez „a kifejtett kontextualizáció” már érintkezik az endoforikus deixissel (Laczkó 2008: 332), hiszen a kataforikus diskurzusdeixisnek ugyanez a szerkezete:

(90) *Ezt nem hiszem el. Lerobbant a kocsí.*

Ugyanez a példa átalakítható anaforikus szerkezetű diskurzusdeixissé:

(91) A: *Lerobbant a kocsí.* B: *Ezt nem hiszem el.*

A diskurzusdeixis kataforikus változata (90) nemcsak az eseménydeixissel, hanem az exofora másik változatával, a tárgy- vagy dologdeixissel is összefonódhat egy adott előfordulásban. Például ha a beszélő egy plakátra mutat (vagy egyéb gesztussal tereli rá a hallgató figyelmét), amely Nick Cave nevét és budapesti fellépésének dátumát hirdeti, és közben így szól:

(92) *Ezt nézd! Jön a nyáron a Nick Cave!,*

egyrészt a névmással és a rámutató gesztussal dologdeixist működtet (a példában a plakát ez a dolog), másrészt, mivel ez a dolog verbalizálható információt tartalmaz, annak saját szavaival

⁴² Laczkó 2008 megállapítja, hogy az *Ezt nem hiszem el!* mondat „manapság szinte frázisszerű fordulatként, akár releváns előzetes kontextus nélkül is, azaz egy párbeszéd felütéseként utalhat ki nem mondott észlelésre” (i. m.: 333). „Sokszor fatikus megnyilatkozásként, azaz társalgáskezdő, kapcsolatfelvevő formulaként is szolgálhat, ha a beszélő így kezdi a diskurzust, hiszen ebben bennfoglaltatik a ’mondani akarok neked valamit’ funkció is.” (uo., 26. lábjegyzet). Ilyen tekintetben egy speciális konstrukcióról beszélhetünk.

való megfogalmazásával a névmás értelmezhetőségét a következő megnyilatkozására is (*Jön a nyáron a Nick Cave!*) kiterjeszti, a diskurzusdeixis kataforikus változatához hasonló módon.

Az exo- és endoforának ez a fajta összefonódása jellemző minden olyan esetben, ahol a diskurzusdeiktikus szerepben álló névmás nemcsak az adott diskurzusegységre, hanem annak a diskurzustérben perceptuálisan feldolgozható fizikai közegére (könyvre, plakátra, feliratra stb.) is utal egyben (vö. még Laczkó 2006: 81–2; 2008: 337, 343; 2010: 113).

Anafora vs. diskurzusdeixis

Az anafora és a diskurzusdeixis elkülönítésére két, a 2010-es, 2019-es és 2021-es írásokban expliciten is megfogalmazott szempontot használ:

(93) I. a diskurzusdeiktikus elem palatális, az anafora veláris formájú (2006: 79, 84–5, 2008: 337, 341; 2010: 111; 2019: 250), amit a referenciális központtól való távolság különbözőségével magyaráz (2010: 104; 2019: 250–1).

(94) II. a diskurzusdeixis eszköze lehet önálló és adnominális mutató névmás is (2010: 104–5, 2019: 251–2), az anafora viszont prototipikusan önálló mutató névmás (2010: 104–5).

A szerkezeti alapú elkülönítés (94) oka az egyes adatok magyarázatát olvasva válik világossá. Ahogy az előzőekben, úgy a 2010 és 2019-es munkákban is úgy interpretálja az endoforikusan használt kifejtő szerkezeteket, hogy azokban valójában a határozott névelős főnév koreferenciális az antecedenssel (vagy posztcedenssel), a névmás a diskurzustérben való tájékozódás eszköze, vagyis – kissé leegyszerűsítve – a névmás funkciója a diskurzusdeixis, és a névelős főnév az anafora (l. 2006: 82; 2008: 342 – 4; 2010: 114; 2019: 246, 252, 259)⁴³. Ezzel függ össze az a szemantikai megközelítés, hogy csak az önálló mutató

⁴³ A 3. fejezetben ezzel szemben a kifejtő szerkezetet, amelyet adnominális mutató névmási konstrukciónak nevezek, konstrukciós szemléletben vizsgálom, és a szerkezet egészéhez rendelek anaforikus (vagy a pontosság kedvéért: endoforikus) funkciót. Ezt azért tartom előnyösebbnek a Laczkó által javasolt kompozicionális ('*ezt*' + '*a könyvet*') értelmezéssel szemben, mert az utóbbi számára problémát jelent a hasonló kontextusokban alkalmazható, olyan mutató névmás főnévi szerkezetekkel való összevetés, amelyekben nincs határozott névelő (pl. *azon könyvet, eme könyvről*). Ezek a szerkezetek funkcionálisan szinonimek az [*az/ez* > *a(z)* > NP] konstrukcióval, viszont igencsak nehézkes lenne őket úgy elemezni, hogy a főnévi rész az anafora, a mutató névmás pedig a diskurzusdeixis eszköze, hiszen ha levágjuk a mutató névmást, határozatlan főnévi kifejezést kapunk, amelynek anaforában önmagában nincs olyan referenciális értelmezhetősége, mint a határozott névelős főnévnek.

névmásnak van „tartalmi referenciája”: „a kifejtő forma nem rendelkezik a tartalmi referálással, hiszen a főnévi fej ezt megteszi” (l. még 2008: 342; 2010: 114, 2019: 252, 259).

Az I. elhatárolási szempont (93) előfeltétele annak az egyelőre javaslat szinten megfogalmazott „grammatikalizációs sémának”, amely a veláris formára korlátozódott utalószerkezet szerepet az anafora grammatikalizálódott alakjának tekinti (vö. 2019: 251: 10. lábjegyzet: geszturális deixis → eseménydeixis → diskurzusdeixis → anafora → utalószerkezet).

Ez a feltételezés azonban véleményem szerint ellentmond a II. számú kritériumnak (94), hiszen az utalószerkezet szerepkörben is lehet kifejtő forma ((95), (96)). Az pedig megszegné az általános grammatikalizációs tendenciákat, ha a szintaktikai disztribúció csökkenése (a diskurzusdeixis → anafora fázisban) után újra növekedés következne (az anafora → utalószerkezet fázisban).

(95) *Az eddigiek alapján már fölvázolható a válasz arra a kérdésre, hogy milyen is az igazságos társadalom* (MTSz. 2007 Balázs Zoltán)

(96) *A keréknyomok mellett pedig azok a földikutyák feküdtek, amelyeket elsodort az autó* (MTSz. 2010 Nádori Lída ford. Herta Müller)

Ebből az ellentmondásból nem az következik, hogy a felvázolt grammatikalizációs ösvény téves, főképp mivel – fő lépéseit tekintve – az megfelel a demonstratívumokra általánosan és univerzálisan jellemző grammatikalizációs tendenciának: exoforikus deixis → endoforikus deixis → grammatikai funkció (vö. Diessel 1996, 2006, 2012, 2013). Ezzel összeilleszthető Laczkó sémája: az exoforikus szakaszt a geszturális és az eseménydeixis jelenti, a diskurzusdeixis és az anafora endoforikus funkciók, az utalószerkezet használat pedig már inkább grammatikai, mint deiktikus funkció. A (95)–(96) példákkal inkább azt a megállapítást szeretném megerősíteni, hogy a (94) nem vehető biztos kritériumnak az anafora és a diskurzusdeixis elkülönítésére. Egyúttal hangsúlyozni kell azt is, hogy Laczkó Krisztina sem szabályoknak tekinti az (93)–(94)-ben megfogalmazott formai ismérveket, ezek inkább a prototipikus diskurzusdeiktikus és anaforikus eszközöket határozzák meg.

A mutató névmások Laczkó által javasolt grammatikalizációs sémája (geszturális deixis → eseménydeixis → diskurzusdeixis → anafora → utalószerkezet) tulajdonképpen a diakrón kivetítése annak, ahogyan ő szinkrón vizsgálatban az anaforát a diskurzusdeixistől elkülöníti (diskurzusdeixis → anafora), a diskurzusdeixist mint endoforikus deixist és az exoforikus deixisfajtákat megkülönbözteti (geszturális deixis → eseménydeixis → diskurzusdeixis), az

eseménydeixisnek a diskurzusdeixissel való érinkezési pontját megtalálja (l. eseménydeixis → diskurzusdeixis), illetve az eseménydeixist mint a szimbolikus deixis egyik jellegzetes megvalósulását megkülönbözteti az exoforikus deixis egyéb, különösen a gesztussal kísért használataitól (geszturális deixis → eseménydeixis).

Az utalószó mint lehetséges mutató névmási szerep kialakulására vonatkozó feltételezésről szóló kitérő után térjünk vissza a diskurzusdeixis és az anafora kapcsolatára. A probléma tehát már a két korábbi műben is felvetődik (2006: 82; 2008: 347), a 2010-es írásban pedig önálló fejezetet kap, amelynek címe „Discourse deixis and pronominal anaphora” (i. m. 114–6).

Eszerint a kapcsolódási pont, vagyis a „híd” a két nyelvi művelet között a diskurzusdeixisnek az a változata, amelyben a névmás nem egy állításra vagy beszédaktusra utal vissza, hanem egy entitásra (dologra, személyre). (A (101)–(103) példákat Laczkó 2010: 114-ről veszem át, hasonlókat l. még Laczkó 2006: 82; 2008: 342; 2021: 473.)

(97) *Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé ezt a könyvet olvasta a buszon.*

A szerző fentebb leírt alapvetéséből kiindulva (97)-ben a mutató névmás, mivel palatális, diskurzusdeixis szerepben van. A példa interpretációja az, hogy a főnév (*a könyvet*) anaforikus, a névmás (*ezt*) funkciója pedig szövegdeixis (textual deixis), egyfajta diskurzusszervező szerep (discourse organizing role, Laczkó 2010: 114).

Ugyanakkor az első mondatban bevezetett *egy új könyvet* főnévi kifejezésre más formák is visszautalhatnak, többek között a névmás nélküli határozott névelős főnév: *Hazafelé a könyvet olvasta a buszon*⁴⁴;

vagy épp a határozott névelős főnév nélküli névmás:

(98) *Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé ezt olvasta a buszon.*

Laczkó szerint az *ezt* mutató névmás diskurzusdeixis szerepben van. (A szerző nem ad instrukciót a szövegdeixis (l. a (97) elemzésében) és a diskurzusdeixis szavak viszonyára, de korábbi műveiből sejteni lehet, hogy szinonimaként kezeli őket.)

A harmadik alternatíva, vagyis összességében a szerző által felsoroltak közül a negyedik visszautaló forma az, hogy a veláris névmás szerepel mint prototipikus anaforikus eszköz:

⁴⁴ Ez nem meglepő, hiszen a névelő egyik alapvető funkciója az anaforikus funkció (vö. Himmelmann 2001, illetve 3.4. fejezet).

(99) *Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé azt olvasta a buszon.*

Tehát a (99)-ben az *azt* névmás anafora, az *ezt* a (97)-ben a diskurzusdeixis eszköze, a (98)-ban diskurzusdeiktikus eszköz és tartalmi referenciája miatt egyúttal anafora is. A negyedik főnévi mutató névmásos konstrukció, az adnominális, vagyis a „kifejtő” szerkezetben álló veláris mutató névmás (*azt a könyvet*) kimaradt ebből az összevetésből, pedig ez a forma is előfordul visszautaló szerepben, pl. *Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé azt a könyvet olvasta a buszon.* Az *azt a könyvet* típusú szerkezet értelmezése azért is érdekes lenne a diskurzusdeixis és anafora elhatárolásának kérdésében, mert a Laczkó által felállított formai kritériumok szerint részben az anaforikus, részben a diskurzusdeiktikus eszközök közé tartozik. Veláris mutató névmást tartalmaz, a veláris névmás pedig prototipikusan az anafora szerepét tölti be (l. (93)). A kifejtő szerkezet viszont mintha facilitálná a diskurzusdeixis olvasatot: míg ugyanis anaforában Laczkó szerint a mutató névmás önálló használata a prototipikus, diskurzusdeixisben mindkét mutató névmási szerkezet begyakorlott (l. (94)).

Meg kell még jegyezni, hogy a visszautalásra alkalmas négy mutató névmási konstrukció, valamint a névmás nélküli főnév mellett a 3. személyű személyes névmás és a \emptyset +INFL⁴⁵ is az endoforikus referálás eszköze. Az ezek közötti választást szintaktikai, szemantikai és pragmatikai feltételek együttesen határozzák meg.

A veláris mutató névmási anafora, az önállóan használt *az* és a 3. személyű személyes névmási (ezen belül a \emptyset +INFL) anafora disztribúciós viszonya számos szintaktikai és pragmatikai vizsgálat tárgya. Általánosságban azonban figyelmen kívül hagyják az *ez* mutató névmás hasonló funkcióját. Az *ez*-t Laczkó Krisztina is elsősorban a diskurzusdeixis kifejezőeszközének tartja, mivel azonban – önálló előfordulásában – koreferens egy megelőző (vagy következő) nyelvi egységgel, anafora (illetve katafora) is.

Az *az* és a 3. személyű gyenge személyes névmás megoszlásában az egyik legközismertebb szabályosság, hogy ha két lehetséges, személyt jelentő antecedens van, a gyenge személyes névmás – beleértve most a \emptyset +INFL formát is – az előző mondat (alanyként álló) topik szerepű összetevőjére utal vissza, az *az* mutató névmás viszont a topikváltást biztosítja: az előző mondat nem topik részéből említ újra egy (nem alanyesetű) elemet, amely e második

⁴⁵ Például: *Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé a buszon ki is olvasta.*

A formális megközelítések egyébként a \emptyset +INFL formát a 3. személyű személyes névmás „gyenge” változatának tartják, amely alany-, birtokos és egyes számú tárgy esetben valósul meg.

említéskor mondattopik pozícióba kerül. Azonban vizsgálatom eredményeként azt találtam, hogy az *ez* is előfordulhat új topikot jelző anaforaként:

(100) *Norbi tegnap felhívta Gergőt. Ez/az óráknak tűnő másodpercekig nem szólt bele a telefonba.*⁴⁶

Ezt a formai váltakozást a **2.4.** fejezetben tárgyalom.

Ráadásul a kétféle eszköz (a 3. személyű személyes névmás és a mutató névmás) eloszlására az is hatással van, ha akár az antecedens, akár az anafora fókusz vagy kontrasztív topik szerepbe kerül (részletesen l. Farkas–Alberti 2018).

Összegezve, Laczkó Krisztina a mutató névmás endoforikus használatában is meglévő palatális–veláris váltakozáshoz olyan különbséget rendel, amely a nézőpontra vezethető vissza, és amely az ő koncepciójában a diskurzusdeixis és az anafora funkciókat is megkülönbözteti. Az anaforában a beszélő „kívül marad a mondottakon”, távol van a semleges kiindulóponttól is, amely a (99) esetében *Péter* (i. m.: 115, vö. még 2019: 250–1).

A (98) vs. (99) kettős lehetőséget azzal magyarázza, hogy az anaforikusan használt veláris mutató névmás megőrzi deiktikus alaptermészetét (i. m. 114).

A nézőpontváltáshoz köthető választás tényezőit a 2021-es tanulmány fejti ki legvilágosabban. Ennek fő témája a deiktikus kivetítés. Tolcsvai 2001 megállapításaival és korábbi tanulmányaival összhangban magyarázza a (98)–(99) minimálpár *az-ez* oppozícióját. A (99) első mondatában „a *könyvet* tárgyi pozíciójú elem másodlagos figura, így az origótól metaforikusan távol van, hiszen a figyelem előterében az alanyi és topikszerepű *Péter* főnév áll, amely a semleges kiindulópont” (i. m.: 473). A második mondatban „a *könyvet* antecedens anaforája továbbra is másodlagos figura marad, a nézőpontban nem történik változás, objektumot jelöl. Mindebből következően a jelöletlen referenciális központtól továbbra is távoli entitás, így a mély hangrendű mutató névmás kerül anaforikus szerepbe. A (98)-ban „ugyanezen feltételek mellett azonban a magas hangrendű mutató névmás jelenik meg, amely

⁴⁶ A (100)-ban mind a palatális, mind a veláris alak *Gergő*-re utal vissza. (*Norbi*-ra ugyanis a zéró utalna vissza.), Érdekes viszont, hogy a (83b) *Ez nem normális* mondatában az *ez* névmásnak egyértelműen az előző mondat alanyként álló topik összetevője, a *Norbi* főnév az antecedense. Ez azért lehetséges, mert ebben a visszautalásban a névmás elsődlegesen szociális deixist működtet. Ezzel magyarázható az is, hogy az ilyen típusú, endoforikusan megvalósuló szociális deixis olyan mondatokban képzelhető el, amely eleve valamilyen szubjektív hozzáállást, beszélői attitűdöt fejez ki, mint például (83b) a *nem normális* állítmánnyal.

a diskurzusdeixis szerepét tölti be deiktikus kivetítéssel. A nézőpontváltásnak, tehát annak, hogy az origóhoz közeliként reprezentálódik az anaforikus elem a magas hangrendű névmással, az az oka, hogy a referenciális központ, jóllehet továbbra is jelöletlen, felveszi a semleges kiindulópont perspektíváját, és innen konstruálja meg a jelenetet” (i. m.: 473–4).

Laczkó 2019 a mutató névmási diskurzusdeixist mint a metapragmatikai tudatosság jellegzetes jelölőjét mutatja be egy empirikus vizsgálatra támaszkodva. Két, műfajilag jól elkülönítható diskurzustípusból vett azonos nagyságú mintában kvalitatív jellemzők alapján elemezte a mutató névmási diskurzusdeixiseket. A forikus irány (az anaforikus és a kataforikus utalások aránya), a névmási szerkezet összetettsége (az egyszerű és a „kifejtő” névmási szerkezetek aránya), valamint a mintázat (a diskurzusdeiktikus elemek egy egységen belüli eloszlása) tekintetében műfajspecifikus vonásokat talált. Áttekintésem azonban az eredmények ismertetése helyett a tanulmány diskurzusdeixis-megközelítésére fókuszál. Ezért csak röviden, a lényegre szorítkozva foglalom össze, mit ért a szerző azon, hogy a diskurzusdeiktikus elemek a metapragmatikai tudatosság jelölői.

„A metapragmatikai tudatosság fogalmát a nyelvi tevékenységre történő reflexióként” értelmezi (Laczkó 2019: 247), ezen belül a diskurzusdeiktikus elemeket magára a diskurzusra, a diskurzus szervez(öd)ésére, illetve a nyelvi megformáltságára történő utalás eszközeiként (i. m.: 248). A tanulmány a geszturális vs. szimbolikus oppozíció felhasználásával a diskurzusdeixist a szimbolikus deixissel hozza összefüggésbe (i. m.: 244–5). Laczkó 2010-hez hasonlóan az eseménydeixist jelöli meg a tipikus szimbolikus használatától a diskurzusdeixis felé mutató átmeneti kategóriaként (i. m.: 245–6). „Szimbolikusnak tételezhetők [...] az olyan deiktikus kifejezések is, amelyek a DISKURZUS TÉR, valamint a DISKURZUS IDŐ metaforát kiaknázva olyan nyelvi műveletként működnek, amely az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire, illetve ennek nyelvi megformáltságára, a diskurzus szervezésére vagy lefolyására mutatnak rá” (i. m.: 245).

A metapragmatikai jelzésként funkcionáló diskurzusdeixis tipikus megvalósulási formái a magyarban a palatális demonstratívumok. „Prototipikusnak tekinthető megvalósulásai a nominálisok” (i. m.: 260), vagyis az *ez*, de a szerző által vizsgált mintákban⁴⁷ három másik forma volt még adatolható: *ilyen*, *így*, *itt*. Az *ez* és az *ilyen* előfordul önálló és „kifejtő” szerkezetben, bár Laczkó az *ilyen* főnév nélküli megvalósulását a jelzős szerkezet

⁴⁷ Két „számítógép közvetítette” szövegtípusban hasonlítja össze a diskurzusdeixis kifejezőeszközeit, internetes társalgásban és történetelbeszélésben (ezek jellemzését l. i. m.: 253–4).

redukciójának tekinti (i. m.: 255), az *így* és az *itt* adverbialis grammatikai kategóriájuknál fogva csak önállóan.

Ezt a formai változatosságot tovább gazdagítja a forikus irány, vagyis az, hogy a deiktikus elem előre-, vagy visszafelé utal az aktuális diskurzusban, tehát kataforikus vagy anaforikus. A kataforikus iránynak az anaforikusnál ritkább voltát itt is az erősebb mentális feldolgozás igényével indokolja (i. m.: 257), amit alátámaszt az a kvantitatív eredmény, hogy a tervezettebb, tematikusan kötöttebb diskurzustípusban nagyobb a kataforikus utalások iránya, mint a spontánabb, tematikusan kötetlenebb beszélgetéseket tartalmazó blog műfajban.

Laczkó (2019) alapvetően megtartja a korábbi munkákban képviselt álláspontját a deixis, diskurzusdeixis, illetve anafora vonatkozásában. Itt is megfogalmazza azt a szerinte „sajátos elkülönülést”, hogy a „diskurzusdeixist dominánsan a magas, míg a koreferenciális összefüggőséget a mély hangrendű formák jelölik (Laczkó 2010)” (Laczkó 2019: 250).

Egy lábjegyzetben tér ki arra, hogy mély hangrenddel a diskurzusdeixis ritkán valósul meg, ilyenkor szerinte mindig együtt jár a beszélői attitűd jelölésével: a mély hangrend a távolításnak felel meg (pl. *Még csak az kéne*, (i. m.: 250, 3. jegyzet), vö. még Laczkó 2008: 329–30).

Három korábbi idézett művében – egyetértve Levinsonnal – arra a következtetésre jut, hogy az anafora deiktikus természetű (2006: 87; 2008: 343; 2010: 116), ez ebben az írásban (2019) viszont nincs expliciten kimondva.

2.2.3.1.2. Tátrai Szilárd (2010, 2011, 2017)

Tátrai Szilárd a deixist, az anaforát és a diskurzusdeixist a Laczkó Krisztinával azonos, kognitív funkcionális keretben tárgyalja (Tátrai 2010: 224–6, 2011: 142–4, 2017: 953–80). A Laczkóétól minimálisan eltérő olvasatbeli különbségre az alábbiakban kitérek.

Tátrai a deixis műveletét kontextusfüggő figyelemirányításként értelmezi (2017: 953–61). „A közös figyelmi jelenet térbeli, időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak feldolgozása tehát kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak megértéséhez. Ennek alapján a deixis műveletének három alapvető típusa a térdeixis, az idődeixis és a társas deixis” (Tátrai 2017: 954), amelyek az adott megnyilatkozás szituatív tényezőit vonják be az értelmezésbe. Azonban „bizonyos deiktikus kifejezések vonatkozhatnak magára a diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire is” (uo.). Ilyenkor a demonstratívum vagy más deiktikus elem diskurzusdeixisként funkcionál.

Dexis, anafora, diskurzusdeixis Tátrai Szilárd munkáiban (2010, 2011, 2017)

Azt, hogy egyes deiktikus nyelvi kifejezések bizonyos diskurzusokban anaforaként (vagy kataforaként) funkcionálhatnak, már a korábbi írásokban is megállapítja (2010: 213–4, 2011: 143), de a 2017-es deixisleírásban külön alfejezetbe „emeli” a deixis és a koreferencia kapcsolatát (i. m. 956–8), amelyre az alábbi példákkal világít rá.

(103a) *Gábor az ablaknál ácsorgott. Benedek ott figyelt fel rá először.* [Tátrai 2017: 956 alapján]

(103b) *Rá várt mindenki. Brad Pitt megérkezett Budapestre.* [Tátrai 2017: 956 alapján]

A (103a) és (103b) *rá* személyes névmásai egy-egy koreferenciális viszonyrendszer tagjai. A (103a) második mondatában álló *rá* névmás antecedense a *Gábor* tulajdonnév, ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra vonatkozik, mint az. A (103b) példa *rá* névmása pedig előretal a *Brad Pitt* főnévre, amely így a posztcedens szerepét tölti be. A névmásnak és a tulajdonnévnek itt is azonos a referense. Az anaforaként, illetve kataforaként használt 3. személyű személyes névmás ugyanakkor annyiban deiktikus, hogy olyan harmadik személyt jelöl, aki nem részese a beszédeseménynek. Ez a személyes névmások deiktikus használatában általánosan így van: a beszédesemény résztvevőire, azaz a megnyilatkozóra és a címzett(ek)re az 1. és 2. személyű személyes névmások (és/vagy inflexiós morfémák) utalnak, a 3. személyű formák olyan szereplő(k)re, aki(k) nem résztvevője, résztvevői az aktuális diskurzusnak.

A (103a)-ban az *ott* „mutató névmási”⁴⁸ anaforának – amely az előző mondat *az ablaknál* helyhatározói kifejezésével koreferens – sem tűnt el teljesen a deiktikus funkciója. A veláris mutató névmásokban kódolt ’távol(i)’ deiktikus jeggyel összhangban egy olyan helyre referál, amely a megnyilatkozó éppen aktuális elhelyezkedésétől távol esik.

Az is az anafora deiktikus természetét igazolja, hogy ugyanebben a diskurzusrészletben az *itt* is előfordulhat, ami a deiktikus központ áthelyezésének lehetőségével magyarázható. A deiktikus kivetítéssel a közelséget kifejező palatális mutató névmás a *Gábor* tulajdonnévvel jelölt szereplőt jelöli ki a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként. Ebben a deixisalkalmazásban ehhez az új deiktikus központhoz van közel az *itt* mutató határozószó által megjelölt hely.

⁴⁸ Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd az adverbialis demonstratívumokat is beleérti a mutató névmás fogalmába. A disszertációban a névmás szót a névszói demonstratívumokra tartom fenn.

Ezekben az interpretációkban Tátrai az anaforikus (és kataforikus) funkciónak az exoforikus eredetére hívja fel a figyelmet (vö. Levinson 1983/1992, 2004; Laczkó 2006, 2008).

A deixis és koreferencia kapcsolatára vonatkozó részleteket a diskurzusdeixisről szóló alfejezetben is találunk (2010: 224–6; 2017: 974–6). „A diskurzusdeixis további fontos jellemzője, hogy deiktikus funkciója mellett az anafora vagy a katafora szerepét is betöltheti, amennyiben sikeres referenciális értelmezése megköveteli egy korábbi vagy későbbi diskurzusrészlet figyelembe vételét” (2010: 225; 2017: 975).

(104) A: *Schulze tiszthelyettes urat vizgyógyintézetbe küldték.* B: *Ez igaz?* [Tátrai 2010: 224–5; 2017: 975]

A (104)-ben szereplő *ez* mutató névmás egyfelől „a társalgási diskurzus olyan helyére mutat rá, amely a diskurzus idejében a lehető legközelebb van ahhoz, ahol az adott beszélő éppen tart.” Másfelől a névmás „nemcsak diskurzusdeixisként, hanem anaforaként is értelmezhető, amelynek antecedense az A beszélő korábban elhangzott mondata” (2010: 225; 2017: 975).

Szintén deiktikusak és anaforikusak vagy kataforikusak egyben a (105) *ez a könyv*, illetve *ilyen antológia* főnévi kifejezései:

(105) *Ez a könyv nem a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye. Ilyen antológia van elég. A Nemzeti Olvasókönyv jellege és rendeltetése más.* [Tátrai 2010: 225; 2017: 975]

Mivel a diskurzus részeire történik a rámutatás, a diskurzusdeixis eszközeinek tekinthető a két kifejezés. Ugyanakkor az *ilyen antológia* anafora is, hiszen antecedensként beazonosítható az *a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye* főnévi szerkezet. Az első mondat legelején álló *ez a könyv* deiktikus kifejezés pedig egyben kataforaként is funkcionál: posztcedense a harmadik mondatban található *Nemzeti Olvasókönyv* tulajdonnév.

Az idézett írásokból az derül ki, hogy Tátrai a deixis és anafora kapcsolatát abban látja, hogy amennyiben egy deiktikus kifejezés referense azonos egy a közvetlen szövegkörnyezetben előforduló kifejezés referensével, anaforikus vagy kataforikus funkciót is betölt. Olyan szempontból nem különbözteti meg az önálló és a kifejtő szerkezetben levő névmást, ahogy Laczkó Krisztina, vagyis hogy csak az előbbinek van tartalmi referenciája. A kifejtő mutató névmási szerkezetet (pl. *ilyen antológia*, *ez a könyv* a (105)-ben) nem elemzi szét, amiből arra

lehet következtetni, hogy azokat egészében veszi anaforikusnak (vagy kataforikusnak) és egyben diskurzusdeiktikusnak.

2.2.3.2. Nem funkcionális szemléletű megközelítések

2.2.3.2.1. Strukturalista megközelítés: Kocsány 2018

Kocsány 2018 „a közelre mutató névmással bevezetett anaforikus főneves szerkezetekkel” foglalkozik (pl. *ez a taxi, ez a vegyület, ez a folyamat* stb.), vagyis a négy lehetséges főnévi mutató névmási szerkezet közül (*ez; az; ez a könyv; az a könyv*) a „kifejtő szerkezetben szereplő *ez* közelre mutató névmást”⁴⁹ figyelte meg, „anafora szerepben és ráadásul kizárólag mondatkezdő alany funkcióban” (i. m.: 152). Ám az összefoglalásban tett önreflexív megjegyzése szerint a szerzőnek a vizsgált tárgy ilyen szűk behatárolása adott alkalmat olyan összefüggések felismerésére, amelyek a mutató névmási anaforikus szerkezet általánosabb megközelítéseiben nem is tematizálódnak.

A tanulmány alapkérdése a névmásnak a főnév melletti kötelező, választható vagy éppen tiltott megjelenése (i. m.: 137) (pl. *ezt a könyvet* vagy *(ezt) a könyvet* vagy *a könyvet*). „Egyfelől vannak esetek, amelyekben általában nem áll, illetve nem állhat a főnév előtt mutató névmás. Másfelől vannak esetek, amelyekben az anaforikus névszót kognitívan begyakorlott, és a koherenciateremtés szemszögéből kívánatos módon szinte mindig a közelre mutató névmás vezeti be” (i. m.: 117). Ezeknek a szabályszerűségeknek és tendenciáknak a leírása a vizsgálat célja.

A strukturalista elméleti háttérű vizsgálat kiindulópontja „maguknak az anaforáknak és az antecedenseiknek a szintaktikai és szemantikai összefüggésrendszere” (i. m.: 137). Legfontosabb eredménye mégis egy diskurzuspragmatikai megfigyelés, mégpedig az, hogy a palatális mutató névmás használata ebben a szerkezetben befolyásolja a szöveg „diskurzív kontinuitását”. Attól függően, hogy az anafora mutató névmással bevezetett főnév vagy „magányos” határozott névelős főnév, illetve az antecedens topik vagy nem topik, a szöveg kontinuitásának három fokozatát lehet rögzíteni (i. m.: 118).

⁴⁹ A szerző kétféle megnevezést használ a tanulmányban a vizsgált konstrukcióra: „mutató névmással bevezetett névszói (vagy főnévi) anafora” és „kifejtő szerkezet”, utóbbit átvéve Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd műveiből.

I. A topik újraemlítése határozott névelős főnévvel a topikfolytonosságot biztosítja, és ezzel együtt a diskurzus gördülékeny folytatását (egyenértékűen a személyes névmási vagy a zéró (+ INFL) anaforikus formával).

II. A nem topik szerepű antecedensre visszautaló anafora felfüggeszti a topikfolytonosságot. A topikváltást jelölő anafora prototipikus formája a magyarban az *az* mutató névmás, de lehet határozott névelős főnév, illetve mutató névmással bevezetett határozott névelős főnévi szerkezet is. Kocsány 2018 kifejezetten az *ez* mutató névmással alkotott és a névmás nélküli határozott névelős főnévi szerkezet, vagyis az $[ez > a(z) > NP]$ és az $[a(z) > NP]$ szerkezetek disztribúcióját vizsgálta mondatkezdő anaforikus szerepben. Azt találta, hogy nem topik antecedensre utaló főnévi anaforában az *ez* mutató névmás pragmatikai szempontú perspektívaváltást jelöl, valamiképpen a beszélő kommentárját fűzi be a diskurzusba (i. m.: 133).

III. A topik szerepű antecedensre visszautaló névmásos anafora pedig a beszéd témájának új irányát jelzi. Topik szerepű antecedens újraemlítése mutató névmással bevezetett anaforikus főnévvel a történéstől függetlenedő új topik. Noha ugyanarról a topikról tett, de eltérő témához kapcsolódó állítást jelez, vagyis új szövegtémát vezet be. „A megismételt és névmással kiemelt topikról tett állítás olyan független, új irányt ad a szövegnek, amely a szövegtopik (vagy immár a szövegtéma) szintjén jelentős elmozdulást jelent. [...] A mutató névmással kiemelt topikról beiktatott állítás megnehezítheti a visszatérést az antecedenst tartalmazó szövegtémához” (i. m.: 134).

Ez az általános összefüggés összeadódik az anafora szintaktikai pozíciójával (topik, fókusz vagy kontrasztív topik), az antecedens és az anaforában szereplő főnévi kifejezés szemantikai viszonyával (ismétlés, szinonima, hiperonima, részletező körülírás), valamint az anafora típusával (egyszerű vagy komplex, l. a továbbiakban). Ez a bonyolult összefüggésrendszer határozza meg a mutató névmás kitételének szükségességét az anaforikus főnévi szerkezetekben. Ennek szemléltetésére a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa Kocsány 2018-ból.

Nem topik szerepű antecedensre visszautaló használatok:

(106) *A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. Ez a fiú rabolta ki a város három ékszerboltját.* [Kocsány 2018: 126 alapján]

(107) *A rendőrök a bejelentést követő 12 órán belül elfogták a fiatalkorú bűnözőt. Ez a fiú / A fiú kirabolta a város három ékszerboltját.* [Kocsány 2018: 127 alapján]

(108) *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.* [Kocsány 2018: 128 alapján]

(109) *Az élet legfontosabb feltétele a víz. A folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület / Ez a folyók, tavak és tengerek anyagát alkotó, az élethez nélkülözhetetlen vegyület oxigénből és hidrogénből áll.* [Kocsány 2018: 130 alapján]

Topik újraemlítése mutató névmással bevezetett névszói anaforával:

(110) *Marci a születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik fiát. Ez a gyerek kiskorától kezdve mindig a nagyobbak között érezte jól magát.* [Kocsány 2018: 133 alapján]

Nem topik szerepű elem topicalizációjára névmás nélküli határozott névelős főnév is képes (107), ha azonban fókusz vagy kontrasztív szerepben említődik újra, kötelező a mutató névmás (106).

Ha hiperonimikus kifejezéssel történik a topicalizáció ((108)–(109)), csak akkor nem szükséges a névmás, ha az anafora az azonosításhoz megfelelően részletező leíró jelzőkkel bővített (109).

Az előző mondat topik összetevőjére visszautaló névszói anaforában (110) a mutató névmás jelzi, hogy az antecedenst (*Marci*) tartalmazó mondatnak nem a folytatása következik, hanem egy szintén róla szóló, de a diskurzus menetétől, a történés elbeszélésétől (a születésnap meghívástól) kicsit eltérítő, az idősíkot megszakító, sok esetben – mint (110)-ben is – értékelő megjegyzés, kiegészítő információ.

Már a vizsgálati tárgy megjelöléséből kiderül, hogy Kocsány átfogó értelemben használja az anafora szót: általában az anaforikus irányú, azaz visszautaló endoforikus kifejezésekre, amelyek közé nemcsak a mutató névmások önálló és adnominális formái, hanem az anaforikus határozott névelős főnevek is tartoznak.

Ez a formailag és funkcionálisan is kiterjesztett anaforaértelmezés azonban nem érzéketlen arra a különbségre, amely a korábban idézett szerzők munkáiban a diskurzusdeixis (vagy szövegdeixis) és az anafora elkülönítését inspirálta. Kocsány viszont az anaforán belül különböztet meg két típust az alapján, hogy az antecedens egy előző tagmondatbeli NP vagy a

megelőző propozíció(k) sora): az előbbi az egyszerű, az utóbbi a komplex anafora. „A komplex anafora olyan nominális kifejezés, amely egy mondatnyi vagy annál hosszabb propozicionálisan strukturált antecedensre referál. Maga az anafora állapotot, tényt, eseményt jelentő szó, vagy olyan kifejezés, amely általános és elvont módon utal egy propozícióra” (i. m.: 139–40), pl. *ez a mondat, ez a (merész) állítás, ez a feltevés*. Kocsány példái komplex anaforára (i. m.: 140–1):

(111a) *A Föld kering a Nap körül. Ez a folyamat valamivel több mint 365 napot vesz igénybe.*

(111b) *A Föld kering a Nap körül. Ez az állapot évmilliárdok óta tart.*

(111c) *A Föld kering a Nap körül. Ez a tény Kepler számításai óta ismert.*

(111d) *A Föld kering a Nap körül. Ez az állítás megingatta az egyház által is képviselt geocentrikus világméretet.*

Az egyszerű és a komplex anafora megkülönböztetését indokolja az is, hogy a névszói anafora más szemantikai kategóriákat jelentő főnevekkel valósul meg a két típusban. Egyszerű anafora esetén ugyanis az anaforikus névszói kifejezés lehet az antecedens egyszerű megismétlése, lehet szinonimikus vagy hiperonimikus kifejezés, továbbá mindezek bővíthetők jelzőkkel. A komplex anaforánál teljesen más szemantikai viszony van az antecedens és az anaforikus névszói kifejezés között. Mivel az antecedens propozicionális formájú, a névszói anaforikus utalásban sem ismétlés, sem szinonima, sem hiperonima nem lehetséges. A propozicionális antecedensre egy azt összefoglaló, új és elvont jelentésű névszó utal vissza, ez leginkább a hiperonimával megvalósuló egyszerű anaforával állítható párhuzamba. Mindkét esetben ugyanis az adott és az új információ együttesen van jelen. Az adott jellegre „utal az *ez* mutató névmással bevezetett határozott névelős főnév, ugyanakkor ez a főnév [...] új közlendőnek számít” (i. m.: 141). A névszói anafora Kocsány szerint minden esetben „adott információt (a referens azonosságáról) és új információt (a referens minőségéről) egyesít” (i. m.: 139). A komplex anaforát a hiperonimával kifejezett egyszerű anaforához hasonlítja még az, hogy a mutató névmás főleg akkor hagyható el, ha a főnév azonosító–leíró jelzőkkel van ellátva, pl.

(111e) *A Föld kering a Nap körül. (Ez) a kegyeletsértőnek számító felfedezés súlyosan érintette a ptolemaioszi világméretet hirdető egyházat.* [Kocsány 2018: 141 alapján].

A (111e)-ben az *ez* elhagyható.

Ezek a típusok eltérő mértékben kívánják meg a mutató névmás jelenlétét, de az elhagyhatóságot befolyásolja magának az anaforának a szintaktikai funkciója is. Ha például az anafora a mondat szintaktikai fókusza, a mutató névmás kitétele kötelező a komplex (112), és „kognitívan begyakorlott” az egyszerű anafora esetében (vö. (106)).

(112) *Az ipar 1953-ban 79%-kal többet termelt, mint három évvel korábban. [...] Ez a fejlődés/ *A fejlődés akadályozta meg másfelől az ország helyzetének egyenletes javulását. [...]* [Kocsány 2018: 145 alapján]

A komplex anaforában az *ez* mutató névmás kitétele egyéb – nem fókuszos – pozícióban is „maximálisan begyakorlottnak számít”, különösen néhány tipikusan előforduló névszó előtt (pl. *ez a tény, ez a mondat, ez az állítás, ez a helyzet, ez a feltételezés, ez a meglátás*).

Kocsány az anaforák típusainak értelmezésében és a terminológiában Schwarz-Friesel, Consten, Knees (Schwarz-Friesel–Consten 2014, Consten–Knees–Schwarz-Friesel 2007, illetve Schwarz-Friesel–Consten–Knees 2007) és Haase (2016) munkáit követi, valamint Lyons 1997 (442–5) szemantikai rendszerezését veszi alapul, amelyre az előbb felsorolt szerzők is hivatkoznak.

Lyons ontológiai státuszuk alapján megkülönböztet első, második és harmadik rendbeli entitásokat (first-order, second-order, third-order entities, Lyons 1977: 442–43, 445, a kategóriák fordítását átveszem Kocsánytól). Az első rendbeli entitások személyek vagy dolgok; a második rendbe tartozó entitások események, folyamatok, állapotok, helyzetek stb.: időben és térben meghatározhatók („have spatiotemporal location”) és megfigyelhetők („observable”), amelyek inkább megtörténnek vagy bekövetkeznek („occur” / „take place”), mint „vannak” („exist”). A harmadik rendbeli entitások tények, proposíciók: ezeknek nincs tér- és időbeli kiterjedésük, és nem megfigyelhetők, nem mondható el róluk sem az, hogy „vannak”, sem az, hogy megtörténnek vagy bekövetkeznek (Kocsány 2018: 140, 141 – 2, 149: 45. lábjegyzet).

Mivel az elsődleges entitásokat a nyelvben elsősorban nominálisok, a másod- és harmadlagos entitásokat mondat vagy mondatok reprezentálják, adódik az egyszerű anaforának az első rendbeli entitásokkal, illetve a komplex anaforának a második és harmadik rendbeli entitásokkal való összekapcsolása. Ugyanakkor vannak olyan anaforikus szerkezetek, amelyek keresztülvágják ezeket a párosításokat. Ezekben az antecedens ugyan propozicionális formájú, Kocsány szerint mégsem komplex anaforák. A komplex anaforát ugyanis kettős

kritérium határozza meg: „Az antecedens legyen propozicionálisan strukturált, egy vagy több mondatnyi információs egység! Az anafora pedig legyen olyan absztrakt jelentésű elem, amely az antecedens tartalmát új, elvontabb szempont szerint kategorizálja!” (i. m.: 141). Az alábbi anaforikus szerkezetek a második kritériumot nem teljesítik.

(113) *A kilencvenes évek elején valaki megalékelte a pénzvilág nyomulását, és véleményét egy sírhanntal, rajta egy kereszttel és egy ismert szlogennel fejezte ki: „A legjobb befektetés.” Ez a **falfirka** éveken át látható volt Debrecenben a Simonyi út egyik téglakerítésén.* [Kocsány 2018: 141 alapján]

(114) *Az egyik koporsóvivő megbotlott, és ijedtében elengedte a koporsót. A koporsó a földre zuhant, a teteje levált, és a halott megmozdult. Nagyot sóhajtott, kinyitotta a szemét, és azt kérdezte, hol van. Ez a **feltámadás** fontos eleme Mikszáth ismert regényének, a Szent Péter esernyőjének.* [Kocsány 2018: 142 alapján]

Ezekben a köztes típusokban az anafora egy propozicionálisan megfogalmazott antecedensre utal vissza, viszont az anafora – Lyons szemantikai elméletét alkalmazva – első (*ez a falfirka*), illetve második rendbe (*ez a feltámadás*) tartozó szemantikai egység. Az első típus (113) a szerző szerint az egyszerű anafora „komplexebb” változata. A második csoportba tartozó, (114)-hez hasonló anaforákat komplex anaforának tartja, de hangsúlyozza, hogy a komplex anafora tipikus esete az, ha az anaforikus kifejezés harmadik rendbeli egység (pl. (111c) és (111d)).

Bár az egyszerű és a komplex anafora megkülönböztetése a tanulmányban csak a palatális mutató névmással bevezetett, illetve anélküli névszói anaforikus szerkezeteken van bemutatva, ezt a kettőséget az önálló mutató névmási anaforára is ki lehet terjeszteni, bár ez esetben a komplex anafora fentebb idézett kritériumai közül a második érvényét veszti. Az egyszerű anafora megfeleltethető Diessel anafora kategóriájának, a komplex anafora tipikus változata pedig a Diessel által értelmezett diskurzuseixisnek (Diessel 1999, 2012).

2.2.3.2.2. Generatív megközelítés. É. Kiss 2019

É. Kiss Katalintól számos, mondattani irányultságú tanulmányt, vizsgálatot idézhetnék, amelyben az anafora szintaktikai szempontú leírása található. A választott előadás (2019) célja a névmástípusok megoszlásának a három névmástípus jegyeiből, a magyar mondatszerkezetből és egy univerzális gazdaságossági elvből való levezetése. Ezt a gazdaságossági elvet Cardinaletti–Starke 1994-ből veszi át: „Minimalizáld α -t (azaz használd

a lehető legredukáltabb változatot)!”). Az anaforikus névmások három fő típusát (személyes, mutató, gyenge névmások) különbözteti meg. A legredukáltabb anaforikus eszközök a gyenge névmások, amelyek egyes és többes számú alanyesete, illetve egyes számú tárgyesete *pro* formával valósul meg. É. Kiss szerint egyrészt minden olyan esetben a gyenge névmást választjuk, amikor semmi nem zárja ki a használatát. A gyenge névmást kizáró tényezők a főhangsúlyos pozíció, a szembeállítás, ha az anafora klitikum bázisa (pl. *csak ő; ő is*), illetve mellérendelés tagja (*őt és Marit*). Ilyen szintaktikai környezetekben az erős személyes névmás (l. az előző példákban) vagy mutató névmás szerepel. A gazdaságossági elv másrészt korlátozza az erős névmások használatát ige utáni helyzetben (*Itt a gyógyszered, vedd be pro/ *azt!*)

Az *az* mutató névmás [erős], [± személy], [± specifikus], továbbá [deiktikus] és [távoli] jegyű.

A [± specifikus] jegy engedi meg, hogy nem specifikus, akár predikatív NP-t is „pronominalizálhat”:

(115) *A családukbán mindenki tanár, de én nem vagyok az.*

(116) *Csak buborékos ásványvíz van, de azt nem kérek.*

Mivel erős névmás, csak operátorpozícióban használható, illetve topikváltáskor. É. Kiss a [deiktikus]→[nyomatékos], [távoli]→[kontrasztív] következményrelációkból vezeti le a mutató névmási anafora szintaktikai szabályait: az *az* a deiktikus, a távoli és a kontrasztív jegyek folytán használható kontrasztív topik (117) vagy fókuszpozícióban (118) akár humán referens esetén is, illetve topikváltáskor (119).

(117) *Az elsősök már levizsgáztak. Őket/ Azokat írásban vizsgáztattam.*

(118) *Az elsősök már levizsgáztak. Csak ŐKET/AZOKAT vizsgáztattam írásban.*

(119) *Jancsi intett Juliskának, de az /?ő nem vette észre.*

Kötött névmásként nem használható, csak a default személyes névmás (*Mindenki azt remélte, hogy ő/ *az fog nyerni.; Mindenki megígérte, hogy tőle/ *attól semmit nem fognak megtudni.*).

Ezek a megoszlási információk kétségen felül állók, de a vizsgálat nem tér ki sem a [-távoli] jegyű *ez* mutató névmásra, sem az adnominális szerkezetekre.

2.2.3.2.3. A legújabb átfogó leíró magyar nyelvtan (Farkas–Alberti 2018, Szabó 2018)

Farkas–Alberti 2018 az anaforikus, vagyis visszautaló névmási formák disztribúcióját vizsgálja egy sajátos szemszögből, mégpedig abból, hogy a [\pm személy] jegy milyen szerepet játszik a különféle antecedensekre való visszautalásokban. Az anaforikus, vagyis visszautaló (back-referencing) névmásokat ennek megfelelően a [\pm személy] jegy alapján rendszerezi: Ezek

I. a [+ személy] jegyű névmások:

a) a személyes névmások (*ő, ők, őt, őket, (ő)benne, (ő)vele, (ő)rá, (ő)bennük, (ő)velük, (ő)rájuk* stb.);

b) ezek gyenge változatai: ((*őt* – kizárólag melléknévi vagy határozói igenév vonzataként), *őket, benne, vele, rá, bennük, velük, rájuk* stb.), amelyek azonosak a személyes névmás megfelelő alakjaival, azzal a különbséggel, hogy egyes szám alany- és tárgyesetben és többes szám alanyesetben „fonológiailag üres” alakok, és az esetragos alakokban nem jelenhet meg az összetett személyes névmási alakokban megjelenő *ő*- előtag.;

II. a [-személy] jegyű mutató névmások:

c) az *az* (és toldalékolt alakjai), amely általánosan [-személy] jegyű diskurzusszereplőkre utal vissza;

d) és az *ez* mutató névmás (és toldalékolt alakjai), amely a szintén [-személy] jegyű entitások egy speciális részalmazára, tipikusan mondat formájában megfogalmazott elvont entitásokra: szituációkra utal vissza.

Az alapeset az, hogy a [+személy] névmásoknak [+személy] antecedense, a [-személy] névmásoknak [-személy] jegyű antecedense van. Például:

(120a) A: *Látta már a kollégád a Taj Mahalt?*

(120b) B: *Igen, **ő** is ott volt a tavalyi indiai konferencián.*

(120c) C: *Úgy tudom, **az** a kedvenc épülete.*

(120d) D: ***Ez** tévedés! A Notre Dame a kedvenc épülete.* [Farkas–Alberti 2018: 21 alapján]

Az alapesettől azonban nagyon sok az eltérés. 1. Az *az* visszautalhat [+személy] entitásra:

a) pejoratív használatban:

(121) *Arra meg ki a franc szavazott?* [Farkas–Alberti 2018: 22 alapján];

b) topikváltáskor:

(122) *Péter imádja Marit, de az nem bízik benne.* [Farkas–Alberti 2018: 23 alapján]

2. Vagy ellenkezőleg: [+személy] jegyű névmások, mégpedig a személyes névmások gyenge változatai proпозиционális, vagyis [-személy] jegyű entitásra utalhatnak. Itt a szerzők olyan példákat hoznak, amelyekben a referens alárendelt mondat, és tipikusan nem anaforikus, hanem kataforikus a szerkezet:

(123) *Számíthatok rá, hogy segíteni fogok.* [Farkas–Alberti 2018: 23 alapján]

Ezután a szerzők szisztematikus tesztelés eredményeként egy rendkívül komplex rendszert mutatnak be, amelynek lényege az, hogy anaforikus referálásban a névmásválasztást a következő tényezők befolyásolják (i. m.: 24–86):

- az anafora grammatikai funkciója (alanyeset, tárgyeset, határozói esetek (határozóragos vagy névutós szerkezet));
- információszerkezeti, illetve szintaktikai pozíciója (topik, fókusz, igemódosító, ige utáni (posztverbális) összetevő);
- az antecedens információszerkezeti pozíciója, illetve helyzete (topik, fókusz, proпозиció – az utóbbi mint előzmény vagy mint alárendelt mondat);
- határozottsága és [+/- személy] jegye (személynév, határozott névelős főnév, határozatlan névelős főnév).

Ugyanennek a leíró nyelvtannak egy későbbi fejezete, Szabó (2018) a funkcionális és nem funkcionális megközelítések sajátos szintézisét hozza létre. Egyfelől a vizsgálat a magyar DP belső szerkezetén belül, determináns pozícióban megjelenő demonstratívumokra korlátozódik, ezen belül is a főnévi mutató névmásokra fókuszál. A főnévi mutató névmások két csoportját különíti el, attól függően, hogy a főnévi csoport (DP) D fej előtti zónájában helyezkednek el (*az/ez, ugyanaz/ugyanez*), vagy a D utáni zónában (*e, ama(z)/eme(z), azon/ezen*)⁵⁰. A

⁵⁰ Kimarad az osztályozásból egyrészt az *e* mutató névmás veláris párja (*a tekintetben, az esetben, az időtől kezdve* stb.), amely valóban ritka a mai nyelvben, de mivel a többi ún. poszt-D névmás sem köznyelvi, felvehető lenne a rendszerbe. Másrészt nyoma sincs annak, hogy az *amaz/emez* névmáspár is létezik ugyanolyan szintaktikai pozícióban, mint a leggyakoribb *az/ez*, vagyis lehet pre-D determináns. Végül, nem teljesen

funkcionális tárgyalásban megkülönböztet deiktikus és nem deiktikus funkciókat (Levinsonra (2004) hivatkozva), összefoglalja a visszautalás (back-reference) azon szabályszerűségeit, amelyeket Farkas–Alberti 2018 megállapított, és kitér az utalószerű használatra. Ezután részletes morfológiai és morfoszintaktikai leírás következik (szuffixumokkal, félszószerű toldalékokkal, névutókkal való kapcsolódási lehetőségeikről, lehetséges mondatrészi szerepeikről (argumentum, predikátum, illetve birtokos pozíciók betöltéséről)).

A demonstratívumok funkcionális leírását összegezve Levinson (2004: 108) rendszerét veszi át (Szabó 2018: 1034). A mutató névmási anaforát ennek megfelelően a demonstratívumok nem deiktikus használatai között tárgyalja. Megjegyzi, hogy anaforikus használat inkább a veláris mint a palatális mutató névmással valósul meg, mindazonáltal számos pragmatikai és textuális tényező befolyásolja a névmásválasztást. Anaforikus *ez*-re nem hoz példát.

Ugyancsak funkcionális különbségként írja le azt a különbséget, hogy a mutató névmás önállóan vagy módosítóként fordul elő: utóbbi esetben a mutató névmás determináns (i. m.: 1038).

Az anaforikus eszközök rendszerezésében lényegi különbség van a formális és a funkcionális leírások között. A formális leírások az erős névmások (erős személyes névmások és az *az* mutató névmás alakjai) mellett gyenge névmásokról beszélnek, amelyeknek megvalósulásai a formailag személyes névmás alakú gyenge névmások és a hangalakot nem öltő *pro*. A funkcionális leírások a személyes névmásokat, a mutató névmásokat és a személyraggal megvalósuló (\emptyset + INFL) anaforát különböztetik meg.

2.3. A deixis- és anaforaértelmezések összefoglalása

Azok a szerzők, akik az endoforikus deixisen belül megkülönböztetik a diskurzusdeixist és az anaforát, nem teljesen ugyanazokat a kritériumokat alkalmazzák, ezért természetesen más-más következtetésre jutnak a deixis és az anafora, illetve a diskurzusdeixis és az anafora kapcsolatát illetően. A különböző szerzők ezzel kapcsolatos álláspontjait az áttekintett szövegek alapján az alábbiakban foglalom össze.

következetes, hogy az *ama(z)/eme(z)* névmásokon jelzi az alaki kettőséget (ti. hogy magánhangzóval kezdődő (szerkezetes főnév előtt *z*-vel, mássalhangzó előtt *z* nélkül valósul meg), az *e* mutató névmás viszont úgy van feltüntetve, mintha egyalakú lenne, pedig van *z*-s változata is (*ez idő tájt, ez év második felében, illetve e téren, e hét szerdáig*)).

Levinson a referálás műveletében látja a – szerinte egyébként csak elméletben létező – különbséget: a diskurzusdeiktikus kifejezés közvetlenül a diskurzusrészletre utal, az anafora pedig egy olyan entitásra, amelyre egy megelőző kifejezés, a névmás antecedense is utal, vagyis az antecedensnek és az anaforának a referense közös.

Diesselnél az a fő elkülönítő szempont, hogy az anafora egy megelőző NP-vel van koreferenciális viszonyban, a diskurzusdeixis referense a szomszédos proposíció, illetve megnyilatkozás.

Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd a diskurzusdeixist a deixis és a koreferencia közötti átmenetnek tekinti. A diskurzusdeixis és az anafora is endoforikus, vagyis a nyelvi kontextusban értelmezhető. A diskurzusdeixis ugyanúgy a deiktikus központból értelmeződik, és a palatális mutató névmások prototipikus választását ugyanúgy a deiktikus kontraszt motiválja, mint az exoforikus deixis alapesetében. Az anafora nem ezzel szemben, hanem egy másik aspektusból van meghatározva, a koreferencia nyelvi jelölésének eszközeként. Így lehetséges az ő értelmezésükben, hogy azok a diskurzusdeiktikus eszközök, amelyek koreferenciális kapcsolatban is vannak egy diskurzusrészlettel, anaforikus és diskurzusdeiktikus funkciót egyszerre töltenek be.

Kocsány anaforikusnak nevezi mind a főnévi, mind a proposicionális antecedensre visszautaló (mutató névmással bevezetett) főnévi formákat, de a két típust két jelzővel megkülönbözteti: az előbbi az egyszerű, az utóbbi a komplex anafora.

É. Kiss és Farkas–Alberti a főnévi értékű anaforikus névmások disztribúcióját tekinti át szintaktikai szempontból. Farkas–Alberti ugyan feltünteti az *ez* mutató névmás visszautaló szerepét, ha mondat az antecedens, de nem kezeli elkülönítetten a főnévi kifejezésre visszautaló anaforikus használatoktól. É. Kiss hivatkozik deiktikus jegyekre, amikor az anaforikus használatának nyelvi környezetét leírja. Az erős névmások közé tartozó *az* a [deiktikus]→[nyomatékos], illetve [távoli]→[kontrasztív] jegyrelációk folytán használható topikváltáskor és kontrasztív topik vagy fókusz pozícióban – humán referens esetén is.

Azok a szerzők tehát, akik a (mutató névmási) deixis és anafora viszonyára akár elméleti, akár empirikus kiindulópontból (pl. adatok elemzésekor) reflektálnak (Levinson, Diessel, Laczkó, Tátrai), nagyjából egyhangúan az anafora deiktikus természetét, a diskurzusdeixis és az anafora elválaszthatatlanságát fogalmazzák meg. A következőkben azokat a jellegzetes (mutató) névmási használatokat gyűjtöm össze ismétlő–összefoglaló céllal, amelyek kettősnek

(egyszerre diskurzusdeiktikus és anaforikus), vagy átmenetinek (sem nem tisztán diskurzusdeiktikus, sem nem tisztán anaforikus) vélhető funkcionálásuknál fogva alátámasztják ezt az álláspontot.

2.3.1. Levinson

2.3.1.1. A propozíció referensű deiktikus elemek (Levinson 1983: 87)

Levinson a propozícióra való (vissza)utalást (amely Lyons (1977) impure text deixis kategóriájának felel meg) átmenetinek tekinti diskurzusdeixis és anafora között. Az ilyen funkciójú elem ugyanis nem magára a mondatra, illetve a megnyilatkozásra – mint a diskurzus valamely részletére – utal, hanem arra, amire a mondat vagy megnyilatkozás is vonatkozik (a propozicionális tartalomra, vagy az igazságértékére – mint egy mondat lehetséges jelentésére). Ilyen értelemben koreferens a mondat szintű nyelvi egység és az arra visszautaló forma, például névmás.

Összehasonlításképp: Tátrai az *ez* propozicionális használatát (pl. a (105)-ben *Ez igaz?*) olyan diskurzusdeixisnek tartja, amely egyben anaforikus (vagy kataforikus) funkciót is betölt. Laczkó Krisztina kifejezetten az önálló használatú *ez* mutató névmásnak tulajdonít kettős funkciót. „Az önálló névmással kifejezett diskurzusdeixisnek mindig van tartalmi referenciája is, ezért anaforikus is”. (Ez a kettősség azonban az ő megközelítésében nemcsak a propozicionális referenciára vonatkozik, hanem a dolog, élőlény referensekre is (pl. *Ez nem normális* (83b); *Hazafelé ezt olvasta a buszon* (98)).

2.3.1.2. A „nem teljesen koreferens” anafora (Levinson 1983: 86–7)

(124) *Ebéd után Soma egy perc alatt végzett a pudingjával is, Lili viszont húsz percig is elszöszmötölt vele.*

A (124)-ben olyan névmási anaforát találunk, amely csak laza koreferenciális kapcsolatban van az antecedensével. Bár a *vele* személyes névmás visszautal *a pudingjával* főnévi kifejezésre, referensük nem azonos. Az – intuícióm szerint – egyedül természetes olvasatban az első tagmondatbeli *a pudingjával* főnévi kifejezés referense az a puding, amit Soma evett meg, a *vele* névmás referense viszont az a Somától különböző puding, amit Lili evett. De ha nem létezne a magyar nyelvben pronominalizáció, a *vele* névmás helyett szintén az állna, hogy *a pudingjával*. Ezért Levinson szerint az ilyen konstrukcióban szereplő anaforikus névmások (ún. lazy pronouns) diskurzusdeixis révén utalnak vissza „antecedensükre”, ez

esetben a birtokos személyjeles határozott főnévi kifejezésre, arra, hogy *a pudingjával* (l. még (29)).

2.3.1.3. Az antecedenseknek a deiktikus központtól való távolságát is jelző anaforapárok (Levinson 1983/1992: 87, Lyons 1997: 670-re hivatkozva)

Lyons adataira hivatkozva érvel Levinson az anafora deiktikus természete mellett azzal, hogy bizonyos nyelvekben az anafora „kihasználja” a demonstratívumok alapvető, deiktikus szemantikai jegyét. A magyarban ez a deiktikus jegy a távolság szemantikai tartalmához kapcsolódó deiktikus kontraszt (’közel(i)’ vs. ’távol(i)’), amely a palatális, illetve veláris alakok kontrasztjával társul a demonstratívumok rendszerében. Anaforikus szerepben, több szóba jöhető antecedens közül a később említettre, a deiktikus központhoz közelebbire a „közelre mutató”, a korábban említettre, azaz a megnyilatkozás pontjától távolabbi antecedensre a „távolra mutató” névmás utal vissza (l. (33)). Ilyen szembeállításban gyakran az *em-/am-* előtagú mutató névmások szerepelnek a magyarban:

(125) *Iskoláit elvégezve Sopronban és Kőszegen dolgozott, itt tolmácsként, amott tanárként.*

2.3.2. Levinson vs. Diessel: a tiszta szövegdeixis

A deiktikus kategóriák nem egyértelmű voltára mutat rá az is, hogy két, egyébként a deixisről hasonlóan – funkcionális szemléletben – gondolkodó kutató – Levinson és Diessel – más-más kategóriába sorolja ugyanazt a jelenséget, az ún. tiszta szövegdeixist.

Nem arról van szó, hogy a két szerző mást ért a Lyonstól (1977: 667–8) átvett kifejezés (pure text deixis) alatt, hiszen az adatokat nagyjából ugyanúgy értelmezik.

(32) A: *That’s a rhinoceros.* B: *Spell it for me!*

Az itt megismételt (22)-ben az *it* névmás referense nem az antecedens referense(, vagyis nincs koreferencia), hanem maga a szó, az a nyelvi elem, hogy *rhinoceros* mint a diskurzus egy részlete. Ezért a pure text deixis Levinson megközelítésében a legkevésbé vitatható diskurzusdeixis fajta, mert jól elkülönül a koreferencián alapuló anaforától (Levinson 1983/1992: 86). Diessel viszont nemhogy nem diskurzusdeixisnek, de még csak endoforikusnak sem tartja az ilyen névmási utalásokat. Szerinte ezek a névmáshasználatok egy diskurzusegység fizikai értelemben vett formai oldalára, azaz valamilyen érzékelhető (látható vagy hallható) entitásra utalnak, ezért exoforikus deixist működtetnek (Diessel: 1999: 101).

2.3.3. Laczkó Krisztina

2.3.3.1. Az önállóan használt ez mutató névmás

Laczkó az *ez* palatális mutató névmást a diskurzusdeixis prototipikus eszközének tartja. Az *ez*-zel megvalósuló prototipikus diskurzusdeixis pedig az, amelyben a névmás az előző (vagy következő) mondat(sorozat)ra vonatkozik, referenciája tehát mondat-, vagy még inkább diskurzusszintű.

Ahogy a 2.2.3.1.1.-ben idéztem, szerinte a szövegen belüli utalásra használt önálló mutató névmásnak mindig van tartalmi referenciája, ezért anaforikus is.

Az *ez* tartalmi referenciája azonban nem korlátozódik a propozicionálisan megfogalmazott diskurzusegységekre (mondatra vagy nagyobb szövegrészletre). Az előző (tag)mondat főnévi kifejezésére is utalhat (98), ez a használat pedig a névmási koreferencia tipikus esete, amelynek azonban prototipikus kifejezőeszköze a mutató névmások közül mindig a veláris forma, leggyakrabban tehát az *az* (99).

(98) Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé *ezt* olvasta a buszon.

(99) Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé *azt* olvasta a buszon.

A (98)-ban tehát az *ez* használata Laczkó megközelítésében sem a diskurzusdeixis, sem az anafora tekintetében nem tipikus. Átmenetként fogható fel a diskurzusdeixis és az anafora funkciók között. Egyben a deiktikus kivetítés jó példája itt a közelre mutató névmás, amennyiben értelmezhető úgy, hogy a megnyilatkozó áthelyezi a kiindulópontját a semleges kiindulópontra (*Péter*).

2.3.3.2. Az ez mutató névmás kifejtő szerkezetben

Bár Diessel és Tátrai is vizsgál adnominális mutató névmási szerkezeteket, egyedül Laczkó elemzi olyan módon kettős funkciójúaknak, hogy a két funkció kompozicionálisan áll össze a két szerkezettag funkciójának összeadódásából: a névelős főnévnek anaforikus szerepe van, a mutató névmásnak diskurzusdeiktikus:

(97) Péter tegnap vett egy új könyvet. Hazafelé *ezt a könyvet* olvasta a buszon.

Tátrai viszont, aki endoforikus utalásban szintén kettős szerepet tulajdonít mind az egyszerű, mind az összetett mutató névmási formáknak, utóbbiakat is egységként kezeli, legalábbis

interpretációiban az [*ez a(z) NP*], [*ilyen NP*] alakú főnévi kifejezések egészéről állítja, hogy egyszerre töltenek be anaforikus (vagy kataforikus) és diskurzusdeiktikus szerepet.

Arról, hogy a veláris névmást tartalmazó kifejtő szerkezetnek (*azt a könyvet*) milyen endoforikus szerepe van, nem szól sem Laczkó, sem Tátrai (vö. **2.2.3.1.1.**). Ennek oka egyfelől az, hogy szerintük a diskurzusdeiktikus elemek a közeli diskurzusrészletre való utalást metaforikusan fejezik ki, amelyre a magyarban a palatális alakok felelnek meg. A másik, az anaforából kiinduló magyarázat pedig az, hogy a főnév előtt álló mutató névmásnak nincs tartalmi referenciája, ezért nem lehet koreferens egy megelőző nyelvi elemmel. Vagyis az ő megközelítésükben az [*az a(z) NP*] típusú endoforikus utalások mutató névmása tipikusan sem diskurzusdeixis, sem koreferenciális kapcsolat eszköze nem lehet.

2.3.3.3. Diskurzusdeixis és eseménydeixis; diskurzusdeixis és anafora

Ha az eseménydeixist a diskurzusdeixissel való viszonyában megvizsgáljuk, annak a kérdésnek a válaszához is közelebb kerülünk, hogy van-e egyáltalán olyan változata a diskurzusdeixisnek, amely nem tekinthető egyben anaforának is.

Az eseménydeixis Laczkó rendszerében az exoforikus referencia sajátos változata, amely azonban kontextualizáció útján könnyen megy át diskurzusdeixisbe, a diskurzusdeixis pedig – a fentiek értelmében – egyszerre deiktikus és anaforikus nyelvi funkció.

a) Az eseménydeixis azzal a fajta diskurzusdeixissel van a legnagyobb átfedésben, amely valamilyen propozicionálisan megfogalmazott eseményre, helyzetre utal vissza:

(126) A: *Lili kórházba került.* B: (*Ez*) *borzasztó!* / (*Ez*) *mikor történt?*

Ezzel szemben az eseménydeixis, amelynek legtipikusabb kifejezőeszköze a palatális mutató névmás (és a Ø+INFL), szintén egy eseményre, helyzetre való utalást valósít meg, de a referenciális értelmezhetőség alapját a külső szituáció tényezői képezik:

(127) [egy tűzoltási műveletet szemlélve az utcán:] (*Ez*) *borzasztó!* / (*Ez*) *mióta tart?* (vö. (85))

b) Az eseménydeixissel már csak közvetetten érintkezik az a változata a diskurzusdeixisnek, amely a propozícióra, illetve magára a megnyilatkozásra vonatkozik, pl. (*Ezt*) *nem hiszem el!*; (*Ezt*) *honnan veszed?*; *Mi következik ebből?*; (*Ez*) *hazugság!*; (*Ezt*) *tőlem kérdezed?* stb. (l. még. (90)–(91)). Mint ahogy már többször szó volt róla, Laczkó szerint az ilyen típusú endoforikus utalások egyszerre értelmezhetők diskurzusdeixisként és anaforaként.

c) Tulajdonképpen egyedül az a fajta diskurzusdeixis függetleníthető az anaforától, amely nem az eseménydeixissel, hanem a tér- vagy idődeixissel mutat szorosabb kapcsolatot, azok kifejezőeszközeit használva, például *az előző fejezetben; alább; korábban; a következő bekezdés elején; ebben a fejezetben; itt kell megemlíteni, hogy* stb. A referenciális értelmezhetőség kiindulópontja ilyenkor is a diszkurzív központ, az a pont, ahol a beszélő az aktuális diskurzusban éppen tart. A palatális mutató névmások használatát a deiktikus 'közel' szemantikai jegy motiválja. Ezt a típust az is megkülönbözteti az előzőktől, hogy a palatális *ez* és *itt* formák nem pusztán a diszkurzív központhoz való közelséget jelölhetik, hanem olyan diskurzusrészletet is, amely magában foglalja a diszkurzív központot. Ez pedig a közelség olyan speciális esete, amely az a) és b) típusban nincs meg⁵¹.

Összehasonlításképp: Diessel (1999) diskurzusdeixis kategóriája a b) változatra korlátozódik, a 2006-os és 2012-es tanulmányokban már kiterjed a c)-re is, de az eseménydeixishez legközelebb álló, azonban nagyon jellemző a) esettel nem foglalkozik. Az eseménydeixist mindössze egy jegyzetben említi (Diessel 1999: 165, 32. megjegyzés), amellyel nyilvánvalóvá is teszi, hogy az a) típusú esemény–diskurzusdeixist nem érti bele saját diskurzusdeixis koncepciójába. Feltételezhető, hogy itt az event deixis kifejezés nem a Laczkó féle eseménydeixissel egyenértékű, hanem az eseményt jelentő diskurzusegységre utaló endoforikus deixissel (a fenti a), b), c) változat közül tehát az a)-val).

2.3.3.4. Igei csoportra történő mutató névmási visszautalás (Laczkó 2006: 86)

Majdnem minden grammatikai kategóriájú antecedenshez „tartozik” megfelelő grammatikai kategóriájú mutató névmási anaforikus forma, csak az igéhez, illetve igei kifejezéshez nem. Mivel nincs igei „pro elem”, a magyarban a körülírást *ezt/azt csinálja* kifejezés lehet referenciálisan azonos egy megelőző igével vagy igei csoporttal (128), amelyen belül a mutató névmás diskurzusdeiktikus vs. anaforikus voltának megítélése nem egyértelmű.

(128) *Soma festi a szobáját. Tegnap is egész nap ezt csinálta.*

Konstruációs szemlélettel az ilyen anaforikus környezetben használt *azt/ezt csinálja* szerkezetet egy általánosabb [DP_{PRO,Acc} *csinál*] konstrukció speciális esetének érdemes tekinteni, amelyben a DP_{PRO,Acc} rész definíciója a következő. Főnévi (értékben használt) névmások vesznek részt benne, amelyeknek a *csinál* igével együtt annak 'létrehoz, okoz'

⁵¹ Pontosabban „elvileg” létezik, azonban olyan paradoxon (*Ez a mondat hamis.*) és nem kontingens állítást megfogalmazó mondatok (*Ez a mondat hat szóból áll.; Én itt vagyok.*) formájában, amelyek a nyelvfilozófia vizsgálati körébe tartoznak (vö. Levinson 1983/1992: 57; 2004: 9, 107).

jelentésétől eltérő jelentésük van⁵², például: *Mit csinálsz holnap?; Csináljunk már valamit!; Nem csináltam semmit.; Ilyet nem szabad csinálni!; Akármit csinálok, nem jó neked.; A: Kenegesd! B: Azt csinálom, de nem használ.; Te mindent olyan egykedvűen csinálsz!* stb.

2.3.3.5. Hosszabb szövegrészletre visszautaló mutató névmási formák

Az igei antecedenssel „koreferens” *ezt/azt csinálja* anaforikus forma már átvezet ahhoz az endoforikus használathoz, amelyben az antecedens nem is sorolható a hagyományos grammatikai kategóriák egyikébe sem, mivel egy mondat, vagy még jellemzőbben több mondatnyi diskurzusrészlet az, amelyre a mutató névmás(i határozószó) visszautal. Hiszen az *ezt/azt csinálja, ilyet/olyat csinál* stb. nem csupán a megelőző mondat igei kifejezésére utalhat vissza, hanem hosszabb, több mondatban kifejezett eseménysorra is.

Hasonlóképp:

(129) – *Egyetlenegyszer fordult elő velem, hogy elfelejtettem bérletet váltani [...] Gyanútlanul utaztam a metrón, s egyszer csak megpillantottam a lendületesen munkához látó ellenőrt. Le kellett szállnom tényleg, úgyis, de a helyzeti séma is nyomban működni kezdett, úgy viselkedtem, mint minden bliccelő, a leszállásból iszkolás lett. Menekülésemet az ellenőr természetesen észrevette, ő is leszállt, és odafurakodott hozzám a tömegben keresztül. – Kérem a jegyét vagy a bérletét. – Elfejtettem bérletet váltani! – tört fel torkomból az az idegen hang.– Elhiszem Önnek – mondta az ellenőr, és már ott se volt. KÍNOS KIS CSODÁLKOZÁS – Ez tényleg szinte hihetetlen – mondja Dévény Mari –, de mindenesetre jó emberismeretre vall. Hiszen rólad tényleg lesír, hogy képtelen volnál lógni a metrón!* (MTSz. 2005 Karátson Gábor)

(130) *összeszedték a rádió meg a televízió archívumát, teherautóra tették, és elvitték egy használaton kívüli börtönbe, amelyben valamikor a politikai foglyokat őrizték. És ez pontosan, egészen pontosan így történt, így apa hangját a börtönben őrzik.* (MTSz. 2007 Józsa Márta)

(131) *Elég komoly vita bontakozott ki erről a tavalyi év során Németországban, igaz? „Nem volt ez olyan komoly, csak a Rock Hard magazin akarta felfűjni a dolgot. Megjelent egy interjú, amelyben nevetségessé akartak tenni minket mindenféle vádaskodással. Nem is értettük a dolgot, mert a Manowar nem ezt érdemli. És nem ezt érdemlik a rajongóink sem. El*

⁵² A 'létrehoz, okoz' jelentés referenciális jelentésű tárgyakkal például: *Csinálj rendet!; Házit csináltam 5-től 8-ig.; Ne csinálj balhét!; Csinálsz nekem reggelit?* stb.

tudja képzelni azt egy normális ember, hogy odacipelünk 200 zenészt, hangszereseket, énekeseket, és megkérjük őket, hogy csináljanak úgy, mintha zenélnének, énekelnének? Ez egy akkora baromság, hogy nem is érdemes szót vesztegetni rá. Ott a DVD, mindenki megnézheti a saját szemével. Ennyi.” (MTSz. 2007 Metal Hammer), (1. még (102)).

A (131)-ben az *Ennyi* mutató névmás eredeti mennyiség-mérték jelentésjegye háttérbe szorul, és önálló mondatként diskurzusszervező szerepben tűnik fel, a diskurzusrészlet lezárását jelöli.

2.3.4. Tátrai Szilárd

Tátrai szerint minden endoforikus utalás „deiktikus funkciója mellett az anafora vagy katafora szerepét is betöltheti, amennyiben sikeres referenciális értelmezése megköveteli egy korábbi vagy későbbi diskurzusrészlet figyelembevételét” (2017: 975). Ennélfogva egyrészt nemcsak diskurzuseixisként, hanem anaforaként is értelmezhető a propozícióra visszautaló *ez* mutató névmás, amelynek antecedense az előző mondat vagy megnyilatkozás, például a (104)-ben az *Ez igaz?* (Tátrai 2017: 975–6). Másrészt az előzményben vagy a következő diskurzusrészletben beazonosítható főnévi szerkezetre vissza- vagy előreutaló kifejtő deiktikus kifejezések szintén anaforaként (illetve kataforaként) is funkcionálhatnak, például a (105)-ben: *ilyen antológia, ez a könyv* (i. m. 976).

2.4. Megfigyelések, következtetés

2.4.1. Megfigyelések korpuszadatok alapján

Az alábbi példamondatok számozásában betű utótagokkal jelzem a négyféle lehetséges főnévi mutató névmási formát: a (p) és a (v) az önálló használatú palatális, illetve veláris alakot jelöli, a (P) és a (V) ezek lehetséges adnominális verzióit. Ezenkívül az alapján is két csoportba osztom az adatokat, hogy az antecedens legalább egy mondat, illetve önálló megnyilatkozás értékű egység (**2.4.1.1.**), vagy névszó(i csoport) (**2.4.1.2.**). A konstruált példák minimálpárokat alkotnak, amelyekkel a veláris és palatális alakok felcserélhetőségét szándékoztam bemutatni, anélkül, hogy ebből arra következtetnék, hogy mindig felcserélhetők. A konstruált példákat ugyanakkor korpuszadatok is megerősítik.

2.4.1.1. Propozicionálisan strukturált antecedensre visszautaló mutató névmási formák

(132p) A: *Törölték a járatot.* B: *Már csak ez hiányzott!*

(132v) A: *Előfordulhat, hogy törlik a járatot.* B: *Még csak az hiányozna!*

(133p) *Vicceket mesél. Már csak ez hiányzott!* (Nsz. 1998 Magyar Hírlap)

(133v) *Veszi ki azonnal a cigarettát a szájából? Látom, látom, hogy nem ég. Még csak az hiányozna!* (MTSz. 1985 Bodor Pál)

(134p) A: *Nem szeretnék busszal menni.* B: *Pedig úgy rövidebb.* A: **Ez igaz.**

(134v) A: *Nem szeretnék busszal menni.* B: *Pedig úgy rövidebb.* A: **Az igaz.**

(135p) – *Nagyapa dohányzott, ugye? Azt hiszem, emlékszem egy pipaféleségre. – A halála előtt nem sokkal pipázni kezdett, ez igaz.* (MTSz. 2006 Kroó András ford. Carver, Raymond)

(135v) *festeni még alig tudok, az igaz, de a kompozícióhoz már értek* (MTSz. 1994 Szántó Piroska)

(136p) *Az orrom egyik legfurcsább tulajdonsága, hogy nem ereszt át levegőt. Ezt elég nehéz megérteni vagy elhinni.* (MTSz. 2001 Gedeon Béla. ford. Douglas Adams)

(136v) – *A végén még engem is ott fognak. – Azt azért nem hinném.* (MTSz. 2001 Szilágyi István)

(137v) – *Elég sok embert leköteleztél, úgy látom – mondta fanyarul Szlimák Mihály. – Meghiszem azt – mondta büszkén a Sheriff.* (MTSz. 1986 Gion Nándor)

(138p) *Van egy Romániából származó Tóránk és egy litvániai Megillánk. Garantáltan nagy tiszteletű szóférok másolták mindkettőt. A Hanukijánk ezüst, elég szép munka, de iraki gyártmány. Ez ugye nem baj?* (MTSz. 2008 Benedek István Gábor)

(138v) – *Nóra, neked még mindig nyomja valami a begyedet – nézett rá a festő. A kislány elfintorodott. – Persze hogy nyomja. Mистер Doolittle nyomja. És a Nagy Vadász nyomja. Meg az, hogy a bácsi a barátjuk. – Nocsak – csodálkozott a festő. – Miért baj az?* (MTSz. 1980 Varga Katalin)

(139P) *Ott áll a living-roomban a hatalmas, otromba őstelevízió is. Vidáman meséli, hogy pár háztömbnyire innen, az utcán találta, ki volt téve a járdára, rajta cédula: működik. Megmozdítani is alig bírta, de két ismeretlen fiatalember kéretlenül segített, egészen hazáig felváltva cipelték a vállukon, majd megszakadtak, nevettek és fújtattak, meséli, behozták a házba, egészen a liftig. Nem fogadtak el semmit, még egy kávé sem. Az üzembe helyezésben a szomszédja, egy munka nélküli színész segített. Amerika ilyen, mondja nyomatékosan ez a történet. Nincs egyedül az ember.* (MTSz. 2007 Vajda Miklós)

(140P) – *Ebből az a tanulság, hogy nem szabad belemenni ilyen kompromisszumokba! – közli inkvizitori szigorral Csilla. – Mert az embert annyira becsülik, amennyire önmagát becsüli! Betti közben ivott még egy vodkát, és most kihevülve, piros arccal és ziláltan ellentámadásba lendül: – **Ezt a marhaságot meg honnan szedted? – fanyalog. – A pszichológusodtól?** (MTSz. 2009 Rakovszky Zsuzsa)*

(141P) *Tavaszi szünet! Van-e gyerekszív, amelyik ne dobogna gyorsabban erre a hírre?* (MTSz. 1973 Csukás István)

A (132)–(138) olyan mondatpárok, amelyek egyik tagjában a palatális, a másikban a veláris mutató névmás utal vissza a megelőző mondatra, az összehasonlítás szempontjából azonosnak vehető nyelvi környezetben. Ezekben a példákban nehéz lenne amellet érvelni, hogy az *ez* a diskurzuseixis eszköze, az *az* pedig anafora, hiszen mindkét forma egyszersmind visszaütal egy diskurzusrészletre, és koreferenciális vele.

A (137v)-nek nincs palatális megfelelője. A *Meghiszem azt!* felkiáltó mondat ugyanis idiomatikus egység. Egyrészt a magyar nyelv jelen állapotában a *hiszem* ige más környezetben nem fordul elő a *meg* igekötővel, másrészt az *az* névmás nem cserélhető le *ez*-re (**Meghiszem ezt!*), harmadrészt semmiféle szintaktikai művelet nem végezhető a kifejezéssel: **Meg nem hiszem azt!*; **Azt nem hiszem meg!*; **AZT hiszem meg!*; és az ige sem toldalékolható ebben a használatban: **Meghittem azt!*; **Meghinném azt!*; **Meghiszed azt!*.

A (139P), (140P) és (141P) példáknak viszont veláris párjuk nincs. Adnominális szerkezet ugyanis rendszerint a palatális mutató névmással utal vissza mondat vagy több mondat hosszúságú diskurzusegységre. Hosszabb, több mondatnyi diskurzusrészletre veláris névmás egyébként önmagában sem utal vissza, legfeljebb a közvetlenül megelőző egy-két mondatra.

2.4.1.2. Névszói antecedensre visszaütaló mutató névmási formák

(142p) *Soma odafordult Lilihez. Ez nem mondott semmit.*

(142v) *Soma odafordult Lilihez. Az nem mondott semmit.*

(143p) *Rákacsintott A. E.-re, ez visszakacsintott rá.* (MTSz. 1985, Eörsi István)

(143v) *A pilóta rugdosta a navigátort. Az csak nézett kifele a gömbölyű üvegen, és fújdogálta maga elé a füstöt.* (MTSz. 1978, Bodor Ádám)

(144p) *Az RNS egy része vírus fehérjéket kódol; a végső szakaszban több lépésben bonyolult, részben enzimátikus folyamatok eredményeképpen az RNS-ből és a fehérjékből felépül a teljes vírus. Ez a sejtmembránon át kibimbózik és ezt burokként magára húzva kerül ki a sejtből.* (MTSz. 1991 Füst György)

(144v) *Mindig oda jártunk játszani, ahol a legjobb asztal volt. Nálunk a szabásasztal volt gombfocira a legalkalmasabb, de hát az nem mindig volt szabad.* (MTSz. 2010 Huszár Tibor)

(145p) *Rizspapír[:]
Rizsliszt és víz keverékéből készülő, száraz, pergamenszerű, vékony lap, különböző formában (jellemzően kerek vagy háromszög alakú) és méretben kapható. Kamrában hónapokig eláll. Alkalmazása igényel ugyan némi gyakorlatot, de hamar rá lehet érezni. Használat előtt egyesével meleg vízbe kell áztatni, ettől úgy felpuhul, hogy hajtogathatóvá, tölthetővé és tekerhetővé válik. Fogyasztható (áztatott állapotban) nyersen is, vagy olajban ropogósra sütve. A vietnami tavaszi tekercs **ebből** készül.* (MTSz. 2009 Mautner Zsófia)

(145p') [Nagyapa] *specialitása a csirkepörkölt volt, mindig **ezzel** várt bennünket.* (MTSz. 2009 Mautner Zsófia)

(145v) *Átdobná a biciklit a kerítésen, a túloldalt egy általános iskola van: **annak** az udvarán keresztül lógna meg* (MTSz. 2010 Hegedűs Lajos Hunor)

(146p) [Ausztriában] *A parlament felújításának keretében 2005-ben nyílt meg a kocsifelhajtó rámpája alatt, két földalatti szinten kiépített új látogatói központ. Kapuját a főhomlokzat tengelyében, az alépítményen nyitották, Pallasz Athéné kútja mögött. A széles bejáratot öt kétszárnyú üvegajtó sora képezi. A bővítmény megnyitása óta **ez**, és nem a rámpa tetején nyíló egykori főkapu jelenti az épület központi bejáratát* (MTSz. Magyar Narancs)

(146v) *Az úthálózat fejlesztését és fenntartását az útdó szolgálná, s abból csak **azt** lehetne finanszírozni.* (MTSz. 2007 Palánkai Tibor)

(147p) *A várjobbágyoknak, a királyi megye harcosainak a vagyona azonban nem tette lehetővé a klasszikus nehézlovas fegyverzet és az **ehhez** elengedhetetlenül szükséges hadimén megvásárlását* (MTSz. 2010 Kovács S. Tibor)

(147v) *A börtönt és az **attól** 150 méterre felépített robbanásbiztos tárgyalótermet 600 méter hosszan szögesdrót kerítés fogta körül.* (MTSz. 2007 Konok Péter)

(148p) *teleszórtuk Kolozsvárt röpcédulával. Főleg postaládákba dobtuk, ahol ez hiányzott, egyszerűen becsúszattuk a kapu alatt* (MTSz. 2001 Bodor Ádám)

(148v) *Milyen típusú boldogságot parancsolnak? Jóllakottat, szundikálót vagy telefonosat? Tűzijátékos nincs? Az most nincs.* (Nsz. 2002 Magyar Hírlap)

(149P) *Mindig oda jártunk játszani, ahol a legjobb asztal volt. Nálunk a szabásasztal volt gombfocira a legalkalmasabb, de hát az nem mindig volt szabad. Na, de **ehhez a játékhoz** ugyebár gombok kellettek* (MTSz. 2010 Huszár Tibor)

(150P) *lakásunkat az idők folyamán fokozatosan valóban elborították a könyvespolcok. Teljesen körülvéve velük kisgyermekkoromban azonban csak apám szobája volt. **Ebbe a szentélybe** csak hétvégéken juthattam be.* (MTSz. 2010 Magyar László András)

(151V) *Bementek a Körösi József utcába. Rea nem tudta, ki volt az a Körösi József, noha a táblán az állt, mint Birs egyszer kibetűzte, hogy valami statisztikus, de hogy mi a statisztikus, az homályban maradt, a piacon nem tudta senki. Reának **arra a táblára** nézve mindig az jutott az eszébe, hogy az idegen szavakat jó lenne lefordítani magyarra.* (MTSz. 2009 Spiró György)

(152V) *Aki a vizsgán legfeljebb egy tárgykörből nem felelt meg, **abból a tárgykörből** pótvizsgát tehet egy éven belül.* (MTSz. 2006 Informatikai és Hírközlő Közlöny)

(153V) *Anyát azért vették fel kivételesen, szegénysége és árvasága ellenére a zárdába, mert jöttek az oroszok, és akkor az édesanyját eldugták a többiek valami sufniába, hogy az oroszok meg ne erőszakolják, nem is erőszakolták meg, ellenben tüdőgyulladást kapott **abban a sufniában**, és meghalt* (MTSz. 2007 Józsa Márta)

(154P) *felkeresvén az Iowai Nemzetközi Íróprogram lapját a neten, láttam, hogy az első könyvemet és a Por című regényemet is Rakovszky Zsuzsa nevéhez írta az ismeretlen összeállító. (Ottlétemkor még csak **ez a két könyvem** jelent meg.)* (MTSz. 2008 Csapó Endre szerk.)

(154V) *Peppo az 1658-as esztendőben látta meg a napvilágot, éppen **abban az évben** nyelte el a hullámsír a Nagy Armadát.* (MTSz. 2010 Darvasi László)

(155P) *Maxwell elmélete – teljesen váratlanul – azt is megjósolta, hogy az elektromágneses zavarok rögzített és megváltozhatatlan sebességgel terjednek. Erről a sebességről kiderült, hogy a fény sebessége.* (MTSz. 2003 Gergely Árpád László ford. Brian Greene)

(156P) *December csapadékban gazdagabb volt a szokásosnál. 5-én az ezen a napon eddig mért maximális csapadékösszeg rekordja megdőlt.* (MTSz. 2008 Bella Szabolcs)

Az endoforikus deixis az adatok tanúsága szerint megvalósulhat mind palatális, mind veláris főnévi mutató névmással, valamint egyszerű (pronominális) és összetett (adnominális) szerkezetben egyaránt.

Az adatok sokfélesége felveti a kérdést: mi indokolja a névmásválasztást, ha – a konstrukciós szemléletet követve fenntartjuk, hogy a legkisebb formai különbséggel – ez esetben a palatális vs. veláris alak kettősségével – is együtt jár valamilyen funkcionális különbség. Állításom az, hogy az *ez/az* mutató névmások használata endoforikus deixisben is a demonstratívumok alapvető szemantikai jegyére, a deiktikus kontrasztra vezethető vissza. A magyarban a palatális alakok közelséget, a veláris alakok távoliséget kódolnak (vö. Laczkó 2008: 329–30, Laczkó 2019: 250).

Alapesetben endoforikus deixisben a palatális mutató névmás használatát a diskurzusbeli közel(i)ség motiválja: olyan diskurzusrészletre (névszói kifejezésre, mondatra vagy hosszabb szövegrészletre) utal vissza, amely a diszkurzív központhoz, azaz a diskurzusban értelmezett deiktikus központhoz közel van, esetleg azt magában foglalja.

Ahogy a fejezet elején (2.1.) említettem, a diskurzusdeixisben a deiktikus művelet kiindulópontja az a pont, ahol a beszélő a diskurzus létrehozásában éppen tart. Erre a deiktikus központra is lehet utalni, természetesen kizárólag palatális demonstratívumokkal: *itt, eddig, ezután, az ezelőtti fejezetben* stb., illetve az *ez* névmás olyan adnominális használataival, amelyben a nominális rész által jelölt diskurzusrészlet magában foglalja a deiktikus központot, pl. *ebben a fejezetben*. A diskurzustérben, illetve -folyamatban az ettől a kiindulóponttól kiindulva térben, illetve időben közelinek konceptualizált részekre irányjelöléssel történik a rámutatás (Laczkó 2019: 246): a palatális forma a közvetlenül megelőző vagy következő diskurzusrészletet jelöli. Ilyenkor a térdeixis alapesetének metaforikus kiterjesztéséről van szó.

Vannak azonban olyan diskurzuspragmatikai körülmények, amelyek ezt a közelpre mutató névmást kiváltó deiktikus működést felülírják, és a távolra mutató névmás használatát

motiválják. A távolra mutató névmás az endoforikus deixisben vagy diskurzusbeli távolságot (deiktikusan), vagy konceptuális távolságot jelöl.

Konceptuálisan távoli

i) az a szöveggörnyezetben említett vagy kifejtett entitás, amelyhez a beszélő érzelmileg vagy mentálisan negatívan viszonyul. Ilyenkor a távolra mutató névmás a távolításnak, hátrításnak felel meg ((132v), (133v); vö. Laczkó 2019: 250: 3. lábjegyzet, aki ezt az attitűdjelölő használatot a *Még csak az kéne!* mondattal illusztrálja).

ii) az a szöveggörnyezetben említett vagy kifejtett entitás (különösen esemény, helyzet), amely időben távoli a beszédeseménytől, azaz a deiktikus központtól – a múltban létezett, történt meg, illetve állt fenn. Az ezekre visszautaló veláris mutató névmás választásában az idődeixis hatása érvényesül ((154v), (157v), (158v)).

iii) az a szöveggörnyezetben említett vagy kifejtett entitás (különösen esemény, helyzet), amely a megnyilatkozás pillanatában a beszélő számára nem megvalósult, illetve nem biztos (csak feltételezett vagy elképzelt) ((132v), (133v), (136v)), szemben azzal, amely már tényként kezelhető ((132p), (133p)).

iv) a beszédpartner megszólalása, annak tartalma, illetve valamely részlete ((132v), (133v), (134v), (136v), (138v)), esetleg a beszédpartnernek a beszélő által feltételezett véleménye (135v);

v) az a diskurzusszereplő, amely a közvetlen szövegelőzményben (mondatban) lett bevezetve a diskurzusba, vagyis nem vált még szövegtopikká. A megnyilatkozás időpontjában nem a legkönnyebben elérhető entitás, ezért a távolra mutató névmás a prototipikus jelölője ((142v), (143v), (144v)).

Ezek között a közelre, illetve távolra mutató névmást motiváló diskurzuspragmatikai körülmények között nem állítható prioritási rangsor. Ezért ha egy adott névmásválasztásban konfliktusba kerülnek, nem jósolható meg, hogy melyik írja felül a másikat. Ez magyarázza azokat az adatokat, amelyek azt mutatják, hogy nagyon hasonló grammatikai és pragmatikai feltételek mellett mindkét forma elfogadható.

Önállóan az *ez* jelölheti az előző vagy a következő (tag)mondatot (vagy megnyilatkozást) ((132p), (133p), (134p), (135p), (136p), (138p)), több mondatnyi diskurzusrészletet (pl. egy egész történetet (129)), illetve koreferens lehet egy megelőző főnévi kifejezéssel. Az

adnominális *ez* is tud utalni mondatra (141P), több mondatnyi diskurzusrészletre ((139P), (140P)) és névszói összetevőre ((147P, 148P, 149P). Önállóan az *az* – bizonyos diskurzuspragmatikai feltételek mellett – tud utalni az előző mondatra ((132v), (133v), 134v), (135v), (136v), (137v), (138v)) és névszói antecedensre ((142v), 143v), 144v), (145v), (146v), 147v)). Az adnominális *az* viszont nem jellemző a propozicionálisan strukturált antecedensre való visszautalásban. Ez a szerkezet ugyanis leginkább a megelőző főnévi kifejezésre utal vissza, és jellemzően az antecedens főnév megismétlésével ((151V), (152V), (153V)). Ha palatális a mutató névmás, az adnominális szerkezet nominális része sokkal változatosabb: lehet hiperonima ((149P), (150P)), metaforikus megnevezés (150P') stb.

A kognitív deixisértelmezések (Tolcsvai 2001, ebben a dolgozatban: Laczkó, Tátrai) szerint a magyarban az *az* mutató névmás konceptuális távolságot jelöl az anafora azon esetében, amelyben olyan antecedensre utal vissza, amely nem a szövegtopik volt (hiszen az anaforikusan a zéróval jelölődik rendszerint⁵³). Az *az*-zal jelölt összetevő mind a szöveg- vagy más néven diskurzustopiktól, mind a beszélőtől (a referenciális kiindulóponttól) távoli (Laczkó 2006: 85, 2010: 115–6, 2021: 473–4; lényegében Tolcsvai 2001: 131, 199, 200–22 alapján). De mint láttuk, ugyanezt az „átlépést” (a topikváltást) az *ez* is tudja biztosítani ((142p), (143p), 144p), amelynek egyértelműen nem [+távol] jegye van. Itt sem tartanám kielégítőnek azt a magyarázatot, hogy az *ez* a diskurzusdeixis eszköze ÉS koreferens egy névszói kifejezéssel a megelőző (tag)mondatban, az *az* pedig anafora, AMELY koreferens egy megelőző névszói kifejezéssel. Ennek ellenére a konceptuális távolság helyénvaló magyarázó elvnek tűnik a kétféle mutató névmással megvalósuló endoforikus utalás vonatkozásában is, ahogy ezt a fentiekben kifejtettem. A konceptuális távolság viszonyítási pontja is – mint minden deiktikus műveletben – a beszélő. Az ő szempontjából értelmeződik minden közelre mutató névmással kifejezett entitás konceptuálisan (gondolatilag, érzelmileg stb.) közelinek, minden távolra mutató névmással kifejezett pedig távolinak.

A formális szemléletű kutatásokban a névmási anafora leginkább feltárt területe az *az* mutató névmás, az E/3. személyes névmás és a zéró – amely a formális szemléletű leírásokban a gyenge személyes névmás alany-, illetve egyes számú tárgysetben megvalósuló formája – disztribúciója. Ezen belül is kiemelt az a mondat szerkezeti, információszerkezeti, pragmatikai együttállás, amelyben két lehetséges, [+ személy] referensű antecedens közül a zéró (illetve a gyenge személyes névmási) anafora a diskurzustopik szerepével, azaz az adottal, az *az* mutató

⁵³Alanysetben és egyes számú tárgysetben. Egyéb esetekben a gyenge személyes névmás megfelelő alakjaival.

névmási anafora a nem topik, újonnan bevezetett szereplővel koreferens. Ez a típusú anafora azért lehet kiemelt tárgya az anaforakutatásnak, mert az alapvető deiktikus használatában [-személy] jegyű *az* ebben a használatban [+személy] referensre utal vissza. A (142)–(143) mondatpárok azt bizonyítják, hogy ebben a tekintetben az *ez* mutató névmás az *az*-zal egyenértékű. Ahogy a (142v) és (143v) mondatokban az *az*, úgy a (142p) és (143p) mondatokban az *ez* a megelőző mondat nem alanyesetű, nem topik összetevőjével koreferens (*Lili* (142); *A.E.* (143p); *a navigátor* (143v)).

A (144p) és (144v) is azt támasztja alá, hogy topik pozícióban az anaforikus *az* és *ez* egyaránt az előző (tag)mondat nem topik⁵⁴ összetevőjére utal vissza. A (144) mondatpár abban különbözik csak a (142)–(143) mondatpároktól, hogy a névmások referense [-személy] entitások. Az előző (tag)mondatban bevezetett diskurzusszereplővel (*a teljes vírus, a sejtmembrán* (144p); *a szabászasztal* (144v)) koreferens *az* és *ez* mutató névmás egyforma elfogadhatósága, de nem teljesen azonos funkciója ugyanazzal a diskurzuspragmatikai tényezővel magyarázható, mint a (142)–(143) esetén. A topikváltás, az előzőekben nem a figyelem előterében álló, ezért nem a (leg)könnyebben elérhető (mert újonnan bevezetett) entitásra való utalás – a konceptuális távolság miatt – az *az* mutató névmást kívánja meg. Ezzel szemben a deiktikus központhoz való közelség az *ez*-t motiválja: a két lehetséges közül a nem topik, nem alanyesetű rendszerint a szórendileg hátrébb levő, vagyis a később említett antecedens, ezáltal közelebb van ahhoz a ponthoz, ahol a beszélő az aktuális diskurzusfolyamatban éppen tart.

A (145)–(146) példákban az anaforikus névmás hókusz⁵⁵, illetve fókusz pozícióban (vagy az ilyen pozíciót betöltő összetett mondatrészen belül (145v)) van. Kiemelt, hangsúlyos

⁵⁴ Ha nincs specifikálva, elemzéseimben a *topik* a mondat topik összetevőjét jelöli, azt a mondatrészt, amely a topik pozícióban van, megkülönböztetve a *diskurzustopiktól* és a kognitív nyelvelmélet *szövegtopik* kategóriájától. Utóbbiak diskurzuspragmatikai kategóriák, a diskurzusrészlet adott, illetve ismert szereplőjére utalnak, amelynek topikfolytonosság esetén nem kell minden mondatban kimondottnak lenni, tehát nem kell a topik pozícióban megjelennie. A két topikfogalom mindazonáltal nem teljesen független egymástól, hiszen a topik pozíció betöltésének diskurzuspragmatikai feltétele az adottság, vagyis az, hogy az ebben a pozícióban álló összetevő előzőleg be legyen vezetve a diskurzusba, illetve a hallgató és a beszélő számára egyaránt könnyen elérhető legyen.

⁵⁵ A hókuszt Kálmán–Novák 2001 és Gécseg 2013 alapján különítem el a fókusztól. Eszerint a hókusz és a fókusz egyaránt olyan mondatrészt, amely kimerítő azonosítást hajt végre és az ige előtti pozíciót foglalja el a mondatban. A fókusz azonban mindig irtóhangsúllyal jár, és „vagy explicit kontrasztot fejez ki, vagy pedig válaszként szolgál egy (explicit vagy implicit) kérdésre” (Gécseg 2013: 32). Ezzel szemben a hókusz „egyfajta

mondattani pozícióban a zéró forma értelemszerűen eleve nem lehetséges. Ha a névmás a diskurzustopik folytonosságát biztosítja, a konceptuális közelség – a könnyen elérhetőség – a közelre mutató névmást irányozza elő ((145p), (146p)). Ha nem a diskurzustopikkal koreferens az anafora, az *az* a motiváltabb alak (145v), de az *ez* is „megengedett” a diszkurzív központhoz való közelség alapján (145p’). A (146v)-ben a fókuszos veláris mutató névmás (*azt*) a korábban említett, vagyis a diskurzusközponthoz távolabbi antecedensjelölttel van koreferenciális viszonyban.

Határozatlan, nem specifikus antecedensre visszautaló anafora esetén az *az* a begyakorlott névmási forma (148v), bizonyos konstrukciókban kizárólagos is: ha az antecedens predikatív névszó vagy kontrasztív topik (l. 2.4.2.). A diskurzusdeiktikus közelség miatt viszont más konstrukciókban az *ez* is visszautalhat nem specifikus főnévi antecedensre (148p).

Az adnominális anaforikus szerkezeteken belüli névmásválasztásnak egyfelől ugyanazok a diskurzuspragmatikai tényezői vannak, mint az önálló szerkezetnek, hozzátevé, hogy ebben a szerkezetben a veláris alak sokkal ritkább (hiszen nem számítom ide a vonatkozó mellékmondat főmondatában megjelenő utalószó szerepű adnominális konstrukciót). Általánosságban viszont az adnominális mutató névmási anafora lehet a topikfolytonosság (149P) vagy a topikváltás (150P) jelölője, betölthet hangsúlyos pozíciót (154), és lehet koreferens határozatlan nem specifikus antecedenssel (153V). Másfelől az anafora referenciális értelmezését nagy mértékben könnyebbítő főnévi szerkezettag miatt néhány olyan sajátossága van, amely az önálló mutató névmási anaforának nincs. Ezek a következők.

Adnominális mutató névmási szerkezet viszonylag távoli antecedens újraemléltetésére is alkalmas. A diskurzusdeiktikus központhoz távol (egy tagmondatnál távolabb) eső antecedensre a veláris mutató névmási adnominális szerkezet utal vissza. A távolság nemcsak a távolra mutató névmást indokolja, de az összetett szerkezetet is ((151V), (153V)). Önállóan a mutató névmás referencialitása nem lenne egyértelmű, a megismételt főnév a névmással együtt a referenciális azonosíthatóság legbiztosabb eszköze. Ilyenkor az anafora főnévi része az antecedens főnév egyszerű megisméltése, szintén a referenciális azonosítás egyértelműsítése céljából.

nem kiemelő fókusz szerepét tölti be” (Kálmán–Novák 2001: 21), a hókusz tartalmazó mondat „csupa kiemelő mondatként”, vagyis egyenletes, ún. lapos prozódiaival ejthető. A (145) mondatainak – a (146)-tal szemben – nincs kontrasztív értelmezése, maga a demonstratívum által jelölt referens (a rizspapír (145p), a csirkepörkölt (145p’) illetve az iskolaépület(145v)) azonosítása a mondat fő állítása.

Az összetett mutató névmási anaforának létezik egy olyan metonimikus változata, amelyben a főnév által jelentett dolog érintőleges vagy rész–egész viszonyban van a diskurzusbeli előzménnyel: tipikusan a kifejtett esemény, helyzet ideje az eseménnyel, helyzettel: *attól az évtől kezdve, azon a napon, abban a pillanatban* stb. Ezek a névmási kifejezések egyrészt deiktikusan jelölik az aktuális megnyilatkozás idejének az elbeszélt eseménytől való távolságát, másrészt az eddigi példákhoz hasonlóan endoforikus funkciójuk is van: a közvetlen szövegelőzményben kifejtett esemény, helyzet idejét jelölik ((156V), (157V), (158V)).

(156V) *Amikor vége lett a tanításnak, felszálltam a buszra, és akkor először, életemben először nézett meg egy fiú. Csak nézett engem és én azt éreztem, hogy nő vagyok. Én is nő vagyok. Egy igazi felnőtt nő! 13 éves voltam. Igen, 13 éves koromig azt gondoltam, hogy én csúnya vagyok, [...]. De akkor ott, **azon a napon**, ott a buszon megváltozott minden.* (MTSz. 2008 Varga Tímea)

(157V) *A januári premier kritikai és közönségfogadtatása egyaránt nagyon lelkes volt, jelentős eseményként ünnepelte mindenki a bemutatót. Ön hogyan élte meg **azt az estét?*** (MTSz. 2010 J. Győri László – Kocsis Zoltán)

(158V) *Duplamatekon mindenki a helyén ült és lázasan körmölte a házit (az én füzetemből), amikor csengettek, és szinte **abban a pillanatban** becsukódott az ajtó.* (MTSz. 2010 Leiner Laura)

A (147p), (147v), (156P) példamondatok azt is bizonyítják, hogy a tagmondaton belüli anaforikus visszautalás megvalósítására is alkalmas a mutató névmási forma. A szakirodalomban általában arról a szerkezetről esik szó, amelyben az anafora és az antecedens külön mondatban – vagy legalább külön tagmondatban – van. Laczkó 2006 megkülönbözteti a tagmondaton túli és a tagmondaton belüli koreferenciát, de az utóbbi kifejezőeszközei között nem említi a mutató névmást⁵⁶.

Látható tehát, hogy az előző – vagy ritkábban az azonos – mondatban levő NP formájú antecedensre való visszautalásra mind a négy lehetséges főnévi mutató névmási forma használatos. Mondat (vagy nagyobb) szintű antecedensre való utalásra viszont a veláris

⁵⁶A tagmondaton belüli koreferencia tipikus jelölői ugyanis a visszaható és a kölcsönös névmás, nem tipikus kifejezőeszköze a személyes névmás (és ez esetben nem csak a 3. személyű, pl. *Téged nem zavarnak a rólad szóló pletykák?*), l. még **2.2.3.1.1.**

adnominális forma nem jellemző. Olyan szövegekörnyezetben tudom csak elképzelni, amelyben az előző (valahány) mondat egy konceptuálisan (pl. időben) távoli eseményt, helyzetet fogalmaz meg, az adnominális mutató névmási szerkezet főnévi része pedig ezt az eseményt, helyzetet összefoglalóan nevezi meg. Például:

(159V) *Nem mindenki tudja a híres sportolóról, hogy kiskorában elütötte egy autót, amikor biciklizett. Arra a balesetre utalt tegnap az interjújában.*

De talán ezekben a szituációkban is elfogadhatóbb a palatális forma, ilyenre találtam is adatokat (l. (160P):

(159P) *Nem mindenki tudja a híres sportolóról, hogy kiskorában elütötte egy autót, amikor biciklizett. Erre a balesetre utalt tegnap az interjújában.*

(160P) [Raoul Wallenberg] *A nyilas hatalomátvétel után felhatalmazás nélkül állampolgárságot igazoló menleveleket kezdett el kiállítani. Ezt az akcióját a svájci és a vatikáni, az El Salvador-i és a portugál követség, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti fődelegátusa is átvette* (MTSz. 2010 Ungváry Krisztián)

A veláris alak a (159V)-ben az időbeli távolságot is jelölheti, így az idődeixis és a szövegdeixis sajátosan összefonódik. Még szembetűnőbb az idődeixis működése a (156V)-ben. A múltban megtörtént esemény idejére, helyére veláris demonstratívumok utalnak vissza (*akkor; ott; azon a napon; ott a buszon*), amelyek – amellet, hogy referenseik a szövegelőzményben is megtalálhatók – a deiktikus központtól való távolságot is jelzik.

2.4.1.3. Kataforák

(161p) *Fölnéztem: már csak ez hiányzott. Anélkül, hogy köszönt vagy hogy rám nézett volna, a kertkapunk felé tartott a félszemű szomszéd. Mozgott a szája.* (MTSz. 2010 Szvoren Edina)

(162P) *Ez a történet 1961-ben kezdődött: mindketten akkor kerültünk Angliába. [...]* (Nsz. 2002 Magyar Hírlap)

A (161p)–(162P) példák összevethetők a (133p)-vel, illetve (139P)-vel. Eddig az endoforikus deixis anaforikus, azaz visszautalásos változatáról volt szó, amelyről megállapítottuk, hogy nincs szabályszerű összefüggés a névmási alak (palatális vs. veláris) és a szerkezet (önálló vs. kifejtő), illetve ezek bármelyike és az antecedens típusa (főnévi kifejezés vs. mondat vagy nagyobb nyelvi egység) között, leszámítva azt a hiányzó kombinációt, hogy veláris

adnominális névmás nem jellemző a mondatra vagy szövegrészletre való visszautalásban. Kataforikus deixisben már sokkal kisebb a változatosság mértéke.

1. A főnév(i értékű) posztcedensre való előreutalás bizonyos szövegműfajokra, különösen sajtónyelvi címadásokra, ajánlások bevezető mondataira korlátozódik, amelyekben a topik megnevezésének késleltetése figyelemfelkeltő hatású (Laczkó 2006: 84; l. még a (105)).

2. Az adnominális szerkezet sokkal gyakoribb, mint az önálló névmáshasználat. Laczkó magyarázata az, hogy a kataforikus szövegdeixis nagyobb mentális erőfeszítést igényel, mert „maga a kontextus csak a névmást tartalmazó diskurzusrészlet után következik” (2008: 336). Ezt a kifejtő deixis azáltal könnyíti meg, hogy a főnév leszűkíti a névmás lehetséges referenciális vonatkozását, tulajdonképpen megkezdi a kontextualizációt. „A főnévi fej részben kidolgozza a névmás jelentését” (uo.).

A kataforikus szerkesztésmód leginkább az [idézőmondat > egyenes idézet] konstrukcióval fonódik össze, ilyen a (163)–(164) is.

(163) *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban [...].* [Laczkó 2008: 341 alapján]

(164) *Nádas Péter ezt írja a Mese a tüzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”* [Laczkó 2008: 336 alapján]

3. Az is megfigyelhető, hogy kataforikus deixisben a palatális forma szinte egyeduralgódó. A veláris mutató névmással mondatra vagy nagyobb szintű egységre való kataforikus utalás ugyanis tipikusan egy grammatikalizálódott mondat szerkezetben valósul meg: a *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatot tartalmazó összetett mondatban, amelynek főmondatában a veláris mutató névmás utalószó szerepben van. A (163) és (164) veláris névmásos megfelelői ilyen konstrukcióban ((163')–(164')) természetesebbnek tűnnek, mint beágyazás nélküli diskurzusdeixisben ((163'')–(164'')):

(163') *Hallottad már azt a viccet, hogy két teve megy a sivatagban [...]*

(164') *Nádas Péter azt írja a Mese a tüzről és a tudásról című novellájában, hogy Magyarországot egy forró nyári éjjelen [...].*

(163'')³ *Hallottad már azt a viccet? Két teve megy a sivatagban [...]*

(164'') ²Nádas Péter *azt írja a Mese a tűzről és a tudásról című novellájában:* „Magyarországot egy forró nyári éjjelen [...]”.

Az utalósós konstrukciót nehéz elhatárolni a diskurzusdeixistől, hiszen a *hogy* kötőszó gyakran elmarad úgy, hogy a mondatszerkezet mégis alárendelésnek tekintendő (pl. *Azt mondta, nem jön.*). Az utalósós mondatszerkezeteket (mind a *hogy* kötőszós, mind a vonatkozó mellékmondatot tartalmazó összetett mondatokat) azért is érdemes önálló konstrukcióként kezelni, mert abban a mutató névmás elhagyhatóságát vagy éppen tiltott voltát a deixistől független tényezők határozzák meg. A névmás kötelező vagy opcionális, illetve tiltott megjelenésének körültekintő vizsgálatát l. Trón (2001b, 2001c).

2.4.1.4. Az endoforikus deixis nem demonstratívum eszközei

Diskurzusdeixis és anafora szétválaszthatatlansága melletti érv az is, hogy a diskurzusdeixis eszköze is lehet a Ø+ INFL (165), sőt, a hangsúlytalan, más néven gyenge 3. személyű személyes névmás (166) is, amelyek köztudottan az anafora eszközei, diskurzusdeiktikus funkciójukról a magyar szakirodalomban nem esik szó.

(165) A: *Lili abbahagyja az úszást.* B: *Nem hiszem el.*

(166) A: *Lili abbahagyja az úszást.* B: *Tudok róla.*

Minden alapvető mutató névmási funkcióban elhagyható a nem hangsúlyos főnévi és melléknévi mutató névmás alany, tárgy és birtokos szerepben:

Exoforikus használatban:

(167) *Egész jó hangja van...* [utcán éneklő emberre mutató deiktikus gesztus kíséretében];

eseménydeixisben:

(168) *Borzalmas!* [utcai balesetre mutató deiktikus gesztus kíséretében];

diskurzusdeixisben:

(169) A: *Lili elköltözik otthonról.* B: *Honnan tudod?;*

anaforában:

(170) *Nem láttad a vonalzóimat? Itt voltak a tolltartómban.*

A (167)-ben exoforikusan megjelölt birtokos szerepű referenst csak a birtokszón megjelenő 3. személyű személyjel jelöli, (168)-ban és (170)-ben az alanyi szerepű anafora van elhagyva, (170)-ben ugyanakkor a T/3. személyű igerag jelöli, (169)-ben a tárgyi anaforát az ige 3. személyű tárgyra utaló személyragja jelzi.

Bár nincsenek szabályok az endoforikus deixisben a palatális és veláris formák disztribúciójára, a fentiekben néhány, tendenciára vonatkozó észrevételt fogalmaztam meg. Ezek alapján a névmásválasztást befolyásoló – és a **2.4.1.** fejezetben felsorolt – diskurzuspragmatikai körülményeket két fő tényezőre vezetem vissza: ez a referens deiktikus vagy konceptuális közelsége, illetve távolsága a beszélő szempontjából. Deiktikusan vagy konceptuálisan távoli referensre a veláris, deiktikusan vagy konceptuálisan közeli referensre a palatális demonstratívumok utalnak szisztematikusan.

2.4.2. Következtetések

A **2.4.1.**-ben felsorolt megfigyelések alapján az alábbi következtetések vonhatók le:

- I. Az endoforikus deixis megvalósulhat palatális és veláris mutató névmással egyaránt.
- II. Azokban a grammatikai és pragmatikai környezetekben, ahol mindkettő előfordulhat, a palatális–veláris választást a deiktikus, illetve az azzal összefüggő konceptuális távolság határozza meg, de az adatok – legmarkánsabban a minimálpárok – ellene szólnak annak, hogy ez alapján elkülönítsünk két különböző funkciót a névmások leírásában.
- III. Az anafora deiktikus funkció.
- IV. Bizonyos grammatikai és pragmatikai kontextusokban viszont csak az egyik alak fordul elő. Ezek a szerkezeti–funkcionális együttállások olyan konstrukcióként azonosíthatók, amelyekben rögzített, hogy a mutató névmás melyik alakja szerepel benne. Ilyenek például a következők.

(A) Visszautalás nem specifikus referensre

Nem specifikus referensre rendszerint a veláris alak utal vissza. Ilyen antecedenstípussal is két konstrukciót lehet azonosítani: a határozatlan főnévi vonzatra ((171)–(172)) és a névszói (ígei) állítmányban szereplő főnévre (173) vagy melléknévre (174)–(175) visszautaló az névmást:

(171) A: *Vegyek tejfölt?* B: *Nem kell, az van még.*

(172) *Csak buborékos ásványvíz van, de azt nem kérek.* [É. Kiss 2019 alapján]

(173) *A családkban mindenki tanár, de én nem vagyok az.* [É. Kiss 2019 alapján]

(174) A: *Soma nagyon jószívű.* B: *Az.*

(175) *A borús napok múltán újra megjelennek a Strand presszóban, vidámak, megint azok, és én is az vagyok.* (MTSZ. 1989 Bólya Péter)

A veláris alak a predikatív névszóra való visszautalásban kizárólagos. Az első típusban, tehát ha határozatlan főnévi mondatrész az antecedens, viszont palatális forma is akad ((148p), (175)):

(175) *4 pohárba vagy egy nagy üvegedénybe rétegezzük a hozzávalókat a következőképpen: az aljára piskóta kerül, ezt meglocsoljuk a meggy szirupjával* (MTSz. 2009 Mautner Zsófia)

A váltakozás ilyenkor sem teljesen szabad, aszimmetria figyelhető meg a palatális és veláris alakok eloszlásában. A palatális alak ugyanis mindig lecserélhető a megfelelő velárisra, úgy, hogy csak a konceptuálisan vagy diskurzusban értelmezett [\pm távol] deiktikus jegy változik meg. Bizonyos veláris előfordulások viszont nem helyettesíthetők a palatális változattal.

(B) Kontrasztív topik

Bizonyos hangsúlyos mondattani pozíciókban a mutató névmási anafora a veláris alakra korlátozódik, így a kontrasztív topik szerepű anaforikus névmás is csak az *az* lehet:

(176) *A közmunkán kívül nehéz bármi máshoz hozzájutni, igaz, azt többnyire tud adni a polgármester.* (MTSz. 2010 Magyar Narancs)

(A kontrasztív topikról részletesebben l. a **3.2.3.2.** fejezetet.)

Mivel kontrasztív topik pozícióban gyakran áll határozatlan nem specifikus antecedens, ez a konstrukció átfedésben lehet az előbbi esettel (l. (171), (172)).

(C) A [Ki az?] konstrukció

Az exoforikus deixis egy speciális esetében szintén csak a veláris mutató névmás fordulhat elő. A *Ki az?* kérdő mondat állandósult szókapcsolatszerű használata olyan beszédhelyzethez kötődik, amelyben a beszélő és a hallgató nem látják egymást. Ez nem feltétlenül jelent térbeli távolságot, például elég, ha egy ajtó választja el a két beszélőpartnert,

és a „belül” álló személy teszi fel a kérdést a kopogtató vagy csöngető személynek. A másik tipikus beszédhelyzet, hogy telefonos beszélgetés elején a hívott fél kérdezi a hívót, ha nem ismerte fel, vagy az nem mutatkozott be.

(D) Speciális adnominális konstrukciók az az mutató névmással

Szintén csak a veláris mutató névmás szerepelhet az ún. felidéző konstrukcióban és az *Azt a kutyafáját!* típusú felkiáltásokban. Ezeket a használatokat tárgyalja a 3.2.4. fejezet.

(E) A topikisméltő és a fókuszisméltő mutató névmás; a [Ki/Mi az a(z) NP?] konstrukció

A 3.3. fejezet pedig olyan konstrukciókat sorol fel, amelyek formai átfedésben vannak az adnominális helyzetű *az* mutató névmással, de valamilyen speciális szintaktikai vagy morfológiai tulajdonságuk el is különíti attól őket.

(F) Az [Ezt a(z)NP_{Acc.}!] típusú felkiáltások

(177) *Ezt a baromságot!* (MTSz. 2003 Egressy Zoltán)

A palatális mutató névmásokkal alkotott tárgyesetű adnominális szerkezetek szintén speciális konstrukciónak tekinthetők a különleges szerkezet⁵⁷ miatt. Funkcionális szempontból viszont „szabályos” endoforikus deixisről van szó: a magas hangrendű mutató névmás egy közeli diskurzusrészletre utal vissza, a kifejtő rész pedig az abban kifejezett esetet, helyzetet stb. foglalja össze egy olyan főnévi kifejezéssel, amely a beszélő értékelését fejezi ki az elmondottakkal kapcsolatban.

VI. Bizonyos grammatikai és pragmatikai környezetekben viszont, amelyek a szakirodalomban úgy szerepelnek, hogy veláris mutató névmás fordul elő bennük⁵⁸, palatális és veláris alak egyaránt állhat. Topikváltáskor használt anaforikus névmások között van ugyanis palatális forma is (143p), és hangsúlyos pozícióban sem kizárólag veláris alakot találunk ((145p), (145p'), (146p).

VII. Vannak érvek azonban a diskurzusdeixis és az anafora megkülönböztetése mellett is:

⁵⁷ ti. hogy egy tárgyesetű adnominális mutató névmási szerkezet önálló felkiáltás értékű, amelyből nem is hagyható el a névmás ebben a használatban.

⁵⁸ Meg kell jegyezni, hogy ezekben a vizsgálatokban fel sem merül a veláris–palatális váltakozás, mivel az *az* mutató névmás és a (gyenge) személyes névmás disztribúciójának leírása a céljuk.

1. Bizonyos nyelvek eltérő demonstratívumformákat használnak a kétféle funkcióban (ti. főnévi kifejezés újraemlítésére, és egy előző diskurzusrészletre való utalásra; Diessel 1999: 73).
2. Mondaton belüli koreferencia a fenti értelemben vett diskurzusdeixis esetén nem lehetséges (nem természetes olvasata például az ***Ez** egy szó.* mondatnak, hogy az *ez* önmagára utal.).

3. A főnévvel egyeztetett *az/ez* mutató névmás konstrukciós megközelítésben

3.1. A konstrukció megnevezései

A magyar *az/ez* mutató névmás a mondatban jellemzően kétféle pozícióban fordul elő: állhat önmagában, nagyjából a főnévi csoportokkal megegyező morfológiai és szintaktikai tulajdonságokkal (1), vagy egy határozott névelős főnév előtt, azzal azonos számban és esetben (2).

(1) *Ezt kérem.*

(2) *Ezt a süteményt kérem.*

Ilyenfajta disztribúció számos nyelvben megfigyelhető még, főleg ha eltekintünk azoktól a különbségektől, amelyek a (2) nyelvenkénti megfelelőiben vannak. Változó ugyanis a demonstratívum és a főnév sorrendje, és az is, hogy van-e határozott névelő a szerkezetben (és ha igen, akkor hol⁵⁹), a közös azonban ezekben a változatokban az, hogy a demonstratívum a főnévvel egy határozott főnévi kifejezést alkot. Diessel (1999, 2006) a demonstratívumok (1)–(2)-ben illusztrált kétféle használatára a pronominális (pronominal) és adnominális (adnominal) kifejezéseket használja, amelyek lényegében annyit jelentenek, hogy a mutató elem vagy önállóan névszóként, vagy egy főnévi kifejezés részeként, egy névszó mellett tölti be rámutató szerepét. Ez a fejezet az adnominális *az/ez* mutató névmási szerkezetet (2) vizsgálja a konstrukciós nyelvtan szempontjai szerint. Mivel azonban a konstrukciós szemlélet hálózatmodelljében a konstrukciók nem elszigetelten léteznek a nyelvtanban, hanem akár funkcionális, akár formai hasonlóságok, átfedések kötik össze más konstrukciókkal, bemutatja a pronominális konstrukcióval (1) való kapcsolatát is. Ezenkívül a szerkezetet bizonyos formai tulajdonságok egyéb konstrukciókkal is összekötik, a **3.3.** ezeket a kapcsolódásokat is feltárja.

A (2)-beli névmás típusára a magyar szakirodalomban többféle megnevezés utal. A hagyományos nyelvtanban a kijelölő jelző (pl. Kugler–Laczkó 2000), a formális, strukturális elemzésekben a determináns, DP specifikáló, módosító (Bartos 2001, Dékány 2011, É. Kiss 2002, Egedi 2011, 2014, 2015, Szabó 2018) kifejezéseket találjuk, amelyek egyaránt azt implikálják, hogy a névmás „csinál valamit a főnévvel” (határozottá

⁵⁹ A magyar demonstratívum > névelő > főnév minta többek között a görögben is létezik (egyébként ott névelő > főnév > demonstratívum is), ahol mind a névelő, mind a demonstratívum egyeztetve van számban, esetben és nemben a főnévvel (vö. Dékány 2011, 72–3).

teszi, vagyis a főnév által jelölt kategória egy (vagy több) példányát kijelöli). Ezzel szemben a funkcionális megközelítésben használt kifejtő deixis fogalom (Laczkó 2006,2008) arra utal, hogy a névmás által jelölt entitás azonosítását a határozott névelős főnév segíti, úgy, hogy annak kategóriáját (3) vagy valamely tulajdonságát (4) megnevezi:

(3) *Hol vetted ezt a süteményt? Nagyon finom.*

(4) *Ezt a csokisat kérem.*

Az *ezt a süteményt*-féle konstrukció (2) megnevezésére a funkció szempontjából semleges adnominális mutató névmás terminust, valamint a fejezet címében olvasható körülírást (a főnévvel egyeztetett mutató névmás) használom. A **3.2.3.2.** fejezetben ugyanis amellet érvelek, hogy a kijelölés egy olyan speciális esete a konstrukció használatának, amely csak jól körülhatárolható szintaktikai és pragmatikai környezetekben valósul meg. Legszembetűnőbb formai ismérve, hogy a mutató névmás hangsúlyos, ami a kijelölés általános prozódiai jelölése a magyarban. Mindazonáltal rávilágítok arra, hogy a névmás szerepe ilyenkor is a rámutatás.

A fejezet felépítése a következő:

A **3.2.** az adnominális mutató névmási konstrukciót először általánosságban jellemzi (**3.2.1.**), majd részletezi a formai jellegzetességeket (**3.2.2.**), illetve a funkcióit (**3.2.3.**), ezen belül a **3.2.3.2.** tárgyalja a konstrukció funkcionális sajátosságát, a kijelölés és a deixis kapcsolatát. A **3.3.** felvázolja azt a kapcsolatrendszert, amelyet a bemutatott konstrukció más konstrukciókkal létesít. A **3.4.** diakrón kitekintést nyújt, a **3.5.** összefoglalja a vizsgálat eredményeit

3.2. Az adnominális *az/ez* mutató névmási konstrukció jellemzése

Ebben a fejezetben az $[_{DP} \dots [_{ez/az_{Agr}} > a(z) > \dots N_{Agr} \dots]]$ formájú⁶⁰ adnomális mutató névmási konstrukciót jellemzem mind formai, mind funkcionális szempontból. Először viszont azokat az általános – az **1.2.** fejezetben is már érintett – paramétereket veszem végig, amelyekkel a konstrukciós felfogás szerint minden konstrukció jellemezhető. Ezek a jellemzők graduálisan értendők, vagyis természetesen az átmeneti, köztes jelenségek.

3.2.1. A konstrukció jellemzése méret, sematikusság, produktivitás és kompozicionalitás alapján

⁶⁰ később rövidebben: $[_{az/ez_{Agr}} > a(z) > NP_{Agr}]$.

3.2.1.1. Méret

A konstrukciók esetében a méret valójában összetettséget jelent, kizárólag formai szempontból. Azt jellemzi, hogy az adott konstrukció jelentéssel bíró összetevőkre elemezhető-e szét. Vannak atomi konstrukciók, és vannak komplex (összetett) kifejezések, a köztes szakaszt pedig azok a konstrukciók képezik, amelyek több elemre tagolhatók, de van az elemek közt olyan, amely önmagában nem fordul elő, pl. *icipici*, NP/AP-*ellenes*. Az [DP ... [ez/az_{Ag} > a(z) > ... N_{Ag} ...]] konstrukció összetett konstrukció, három fő része: 1. az *az*, *ez* mutató névmás valamelyike, 2. a határozott névelő és 3. egy főnévi, illetve főnévi értékű kifejezés. A főnévi kifejezés is lehet összetett, erre utalnak a szemantikus leírásban a kipontozott részek.

Meg kell jegyezni, hogy nincs teljes megegyezés a konstrukciós szemléletben dolgozó szerzők körében arról, hogy az atomi konstrukció is már konstrukció-e. Diessel (2015, 2017) konstrukciódefiníciójához hozzátartozik például, hogy legalább két elem kell egy konstrukcióhoz, az egyelemű forma–jelentés társulásokra a jel fogalmát (saussure-i értelemben) használja. Diessel amellet érvel, hogy mind a lexémák, mind a grammatikai konstrukciók jelek. Grammatikai konstrukció minden olyan kapcsolat, amely legalább két jelentéssel bíró elem között jön létre – az absztraktsági skála bármely fokán. Diesselnél tehát a jel hiperonimája a konstrukciónak. Mások (Goldberg 1995, 2006, 2013; Croft 2001; Croft–Cruse 2004) viszont épp a jel fogalmát definiálták újra, ezért elég csak konstrukciókról beszélni. Diesselhez hasonlóan Sag–Wasow–Bender (2003) javasolják a konstrukció fogalom szűkítését az összetett kifejezésekre. A forma–jelentés társulások kombinációi konstrukciók, az egyes forma–jelentés társulások jelek. Ebben a felfogásban tehát – Diesseltől eltérően – a konstrukciók alkotóelemei a jelek.

Mivel a disszertáció azt a goldbergi konstrukcióértelmezést veszi át, amely szerint minden konvencionalizálódott forma–funkció társulás konstrukció (Goldberg 2006, I. 1. fejezet), van információértéke a méretnek, hiszen e tekintetben különbözhetnek a konstrukciók.

3.2.1.2. Fonológiai kitöltöttség mértéke, szemantikusság, általánosság

Ahogy feljebb utaltam rá, a konstrukciók különböznek a tekintetben is, hogy mennyire általánosak. A két lehetséges véglet a konkrét konstrukciók és a nagyon általános, absztrakt konstrukciók. A konkrét konstrukció lexikálisan meghatározott, azaz fonológiailag kitöltött, bár az elemek sorrendje nem feltétlenül rögzített. Az általános, szemantikus konstrukció ezzel szemben olyan „kitöltendő helyeket” (slots) tartalmaz, amelyekben az oda behelyettesíthető

lexikális elemek valamely releváns közös tulajdonsága van megjelölve. A legtöbb konstrukció viszont a két véglet között van, vagyis részlegesen sematikus. A részlegesen sematikus konstrukciónak egyrészt van változatlan, minden előfordulásában állandó része, azaz legalább egy konkrét lexikális eleme, másrészt van olyan kitöltendő helye is, amely a sematikus szerkezetekre jellemző. Ez a hely a mutató névmási módosító konstrukcióban az „...N...”, ahova bármilyen főnév (bővített főnév is) kerülhet. A demonstratívum (*az/ez*) is valamennyire alulspecifikált, hiszen a kontextus határozza meg, hogy a palatális vagy a veláris alak kerül be, de ez azért nem nyitott kategória.

A sematikus–konkrét dimenzió mentén a konstrukciók hierarchiába rendeződnek, ennek a rendszernek a szakirodalomban kialakult egy viszonylag egységes terminológiája.

A legáltalánosabb konstrukciók vannak a hierarchia legmagasabb szintjén, szintjein, ezek a sémák (schemas (Traugott–Trousdale 2013), illetve az elképzelés régebbi változatában macro-constructions (Traugott 2008)). Ilyen séma a határozott főnévi kifejezés, de még az általános adnominális főnévi mutató névmási konstrukció is:

1. $[_{DP} DP_{Dem} > \dots NP]$.

Ez a sematikus általánosítása minden olyan konstrukciónak, amelyben a főnévi mutató névmások (DP_{Dem}) főnév előtti pozícióban, és azzal együttesen egy határozott főnévi kifejezést alkotva jelennek meg.

Az ún. szubsematikus konstrukciók (subschemas, illetve korábban: meso-constructions) a hierarchia köztes szintjein a sematikusabb konstrukciók bizonyos alosztályait különítik el. A $[_{DP} DP_{Dem} > \dots NP]$ séma „alatti” szubsematikus konstrukciók:

1.1. a névelős főnévvel megjelenő adnominális mutató névmások: $[_{DP} DP_{Dem}_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]^{61}$, illetve

1.2. a névelőtlen főnévvel állók: $[_{DP} DP_{Dem}_{Agr} > NP_{Agr}]$ konstrukciói.

A különböző magyar főnévi demonstratívumok ($a(z)/e(z)$, $ama(z)/eme(z)$, $azon/ezen$) által specifikált konstrukciók már mikrokonstrukciók (micro-constructions):

1.1.1. $[_{DP} az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$;

1.1.2. $[_{DP} amaz/emez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$;

⁶¹ Ezekben a sémaleírásokban az Agr index a főnévvel való egyeztetést jelöli.

1.2.1. $[\text{DP } a(z)/e(z)\text{-Agr} > \text{NP}\text{-Agr}]$;

1.2.2. $[\text{DP } ama(z)/eme(z)\text{-Agr} > \text{NP}\text{-Agr}]$;

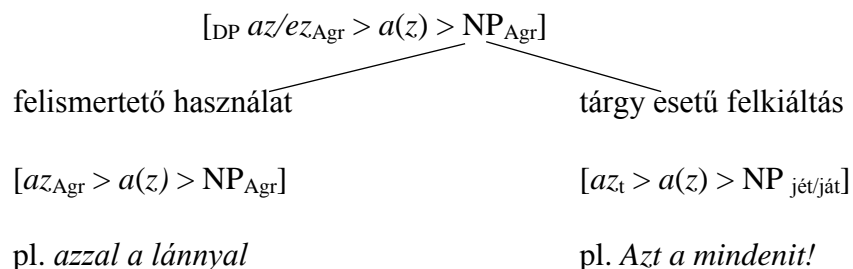
1.2.3. $[\text{DP } azon/ezen\text{-Agr} > \text{NP}\text{-Agr}]$.

A mikrokonstrukciók között a goldbergi The Principle of No Synonymy és Maximized Expressive Power szerint legalább minimális funkcionális (akár csak regiszterbeli vagy stilisztikai) különbségek is vannak (vö. **1.2.1.**).

Végül a mikrokonstrukciók konkrét nyelvhasználatban való megvalósulásai a konstrukcióelőfordulások (constructs). Ezek fonológiailag természetesen mindig specifikáltak ([*ezt a könyvet*], [*azon időkb*en], [*azokról a régi könyvekről*] stb.).

Az adnominális főnévi mutató névmási konstrukciók hierarchikus kapcsolatára a **3.3.1.** fejezetben térek vissza.

Traugott és Trousdale hangsúlyozzák, hogy ez a hierarchia nem mozdulatlan, rögzített rendszer: a nyelvi változások, amelyek mindig „alulról”, az egyes konstrukcióelőfordulásoktól indulnak meg és haladnak fölfelé, átrendezhetik a konstrukciók egymás közötti viszonyát, ezért a konstrukciós szintekre is hatnak (Traugott–Trousdale 2013; vö. még **3.4.** fejezet). Másfelől, szinkrón szempontból sincsenek abszolút „szintek”. Minden konstrukció csak a vele hierarchikus kapcsolatban levő konstrukciókkal alkotott hálózati (rész)rendszerben értelmezhető sematikus, szubsematikus, illetve mikrokonstrukciónak. Például ha a fenti viszonyrendszerben mikrokonstrukciónak tekintett $[\text{DP } az/ez\text{-Agr} > a(z) > \text{NP}\text{-Agr}]$ konstrukciót a **3.2.4.1.**-ben és **3.2.4.2.**-ben leírt speciálisabb konstrukciókhoz való viszonyában vizsgáljuk, sematikus vagy legalább szubsematikus konstrukció:

Vagyis a köztes szinteken levő konstrukciók nem abszolút értelemben, hanem a velük közvetlen hierarchikus kapcsolatban levő konstrukciók viszonyában értelmezhetők szubkonstrukciónak, illetve mikrokonstrukciónak.

Ebben az általános–konkrét dimenzió mentén szerveződő hierarchiában a különböző szinteken levő konstrukciók között öröklődési kapcsolatok vannak.

3.2.1.3. Produktivitás

A produktivitás a (legalább részben) sematikus konstrukciók esetében arról szól, hogy a lexikálisan kitöltetlen helyek hányféleképpen „tölthetnek ki”. Ha erre nincs megszorítás, akkor a konstrukció teljesen produktív. Az esetek nagy részében azonban van valami szemantikai, pragmatikai vagy formai megszorítás. A produktivitás és a gyakoriság – bár nem ugyanazt jelentik – érintkező fogalmak (Traugott–Trousdale 2013: 18). A sematikus vagy részlegesen sematikus konstrukciónál a produktivitás a típusgyakoriságnak (type frequency) felel meg, a konkrét (lexikálisan kitöltött) konstrukciókban pedig a produktivitás értelmezhető akár példánygyakoriságnak (token frequency). A $[_{DP} \dots [ez/az_{Agr} > a(z) > \dots N_{Agr} \dots]]$ konstrukció egészen produktív, elvileg minden főnév, amely kaphat névelőt, kitöltheti az N-t, kivéve, amikor a névelő a tágabb szituációs vagy az asszociatív-anaforikus használatban áll (vö. Himmelmann 2001, illetve rá hivatkozva Egedi 2011, 2014, illetve l. még a 3.4. fejezetben). Az (5)-ben az előbbit *a polgármester*, utóbbit *a diákok* névelője példázza.

(5) *Holnap a polgármester ellátogat az iskolánkba, és a diákok is kérdezhetnek tőle.*

A névelőnek ilyen szerepe mellett nem jók az alábbi főnévi kifejezések:

(6) *Holnap ez/az a polgármester ellátogat az iskolánkba, és ezek/azok a diákok is kérdezhetnek tőle.*⁶²

3.2.1.4. Kompozicionalitás

A kompozicionalitásnak van szemantikai és szintaktikai vonatkozása: szintaktikai szempontból ugyanis egy jól formált összetett nyelvi kifejezés az alkotóelemek meghatározott kombinációjából épül fel, például az $[_{DP} \dots [ez/az_{Agr} > a(z) > \dots N_{Agr} \dots]]$ konstrukcióban a mutató névmást közvetlenül követi a határozatlan névelő, amelyet szintén közvetlenül követ a mennyiség vagy minőségjelzővel opcionálisan bővített főnév. Gyakoribb viszont a szemantikai értelmezés: egy konstrukció egészének jelentése összeáll az alkotóelemek jelentéséből. A vizsgált konstrukció esetében a mutató névmás, a névelő és az adott főnévi

⁶² A mondat ugyan grammatikus, de a mutató névmás megszünteti a névelő tágabb szituációs, illetve asszociatív-anaforikus értelmezését.

kifejezés jelentései összeadódnak. A fregei definíció a két szempontot ötvözi, hiszen eszerint egy összetett nyelvi kifejezés értelmezése az alkotóelemek jelentésének és kapcsolódásuk módjának az ismeretéből áll elő. A nem kompozicionális szerkezetek épp azok, ahol a szerkezet egésze nem következik ezekből. Az ilyen nem transzparens jelentésű kifejezéseket a konstrukciós szemléletű elemzés egységként kezeli, ahogy például a 3.4.2. fejezet az [*Azt a mindenit!*] típusú felkiáltó mondatokat.

A kompozicionalitás nem következetesen van kezelve a konstrukciós nyelvtanokban. Ennek oka pedig az, hogy egyes konstrukciódefiníciók eleve magukba foglalják a szemantikai nemkompozicionalitást (Goldberg 1995), mások szerint egy bizonyos fokú gyakoriság, illetve begyakorlottság már konstrukcióvá tesz egy együttállást (Goldberg 2006).

3.2.2. Forma

A leíró nyelvtanok és elméleti nyelvészeti leírások, különösen a főnévi csoport belső szerkezetével foglalkozó tanulmányok részletesen tárgyalják az adnominális főnévi mutató névmásokat morfológiai és szintaktikai szempontból (pl. Balogh 2003: 462–4; Dékány 2011, 71–2; É. Kiss 2002: 161–70; Szabó 2018: 1038–40). Formai szempontból megkülönböztethetők az egyeztetett alakok, amelyek mindig határozott névelővel fordulnak elő (7)–(8), és az egyalakú, vagyis nem ragozható alakok, amelyek mellett határozott névelő sincs (9)–(10).

(7) *ezeket/azokat a (jól ismert) könyveket*

(8) *emerről /amarról a (jól ismert) könyvről*

(9) *eme/ama (jól ismert) könyvekről*

(10) *ezen/azon (jól ismert) könyvet.*

Ebben az alfejezetben nem térek ki az összes adnominális főnévi mutató névmási konstrukcióra (bővebben l. a 3.4.-ben), csak az *az/ez* névmással alkotott szerkezet formai sajátosságait foglalom össze röviden. Mindazonáltal a (7)–(10) mikrokonstrukciókkal illusztrált szubsematikus konstrukciók közötti kapcsolatrendszeréről, amelyet a 3.2.1.2.-ben már röviden felvázoltam, a 3.3. alfejezetben részletesebben is szó lesz.

A konstrukció összes lehetséges formai megvalósulását ábrázolja a (11).

(11) [_{DP} (DP_{-nAk} >) *az/ez*_{Agr} > *a(z)* (> NumP) (> AP) > **N**_{Agr} (> DP/PP)]

Mivel a használatalapú konstrukciós megközelítésekben nincsenek univerzális nyelvtani kategóriák (vö. Croft 2001, Goldberg 2006, Diessel 2015), a (11)-ben használt sematikus leírás magyarázatot igényel (a jelölésekről l. még: **0.4.**). A formulában a kezdő DP index azt jelzi, hogy a konstrukció egésze egy határozott főnévi kifejezésként jelenik meg a mondatban, illetve megnyilatkozásban. N az a lexéma, amely a konstrukcióban egyeztetve van a névmással – szófaja önmagában nem feltétlenül főnév, de a mondatban főnév értéke van, főnévi toldalékokat kaphat. Zárójelben állnak az opcionális elemek, amelyek valójában az N opcionális bővítményei:

- a) melléknévi jelző (AP, pl. *azon a piros vonalon*),
- b) számnévi jelző (NumP, pl. *ebben a két (olasz) városban*),
- c) a főnév mögött álló határozói bővítmény (határozóragos DP vagy PP, pl. *az a három szőke lány a szomszédból, annak a lánynak a pult mellett*),
- d) *-nAk* ragos birtokos, amely megelőzi a mutató névmást (DP_{-nAk}, pl. *Lilinek ezt az öccsét*).

A séma rövidebb reprezentációja: $[az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$. NP a névelő utáni egész kifejezést fedi le, amelyben N-t megelőzheti tehát a minőségjelző (AP), mennyiségjelző (NumP), illetve követheti jelzői értékű határozó (DP/PP alakban).

3.2.2.1. Morfológiai egyeztetés

A konstrukció legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy a névmás és a főnév egyeztetve van számban és esetben (12) vagy névutóban (az ún. ragszerű névutótípusban⁶³) (13), valamint az -é birtokjelben (14), ezt a (11)-ben az Agr index jelzi⁶⁴.

⁶³ A ragszerű névutók (a nemzetközi szakirodalomban, pl. Hegedűs 2006: *dressed postpositions*) a mai nyelvállapotban a főnév eset szempontjából jelöletlen alakja mellett állnak, közvetlenül mögötte (*az asztal felett, *felett az asztal*). Ezzel szemben a ragvonzó névutók (*naked postpositions*) egy határozóragos főnevet kívánnak meg, de azt sorrendben meg is előzhetik (*a folyón át, át a folyón*) és a szomszédosság sem követelmény: *a folyón egyenesen át*. Ragvonzó névutók esetén a ragos főnévvel van egyeztetve a mutató névmás (*ezen a folyón át*). Eltérően viselkedik a kétféle névutó egyébként akkor is, ha a főnevet személyes névmás képviseli: a ragszerű névutók – valóban a ragokhoz hasonlóan – felveszik a megfelelő személyjelet: *felettem* (vö. *bennem*), a ragvonzó típus viszont a személyes névmásnak a névutó által megkívánt ragos alakjával állnak *rajtunk át*. A személyjeles alakokat a hagyományos magyar grammatika nem is névutónak tartja, hanem ragozott személyes névmásnak, a Nszt. pedig egy teljesen új szófaji kategóriát hozott létre számukra: a személyes névmási határozót. Hegedűs 2006 szerint a ragvonzó névutók, legalábbis azok tér (hely, irány vagy útvonat)

(12) *ebben a házban*

(13) *ez alatt az asztal alatt*

(14) *ezé a lányé.*

Az egyeztetés tehát nem terjed ki a birtokosra utaló személyjelekre⁶⁵ (15–16), és ebből következően a birtoktöbbsesítő *-i*-re sem (16):

(15) **azunk a kutyánk, DE az a kutyánk*

(16) **ezeimet a könyveimet, DE ezeket a könyveimet*

valamint a heterogén többesszám-jelre:

(17) **ezék a szomszédoméék, DE ezek a szomszédoméék*⁶⁶.

A szám egyeztetése ugyanakkor a két utóbbi esetben is megtörténik:

(18) **ezt a könyveimet*

(19) **[?] ez a szomszédoméék.*

Ezek az egyeztetés alóli „mentességek” azonban nem a tárgyalt konstrukció sajátosságai, hanem a mutató névmás önálló használatának a jellemzői. A főnévi mutató névmásnak

jelentésű csoportja és az igekötők közelebb állnak egymáshoz, mint a ragvonzó névutók és a ragszerű névutók egymáshoz.

⁶⁴ Ha ún. osztályozószó a módosító, a mutató névmás – a melléknévi, számnévi stb. módosító főnévi kifejezésekhez hasonlóan – a második főnévvel, vagyis nem az osztályozószóval van egyeztetve:

(i.) *Ki hozta ezt/azt a (rengeteg) doboz süteményt?*

(ii.) *Ezzel a csokor virággal szeretnélek köszönteni születésnapod alkalmából.*

(iii.) *Igya meg ezt a (két) pohár vizet a vérvétel előtt!*

⁶⁵ Ennek nem mond ellent, hogy az *-é* birtokjellel egyeztetve van, hiszen az *-é* nem a főnév által jelölt entitás birtokosának, hanem az adott entitás birtokos voltának jelölője.

⁶⁶ A grammatikai ítélet bizonytalansága abból fakad, hogy kétféle olvasata van a szerkezetnek: 1. ha a deiktikus kifejezésnek szűkebb a hatóköre, mint a többes szám jelének [*ez az unokatestvérem*]*ék*], akkor az a szerepe, hogy rámutatással, visszautalással stb. azonosítsa az unokatestvérem referensét (esetleg több unokatestvérem közül). 2. a másik esetben a névmás hatókörében van az unokatestvéremék, vagyis az unokatestvérem és a hozzá a diskurzusban releváns szempontból kapcsolódó személyek: [*ezek [az unokatestvéremék]*]. Az első esetnek tulajdonképpen az *ez a szomszédoméék* (19) forma felelne meg.

ugyanis a lexikális főnevekénél korlátozottabb a toldalékolhatóságuk (és egyébként a bővíthetőségük is), a fenti toldalékokkal önállóan sem jelennek meg: **azunk, *ezeim, *ezék*.

A konstrukcióban rövid birtokos nem lehet, legfeljebb személyes névmási birtokos:

(20) *ez a te Lili barátnőd*

(21) *erről a mi kis ügyünkről*.

Ezekben a személyes névmásos esetekben azonban sajátos jelentéstöbblete van a konstrukciónak: a beszélőnek a hallgatóhoz és/vagy a megnevezett dologhoz, személyhez való viszonyulását fejezi ki, feltehetően egyfajta fölényes hozzáállást jelöl. Mivel ez a jelentéstöbblet nem jósolható meg az elemek tulajdonságaiból, egy speciálisabb konstrukcióról van szó: $[ez/az_{Agr} > a(z) > \acute{e}n/te/\acute{o}/mi/ti/\acute{o}_{(i)} > NP_{birt(i), Agr}]$. Örökli a (11) formai tulajdonságait, azzal a megszorítással, hogy az abban opcionálisnak feltüntetett hosszú birtokos (DP_{-nAk}) nem fordulhat elő benne, „helyette” viszont rögzített benne az, hogy a névelő után birtokos névmás áll, amellyel a főnéven álló birtokos személyjel egyeztetve van. A semleges kontextushoz kapcsolódó általánosabb konstrukcióban csak *-nAk* ragos birtokos kerülhet a szerkezetbe, amely – ha a főnév előtt áll – megelőzi a mutató névmást is (22). Ezt jelzi (11)-ben a mutató névmás előtt álló (DP_{-nAk}).

(22) *a városnak erre a szélére, *erre a városnak a szélére*.

A (11) azt is mutatja, hogy a mutató névmás a mai nyelvállapotban szoros egységet alkot a határozott névelős főnévvel, a névmás és a névelő közé nem kerülhet semmi. A névelő után viszont – ahogy arra már utaltam – állhat minősítő jelző (minőség- vagy mennyiségjelző) a főnév előtt, és a főnevet követheti is viszonyraggal jelölt bővítmény.

3.2.2.2. Az értelmezős szerkezet és az adnominális mutató névmási konstrukció

összevetése

Balogh 2003 a magyar leíró hagyományt követve mutató névmási kijelölő jelzős szintagmának nevezi a konstrukciót. A kijelölő jelzők viszont szemben az adnominális mutató névmással nem veszik fel a jelzett szó toldalékait: *az alsó polcra, a második helyen, az utolsó cigarettámat, a 6-os (számú) ajtó, az előző barátnőidnek*. Ha pedig a kijelölő jelző pragmaszemantikai feltételének a kijelölő funkciót tartjuk, ennek sem felel meg feltétlenül az *ezt a könyvet* típusú konstrukció (vö. 3.2.3.2. fejezet). A mutató névmás szerepe a rámutatás, amely bizonyos, mégpedig az ún. kontrasztáló kontextusokban kijelölésként is értelmezhető, de ez mindig a kontextus hozadéka, és prozódiai szempontból megkülönböztethető. A kijelölés kontextusból meghatározott voltát igazolja az is, hogy a legtöbb minőségjelző is

lehet kontextustól függően korlátozó, azaz kijelölő jelentésű (23)–(24), és ezek a használatok egyáltalán nem különülnek el élesen az alapvető használatukban kijelölő funkciójú jelzőktől, amelyeknél ezt a funkciót általában szintén jelöli a hangsúly:

(23) *nem a fekete kabátodban jössz?*

(24) *ma a fiatal pap gyóntat.*

Bár a funkcionális alapú indoklás a **3.2.3.2.** fejezetben következik, már most szeretnék előre utalni arra a következtetésre, hogy sem formai, sem funkcionális tekintetben nem indokolt a mutató névmás kijelölő jelzőként való megnevezése. A névmás és a határozott névelős főnév egyez(tet)ése viszont az értelmezős szerkezettel való összevetést motiválja (vö. Balogh 2003: 462–4). Az értelmezős szerkezet kategória valójában több különböző konstrukciót takar, ráadásul formai és funkcionális alapon is lehet altípusokat megállapítani, ezek pedig nem teljesen fedik egymást (vö. Szőke 2015). Mindenesetre az azonosító értelmezős szerkezettel, azon belül is a Szőke (2015) által megkülönböztetett szoros értelmezővel sok hasonlóságot mutat az $[DP\ ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ konstrukció. Szőke a nemzetközi szakirodalomban bevezetett szoros értelmező – laza értelmező distinkciónak a magyarban való érvényességét vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a magyarban is van szoros értelmező, amely az azonosító értelmező speciális használata, és többek között az alábbi példákat hozza rá:

(25) *Burns the poet* [Szőke 2013: 34 alapján]

(26) *Petőfi a költő híresebb, mint Petőfi a nyelvész.* [Szőke 2013: 101 alapján]

(27) *Kosztolányit az írótn jobban kedvelem, mint Kosztolányit a költőt.* [Szőke 2013: 101 alapján]

A szoros értelmező Szőke szerint formailag és funkcionálisan is elkülöníthető a laza értelmezőktől. Prozódiai sajátossága, hogy az egész konstrukció egy intonációs egység, a jelentése pedig mindig korlátozó (Szőke 2015: 34–6, 161, 101–4). Bár az általam megkérdezett anyanyelvi beszélők intuíciójának nem felel meg az ilyen típusú, „egyben” ejtett és mégis korlátozó funkciójú értelmező szerkezet⁶⁷, és a szerző nem végzett sem

⁶⁷ A Szőke (2015)-ben hozott konstruált példákat a laza értelmezős szerkezetnek megfelelő módon ejtették, illetve a szándékolt jelentésre csak a főnévi jelzős „a költő Petőfi”, illetve „az író Kosztolányit” formát (l. **1. táblázat**) találták természetesnek, amely viszont nem értelmezős szerkezet.

prozódiai, sem grammatikai ítéleteket mérő vizsgálatot, a magyar szoros értelmezőt elméleti lehetőségként kezelem az alábbi összehasonlításban:

[DP $ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$]	szoros értelmezős szerkezet	laza értelmezős szerkezet
pl. <i>azt a könyvet</i>	pl. <i>Petőfit a költőt</i>	pl. <i>Lilit, egy barátnőmet</i>
nincs intonációs szünet a két rész között	nincs intonációs szünet a két rész között	intonációs szünet a két rész között
a kontextustól függően korlátozó (kijelölő) szerepű vagy nem korlátozó	mindig korlátozó szerepű (<i>Petőfit a költőt</i> szemben <i>Petőfivel a nyelvészsel</i>)	nem korlátozó szerepű
a két szerkezettag sorrendje nem fordítható meg	a szerkezettagok megfordításával az értelmezőből főnévi jelző lesz, amely nincs egyeztetve a főnévvel: <i>a költő Petőfi</i>	a két szerkezettag sorrendje megfordítható
esetbeli, névutóbeli és számbeli egyeztetés (<i>e mellett a könyv mellett</i>)	esetbeli és számbeli egyezés, névutós példát nem hoz Szőke (2015)	esetbeli és általában számbeli egyezés van, névutóbeli nem kötelező (<i>Lili, a barátnőm iránt</i>)
egy főnévi mutató névmás és egy határozott névelős főnévi kifejezés alkot egy határozott főnévi kifejezést	két határozott főnévi kifejezés alkot egy határozott főnévi kifejezést	nem csak főnevek lehetnek (<i>bent(,) a szobában</i>), ha főnevek, az egyik lehet határozatlan is ⁶⁸ (<i>egy régi barátnőmet, Lilit; Lilit, egy régi barátnőmet</i>)
nem ékelődik semmi a szerkezettagok közé	nem ékelődik semmi a szerkezettagok közé	appozíciójelölők beékelődhetnek (<i>egy barátnőmet, mégpedig Lilit</i>)
a két szerkezettagnak azonos a referense	a két szerkezettagnak azonos a referense	a két szerkezettagnak azonos a referense

A „mutató névmási kijelölő szerkezet” és az értelmezős szerkezetek összevetését a diakrón kutatások is támogatják. A mai magyarban meglévő [$ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] szerkezet többlépcsős folyamat eredménye, amelyet az alábbiakban vázlatosan foglalkozok össze, és a **3.4.**

⁶⁸ Ha a laza értelmezős szerkezetben az értelmező határozatlan főnévi kifejezés, akkor specifikus olvasata van, pl. *Lilit, egy régi barátnőmet*.

fejezetben fogok újra visszatérni rá. Ebben a diakrón kitekintésben Egedi Barbara munkáit (Egedi 2011, 2014, 2015) követve⁶⁹ a konstrukcióban előforduló névmás szerepére a mutató névmási módosító (röviden MNM) kifejezést használom. Az első mutató névmási módosító főnevek, amelyekről írásos emlékek vannak, névelő nélküliek voltak, és bennük a névmás nem vette fel a főnév esetragját és a többes szám jelet:

(28) *az/ez könyvekről* 'azokról/ezekről a könyvekről'.

Az ómagyar kor végén bizonyos kontextusokban a MNM veláris alakja grammatikalizálódott, ebből alakult ki a határozott névelő, illetve a szerkezetből a határozott névelős főnév:

(29) *a(z) könyvekről* 'a könyvekről'.

A két funkcionálisan elkülönült szerkezet alakilag egybeesett, és bár a nyelvhasználatban a prozódiai jellemzők (hangsúlyminta) és a kontextus egyértelműsíthették az egyes előfordulásokat, a potenciális kétértelműség miatt különböző stratégiák alakultak ki a homonímia kikerülésére. Az egyik ezek közül a középmagyar korban megjelenő determinánsduplázás, amelyben már megvannak a mai szerkezet fő formai jellemzői: a MNM > határozott névelős főnév szekvencia és a MNM és a főnév egyeztetése. Belső disztribúciós jellemzői azonban még eltértek a mai szerkezetétől. A MNM lazán kapcsolódott a főnévi kifejezéshez, számos elem választhatta el a névelőtől, míg a mai magyar szerkezetben a névmás és a névelő kötelezően szomszédos. (A (30)–(34) példák Egedi (2014)-ből valók (118, ill. 123.o.), aki pedig Simonyi 1914-es munkájából (121–122) veszi át.)

(30) *Mit választasz inkább? ezt-e a pénzt?* (Káldi Préd. 209) [Egedi 2014: 118 alapján]

(31) *Ezt kell azért az álorczát levonni.* (Pázm. Kal. 450) [Egedi 2014: 118 alapján]

(32) *azok is az esküvések* (Pázm. Öt lev. 131) [Egedi 2014: 118 alapján]

Valamint ha a MNM *-nAk* ragos birtokossal kombinálódott, a névmás megelőzte a birtokost, szemben a mai *-nAk* ragos birtokos > névmás sorrenddel (35).

(33) *Arrul is az bibliának részéről* (Pázm. Kal. 473) [Egedi 2014: 123 alapján]

(34) *Azok az Angliának nemesei* (Fal. 63) [Egedi 2014: 123 alapján]

⁶⁹ Egedi előtt és mellett természetesen mások is foglalkoztak a konstrukció történetével, ezekre a munkákra ő is hivatkozik (pl. Simonyi 1914; I. Gallasy 1991, 1992; G. Varga 1992; D. Máta 2003; Dömötör 2008).

(35) *Somának ezt az ötletét.*

Szintén eltér a mai konstrukciótól abban, hogy rövid birtokos is megjelenhetett benne:

(36) *ezt a komámasszony két levelét* (BLev. 310) [Dömötör 2008: 21 után].

A hagyományos és generatív nyelvtörténeti szakirodalom egységes álláspontja, hogy ez a középmagyar szerkezet valóban értelmezős szerkezet volt. A generatív történeti szintaxis keretében végzett vizsgálat arról is igyekszik számot adni, hogy a MNM-val bővített főnévi kifejezés belső struktúrájában milyen átrendeződések zajlottak le a középmagyar kori és a mai állapot között. Vagyis Egedi (2011, 2014, 2015) azért tételez fel eltérő DP szerkezeteket, mert a DP-n belül más pozíciót tulajdonít a névelőnek, mint a MNM-nak. A strukturális változás, az újraelemzés a konstrukciós szemléletben is fontos (l. **3.4.** fejezet), de mivel szerkezetben „felszíni szerkezetet” ért (l. **1.1.** fejezet), a generatív szemléletben feltételezett DP „belső szerkezetét” nem veszi át.

Az viszont fontos kérdés a konstrukciós vizsgálatban, hogy a mai magyar [$ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] szerkezet besorolható-e az értelmezős szerkezetek valamelyik típusába. A kérdés megválaszolása azért fontos, mert ha igen, akkor az azt jelenti, hogy örökli az értelmezős szerkezet(ek valamelyikének) általános konstrukcióját, ami alapvetően meghatározza az adnomális az/ez mutató névmásnak a konstrukciók hálózatában elfoglalt helyét. A fenti összehasonlításból viszont kiderül, hogy noha bizonyos formai vagy funkcionális jellemzői mentén átfedésben van a szoros értelmezőkkel, alapvetően más konstrukciókról van szó.

3.2.3. Funkció

Ez az alfejezet a főnévvel egyeztetett mutató névmási konstrukció funkciójára vonatkozó megfigyeléseket tartalmazza. Indokolni fogom, hogy miért nem fogadom el funkcionális szempontból a kijelölő jelző terminust, és felvázolom a konstrukció funkcionális spektrumát.

3.2.3.1. Az önálló és az adnominális mutató névmás funkcionális összevetése

Az [$ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] konstrukció jelentése a névmási deixis és a határozott főnévvel való megnevezés sajátos kapcsolataként írható le. Laczkó (2006, 2008) a konstrukció (az ő szóhasználatában a kifejtő deixis) funkcionális leírásában a deixisből indul ki. Ebből a kiindulópontból természetesen adódik az önálló mutató névmással való összevetés (l. (37)–(44) mondatpárok). A kifejtő deixis leggyakoribb használatai ugyanis szintaktikailag kompozicionálisak, vagyis a mutató névmási deixis típusai ugyanúgy megfigyelhetők itt is,

mint az önálló mutató névmásnál. Amely használatokra jellemző a palatális–veláris kettőség, azt az egyes típusoknál a **2.** fejezet jelölését alkalmazva jelzem, a számozás p/P és v/V utótagjaival. Így p az önálló, P az adnominális palatális, v az önálló, V az adnominális veláris mutató névmásokat jelöli. Az exoforikus és endoforikus deixis megkülönböztetése Halliday–Hasantól (1976: 33) ered: az exofora a szituációs, az endofora a textuális utalást jelenti (vö. **2.** fejezet). Az ezeken belül feltüntetett típusokat is a **2.** fejezet alapján különböztetem meg.

I. Exoforikus deixis:

A) Geszturális (rámutató gesztussal kísért) használat:

(37P) *Honnan hoztad **ezt a kismacskát?***

(37p) ***Ezt** meg honnan hoztad?*

(37V) ***Annál a pénztárnál** kisebb a sor.*

(37v) ***Annál** kisebb a sor.*

B) Szimbolikus használat (palatális):

(38P) *Hallottad **ezt a kiáltást?***

(38p) *Hallottad **ezt?***

C) Eseménydeixis (palatális):

(39P) *Köszönöm **ezt az estét!***⁷⁰

(39p) ***Ez** borzalmas, menjünk haza!*

II. Endoforikus deixis:

A) Névszói antecedensre való visszautalás:

(40P) *Tegnap megvettem a Száz év magányt. **Ezt a könyvet** senkinek sem fogom kölcsönadni.*

(40V) A: *Tegnap megvettem a Száz év magányt.* B: ***Azt a könyvet** nagyon szeretem!*

(40p) *Tegnap megvettem a Száz év magányt. **Ez** anyukám kedvenc könyve.*

⁷⁰ Ezt a példát az *est* metonimikus kiterjesztése miatt értelmezem eseménydeixisnek: 'napszak' → 'ebben a napszakban történt események'.

(40v)A: *Tegnap megvettem a Száz év magányt.* B: *Az anyukám kedvenc könyve.*

B) Propozicionálisan strukturált antecedensre való visszautalás:

a) anaforikus (adnominális szerkezetben rendszerint palatális):

(41P) A: *Lili abbahagyja az úszást.* B: *Honnan veszed ezt a hülyeséget?*

(41p) A: *Lili abbahagyja az úszást.* B: *Ebben biztos vagy?*

(41v) A: *Lili abbahagyja az úszást.* B: *Azt kötve hiszem.*

b) kataforikus („elsőrendűen palatális” (Laczkó 2006: 79)):

(42P) *A mai híradók ezzel a hírrel kezdődtek: Szilágyi Áron olimpiai bajnok.*

(42p) *A válaszom ez: felmondok!*

III. Utalószó (veláris):

a) *hogy*-os mellékmondattal:

(43V) *Lili cáfolja azt a pletykát, hogy abbahagyja az úszást.*

(43v) *Azt kérdezte, hogy kitől hallottam ilyet.*

b. vonatkoztatással:

i) restriktív, azaz megszorító:

(44V) *Itt várakozzanak azok a betegek, akiknek időpontjuk van!*

(44v) *Itt várakozzanak azok, akiknek időpontjuk van!*

ii) nem restriktív, azaz nem megszorító:

(45V) *Miért nem hordod soha azt a fehér selyemsálát, amit tőlem kaptál?* (kontextus: nincs több selyemsál a közös beszédhátterben).

Trón 2001b szerint a névmás megjelenése a vonatkoztatás fejében eleve korlátozóvá teszi az értelmezést. Megfigyelésem szerint az önálló használatú névmásnál tényleg így van (ezért nincs (45v)), a főnévvel egyeztetett konstrukcióban viszont elképzelhető nem-restriktív használat (45V).

A nem restriktív vonatkozást leszámítva a fenti jelzős használatok tehát megfeleltethetők a mutató névmás önálló használatában meglévő különböző funkcióknak. Az önálló névmáshoz képest a konstrukció sajátossága a határozott főnévvel együtt történő referenciális azonosítás. A **3.2.4.1.** és **3.2.4.2.** fejezetekben viszont két olyan főnévvel egyeztetett mutató névmási használatról lesz szó, amelyeknek nincs megfelelője az önálló mutató névmási deixisben: a felismertető funkcióról (46) és egy sajátos felkiáltás konstrukcióról (47):

(46) A: *Hol van Soma?* B: *Nem tudom. Biztos megint **azzal a lánnyal** valahol.*

(47) ***Azt a kutyafáját!***

Funkcionális szempontból a konstrukció feltűnő, illetve nem megjósolható tulajdonsága a determinánsduplázás, hiszen mind a határozott névelő, mind a mutató névmás szerepe a szerkezetben az, hogy határozottá tegyen egy N kategóriájú entitást az adott beszédhelyzetben. Mindazonáltal a determinánsduplázás, pontosabban tágabban értve a dupla determinálás, nem kivételes a magyar főnévi szerkezetekben. Egy N kategóriájú entitás szemantikai–pragmatikai határozottságát egyéb nyelvi eszközök is kódolhatják:

- i. a birtoklás kifejezőeszközei: a birtokos személyjel (ezek közül az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel általában egy főnévi birtokossal kiegészítve)
- ii. az alapvető használatukban korlátozó szerepű melléknevek, köztük a sorszámnevek (pl. *alsó, kisebb(ik), másik, legfiatalabb, második*),
- iii. az univerzális kvantorok (*minden, mind, mindegyik, valamennyi, összes, mindkét, mindhárom*),
- iv. a megszorító értelmű vonatkozó mellékmondatok stb.

Ezek tehát a főnévi szerkezeteket egy vagy több meghatározott egyed kijelölésére teszik képessé, mégis általában névelővel együttesen jelennek meg. Ebben csak a *mind-* tövű vagy előtagú és a *valamennyi* kvantorok a kivételek. Az i–iv. pontokban felsoroltakon kívül a tulajdonneveknek unikalitásuknál fogva inherens tulajdonságuk a határozottság, mégis szintén használatosak névelővel.

A determinánsduplázás mint a vizsgált konstrukcióra sajátosan, de nem kizárólagosan jellemző funkcionális jegy Laczkó (2008) tanulmányában is része a funkcionális leírásnak: „A magyar nyelv kifejtő deixisei tehát sajátosan kétszeresen specifikáltak két határozott nyelvi

eszközzel, a névmással és a névelővel” (i. m.: 341). Ezt Laczkó kiegészíti egy lábjegyzetben azzal, hogy „Hasonlóképp kétszeres jelöltségű a specifikáció a birtokos személyjeles főnevek esetében: *a könyvem*, és háromszoros specifikáció is lehetséges: *Ezt a könyvem még nem olvasta senki.*” (uo. 31. lábjegyzet).

A konstrukcióban két referáló eszköz, a mutató névmás és a határozott névelős főnév együttesen azonosítja ugyanazt az entitást. A demonstratívumok deiktikusan (exoforikus vagy endoforikus utalással) határoznak meg egy vagy több entitást, a határozott névelős főnév pedig úgy, hogy a jelölt entitás kategóriáját (48) vagy valamely feltűnő és releváns tulajdonságát (49) megnevezi, és a határozott névelővel azt az aktuális diskurzusban elérhetőnek tünteti fel.

(48) *Ezt a sütit kérem.*

(49) *Ezt a csokisat kérem.*

Ennek a kétszeres referálásnak egy alete, amikor a főnév által jelölt kategóriába tartozó dologból több példány érhető el a beszédhelyzetben, és a névmás ezek közül egyet vagy többet kijelöl. Ez a valódi kijelölő használata a névmásnak, a többi esetben pusztán kétszeres determinálásról van szó. Ezt a műveleti különbséget járja körül a következő alfejezet.

3.2.3.2. „Kijelölés vagy rámutatás” helyett „rámutatás (és kijelölés)”

A kijelölő – nem kijelölő használatokat Laczkó (2006, 2008) nem különíti el élesen, de utal rá, hogy a névmás hangsúlyossága eltérő lehet a szerkezetben attól függően, hogy a főnév által jelölt dologból mennyi van a kontextusban (tipikusan a fizikai környezetben): „Az *Ezt az almát kérem* mutató névmása némiképp más szerepkörbe kerül akkor, ha több alma közül mutat rá valaki egyre (kijelölés), illetőleg akkor, ha egyetlen almáról van szó (megerősítés).” (Laczkó 2006: 78). Ezenkívül megfigyelésem szerint a kijelölés lehetősége attól is függ, hogy a határozott névelős főnévi kifejezés mennyire kifejtett (vagy „kifejtő”), vagyis a főnévi fej mennyire specifikált (50)–(52).

(50) *ezt az almát*

(51) *ezt a piros almát*

(52) *ezt a Pécsről hozott piros almát.*

A kijelölő funkció annál kevésbé valószínű, minél részletesebben specifikált a főnév.

Dömötör Adrienne (2008) egy nyelvtörténeti vizsgálat bevezetésében („A főnévi mutató névmási kijelölő jelző szerepei” fejezetcím alatt) beszél a kijelölés és a rámutatás viszonyáról, és ezzel összefüggően egy adott névmási jelző korlátozó vagy nem korlátozó voltának szempontjáról. Vagyis ő is megfogalmazza, hogy akkor kijelölő funkciójú a névmás a szerkezetben, ha korlátozó értelmű. A korlátozás/ nem korlátozás eldöntéséhez pedig elengedhetetlennek tartja a beszédszituáció figyelembevételét, bár ez valószínűleg problematikus a régi adatoknál, mert az adatokat végül nem e szerint a szempont szerint mutatja be a tanulmányban.

A konstrukcióban a névmás funkciója tehát elsődlegesen deiktikus. A deixis minden exoforikus és endoforikus használatban érvényesül, a kijelölés pedig kiegészítő tulajdonsága lehet a konstrukciónak, amely csak korlátozott pragmatikai és formai feltételek mellett valósul meg. Ezek az ún. kontrasztáló környezetek, amelyeknek jól definiálható pragmaszemantikai és szintaktikai jellemzőik vannak. A pragmaszemantikai feltétel az, hogy a beszédszituációban legyenek alternatívái a megnevezett entitásnak, és hogy a kontrasztba állított entítások legalább minimálisan különbözzenek, és ez a különbség vagy expliciten ki legyen fejezve (l. az alábbiakban i., ii.), vagy a konstrukciós jelentés része, ill. információs többlete legyen (iii–vi.). Ilyen jelentéstartalom sokféle szintaktikai formához társulhat, ezeket sorolom fel a következőkben Levinson (2004), Tóth–Csatár (2014, 2015) alapján, saját kiegészítésekkel. Arra a kijelölés szempontjából fontos jelenségre viszont, hogy az adnominális mutató névmás esetében kétféle lehet a kontrasztáltság, nem találtam szakirodalmi előzményt. Az egyik esetben egy *ezt/azt a könyvet* kifejezés az aktuális diskurzusban adott másik könyvvel vagy könyvekkel van szembeállítva (l. (53)–(59) mondatpárok (a) tagjai), a másik esetben pedig más típusú entításokkal (pl. *ezzel a vázával* vagy *a pénztárcámmal* stb.) (l. (53)–(59) mondatpárok (b) tagjai). Erre a különbségre a kontrasztáló környezetek felsorolása után visszatérek, hiszen valójában ebben rejlik annak a kérdésnek a megoldása, hogy az adnominális mutató névmás kijelölő jelzőnek nevezhető-e.

Tóth–Csatár (2014, 2015) az indexikális (mutató gesztussal kísért) demonstratívumok használatában a palatális és veláris változatok közötti választást befolyásoló tényezőket vizsgálták kísérletes eszközökkel. Levinsonra (2004) hivatkozva megkülönböztetik a kontrasztáló és nemkontrasztáló kontextusokat, és a kísérleti eredmények alapján megállapítják, hogy a demonstratívumok használata változik a kontextus természetének függvényében. Mivel tehát kísérleteinkben az egyik változó a [\pm kontrasztáltság], a Levinsonnál csak példákön illusztrált distinkciót egzaktabbá teszik és kiterjesztik. Megfogalmazásukban „a

kontrasztálás magában foglalja egy bizonyos jelölt azonosítását egy adott, a szövegelőzményből vagy a beszédhelyzetből kikövetkeztethető halmaz elemei közül” (2014: 71; 2015: 65).

A kontrasztáló kontextusnak négy nyelvi megnyilvánulását említik: mellérendelő kötőszók (ezek ellentétes szembeállító kötőszók: *pedig, meg, viszont, de*), a hasonlító szerkezet, az azonosító fókusz és a kontrasztív topik. Ez a felsorolás megfigyelésem szerint bővíthető a tagadó szerkezettel és a vonatkoztatás megszorító értelmezésű típusával⁷¹, így a kontrasztáló kontextusokat az i–vi.-ban foglalom össze:

i. szembeállítást vagy párhuzamot tartalmazó mellérendelő szerkezetek, különösen szembeállító kötőszókkal (*de, viszont, pedig, meg*):

(53a) **Ezt a könyvet** az asztalra tedd, ezt a polcra, azt pedig a dobozba!

(53b) **Ezt a könyvet** a polcra tedd, a vázát az asztalra, ezt a gyertyatartót pedig az ablakba!

(54a) **Ezért a filmért** is már kaphatott volna Oscart, de nem ezért kapott.

(54b) **Ez a könyv** nagyon jó, a belőle készült film viszont nem.

ii. hasonlító szerkezet:

(55a) **Ez a lakás** nagyobb, mint az.

(55b) **Ez a lakás** nagyobb, mint az iskola.

iii. azonosító fókusz

(56a) **Ezt a pitét** kérem. (‘nem bármelyik másik pitét’)

(56b) **Ezt a pitét** kérem. (‘nem bármelyik másik süteményt’)

A fókusz szintaktikai és szemantikai tulajdonságairól, illetve a típusairól többféle elmélet ad számot. A magyar generatív szintaxisban uralkodó fókuszfogalom az ún. azonosító(-kizáró) vagy azonosító-kimerítő fókusz (vö. É. Kiss 2002: 77–82; 2003). Az azonosító fókuszban álló összetevő közvetlenül az ige előtt áll és főhangsúlyt visel, ami egyben irtóhangsúly is, vagyis

⁷¹ Bár Tóth–Csatár a demonstratívumok indexikális használatában tesz különbséget semleges és kontrasztáló kontextusok között, ez a különbségtétel kiterjeszhető az endoforikus előfordulásokra is. A restriktív vonatkoztatásban például nyilvánvalóan endoforikus kapcsolat áll fenn a névmási utalószó és a referens között.

a fókusz utáni ige hangsúlytalanná válik. A fókuszhoz társuló sajátos jelentéstartalmat, a kimerítő azonosítást É. Kiss (2003) így írja le: „A fókusz ... arra szolgál, hogy kimerítően azonosítsa egy, a szövegelőzményből vagy beszédhelyzetből kikövetkeztethető halmaz azon részhalmazát, amelyre a VP-ben kifejezett állítás igaz” (i. m.: 40). A kimerítő azonosítás fogalmából következik, hogy a komplementer halmaz elemeire az állítás hamis. É. Kiss (2002) szerint ugyan csak azok az azonosító fókuszok implikálnak kontrasztot, amelyek esetében a releváns halmaz zárt halmaz, vagyis felsorolhatóak az elemei, más – az általam is elfogadott - felfogás szerint (pl. Surányi 2011: 284) viszont impliciten minden fókusz egyúttal kontrasztál is: szembeállítja a kiemelt elemet egy nyitott halmaz többi lehetséges elemével. Ennek megfelelően a kimerítő azonosítást úgy értelmezem, hogy a fókuszos összetevőn kívül minden más szóba jöhető entitás ki van zárva az állítás érvényessége alól.

iv. tagadott mondatrész (ez a ii. alesetének is értelmezhető – mint tagadott fókuszos összetevő):

(57a) *Ne **abban a kabátban** menj!* (‘hanem pl. a melegebben’)

(57b) *Nem **ebben a rémes barna nadrágban** akarsz menni, ugye?* (‘inkább pl. a piros szoknyában kellene’)

v. kontrasztív topik:

(58a) (A: *Ezekbe a dobozokba még pakolsz?*) B: ***Ezekbe a dobozokba** még pakolok* (‘de ott van az a rengeteg megtelt, amelyekbe már nem’).

(58b) (A: *Ezekbe a dobozokba még pakolsz?*) B: ***Ezekbe a dobozokba** még pakolok* (‘de azokba a ládába már nem’).

A kontrasztív topik szemantikájával többek között Novák–Gyuris (2001) és Gyuris (2009) foglalkozott, akik a nemzetközi topik kutatások eredményeit magyar adatokon is tesztelték. Ezekben a tanulmányokban az áll, hogy a kontrasztív topik jelentése két komponensből tevődik össze: egy topik és egy fókusz jellegűből, és az utóbbihoz köthető a kontrasztáló jelentéstartalom. Egyrészt ugyanis a kontrasztív topik összetevő denotátumára igaz az állítás, amelyet a mondat többi része jelent. Másrészt azt az implikaturát vezeti be, hogy a topik által jelölt entitás (dolog, személy, vagy akár tulajdonság) alternatívái közül lehet egy (vagy több), amely(ek)re a predikátumban megfogalmazott propozíció valamely alternatívája igaz (Novák–Gyuris 2001: 42–3). A predikátumban megfogalmazott állítás alternatívája vagy

magának az állásnak a tagadása, vagy olyan változata, amelyben a főhangsúlyos összetevő annak valamely alternatívájára van kicserélve. Az első esetre példa a fenti (58a) és (58b), a másodikra pedig az alábbiak:

(58a') (A: *Ezekbe a dobozokba mit teszünk?*) B: ***Ezekbe a dobozokba a könyveket tesszük*** ('azokba a dobozokba pedig a törékeny dolgokat').

(58b') (A: *Ezekbe a dobozokba mit teszünk?*) B: ***Ezekbe a dobozokba a könyveket tesszük*** ('ezekbe a ládákbá pedig a törékeny dolgokat').

Mivel a kontrasztív topikos konstrukció szemantikai–pragmatikai leírásának része a szakirodalomban az alternatívákra való hivatkozás, a kontrasztáló környezetek közé tartozik⁷².

vi. restriktív vonatkoztatás

(59a) *Itt várakozzanak **azok a betegek**, akik nem időpontra érkeztek.*

(59b) *Mit akart **az az újságíró**, aki tegnap itt járt?* [nincs más újságíró a diskurzusban]⁷³

A i–vi. olyan általános konstrukciók amelyek akár expliciten (i–ii.), akár impliciten (iii.–vi.) szembeállítást fejeznek ki, vagyis a konstrukciós jelentésüknek valamiképp része a kontrasztálás. Mivel általános konstrukciók, nem tartalmaznak megszorításokat arra vonatkozóan, hogy milyen formájú és jelentésű elemek vannak kontrasztálva. Az (a) és (b) példák összehasonlításából látszik, hogy az ilyen konstrukciókban előfordul $[ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ kifejezések kétféleképpen lehetnek kontrasztáltak: ha a komplementer halmaz csak N típusú elemeket tartalmaz, illetve ha az N által jelölttől eltérő típusú elemeket tartalmaz. A különbség ebben a vizsgálatban azért lényeges, mert csak az előbbi esetben van kifejezetten a mutató névmásnak kijelölő szerepe. Ezt a különbséget rendszerint a prozódia is tükrözi: az ebben az értelemben kijelölő mutató névmás szisztematikusan hangsúlyos. A kijelölő funkciójú mutató névmások használatát illusztrálják (53)–(59)-ben az (a) példák. Ezzel szemben a (b) példákban a kontrasztáló kontextus az egész $[az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ főnévi kifejezés referensét egy másik, nem N kategóriájú referenssel állítja szembe, ilyenkor a hangsúlyos adnominális főnévi szerkezeten belül a névmás (és a névelő) nem hangsúlyos.

⁷² Lipták 2011 az i. szerkezetet a kontrasztív topik egyik alesetének tekinti.

⁷³ Ahogy (45V) interpretációjánál jeleztem, megítélésem szerint a mutató névmás kitétele nem feltétlenül teszi restriktív értelművé a vonatkoztatást (szemben Trón 2001b-vel), ez a példa az én olvasatomban nem restriktív (ha nincs más N kategóriájú entitás a kontextusban). A szakirodalmi előzmény miatt azonban feltüntettem egy ilyen példát is.

A kontrasztáló környezetek vizsgálatát három további észrevétellel lehet kiegészíteni.

1. A nem kijelölő használatban (vagyis ahol a névmás nem kijelölő elem) a referens a névmás elhagyásával, egyedül a határozott névelős főnév alapján is azonosítható lenne⁷⁴, míg a kijelölő használatban a névmás azonosítja, hogy a főnév által jelölt kategóriába tartozó entitások közül melyikre gondol a beszélő.

2. A iii.–vi. konstrukciók esetében, ahol a komplementerhalmaz nem feltétlenül van megnevezve, erősebb a kontraszt, ha az alternatívahalmaz elemei adottak (azaz zárt a halmaz) a beszédszituációban.

3. A kontrasztáló konstrukciók i.–vi.-ban egymástól függetlenül vannak felsorolva, de valójában legtöbbször egymással kombinálódva valósulnak meg⁷⁵.

Összefoglalva a fejezet megállapításait, a kontrasztáló környezetek azonosíthatók, mivel valamilyen nyelvi eszköz jelöli őket. Ezekben a kontextustípusokban, hangsúlyos névmással értelmezhető úgy a szerkezet, hogy az N kategóriájú dolgok halmazából kiválaszt, azaz kijelöl egyet vagy többet a mutató névmás. Valójában azonban ilyenkor is a rámutatás (deixis) a szerepe, és a kijelölő értelmezés a fent leírt egyéb konstrukciók hozadéka.

3.2.4. Speciális [$az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] konstrukciók

A következő fejezetekben olyan használatokat mutatok be, amelyek az [$az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] sematikus konstrukció formai követelményeit teljesítik, de speciális jelentéssel konvencionalizálódtak.

3.2.4.1. A felismertető konstrukció: [$az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$]

(60)–(64) egy speciális jelentésű adnominális használatra, az ún. felismertető használatra⁷⁶ mutatnak példát:

⁷⁴ A vi.-ban persze a vonatkozó mellékmondatban adott információ is szükséges.

⁷⁵ Például a restriktív vonatkozásos összetevő (pontosabban annak mutató névmási része) gyakran kerül fókuszos pozícióba (pl. *Azok a betegek várokozzanak itt, akiknek időpontjuk van!*). A kontrasztív topikos szerkezetben pedig a kontrasztív topikos összetevő után fókusz következik, és ez lehet akár egy másik mutató névmásos főnévi kifejezés (pl. (A: *Melyik ládába melyik könyveket rakjuk? Ebbe a ládába például melyiket?*) B: *Ebbe a ládába ezeket a könyveket rakjuk.*).

⁷⁶ A konstrukció különböző megnevezései a szakirodalomban: recognitional use (Diessel 1999: 105–8); felismerő-azonosító funkció (Tóth–Csatár 2015:2); felismer(tet)ő használat (Egedi 2015: 126), anamnestic

(60) *Hogy állsz azzal a tanulmánnyal?*

(61) *A leányka megrázkódott, fölemelte azt a szép fejét és így szólt megdicsőülve, szinte mámorosan: – Szeretlek, mindig szerettelek.* (MTSz. 1894 Mikszáth Kálmán)

(62) *Nem tudtam lebeszélni róla. Perzsa viseletben szónokol – az ellenségeinknek. Azt a méregkeverő Roxanét feleségül veszi... megbolondult.* (MTSz. 1981 Sütő András)

(63) *Rozsdás koszorúk lógnak a bronz gombokon, füzéreken. Jobbat vehetnének azért a pénzért.* (MTSz. 1947 Gáspár Endre)

(64) *És most meg fogja magát, és gyereket csinál annak a nőnek!* (MTSz. 2010 Rakovszky Zsuzsa)

A felismertető konstrukció a névmás veláris változatára korlátozódik, de egyéb, az általános [az/ez_{Agr}>a(z)> NP_{Agr}] konstrukcióhoz képest megszorító formai tulajdonsága nincs, kivéve talán, hogy az ilyen főnévi szerkezet állítmányi szerepben nem lehet (vö. 3.2.2.3.). Funkcióját tekintve egy sajátos deixist valósít meg, amely sem nem exoforikus, sem nem endoforikus. A névmásos főnévi kifejezés referenciája ugyanis nem a külső szituációs kontextusból, nem is a szövegelőzményből érhető el, hanem a megnyilatkozó és a befogadó speciális közös tudásából. Ezért jellemzi Diessel (1999) az ilyen főnévi kifejezést úgy, hogy egyszerre új és ismert: discourse-new (azaz a diskurzusban előzetesen nem említett) és hearer-old (a hallgató számára ismert, vagyis elérhető, azonosítható). A konstrukció harmadik pragmatikai kritériuma Diessel szerint, hogy a referensről való közös tudás személyes (private) legyen. Ez a kitétel a határozott névelős főnév tágabb szituációs használatától különbözteti meg, amely a 3.1.3. fejezetben került szóba (pl. *a polgármester, a templomban, a város*, l.még (5)). A tágabb szituációs használatban a névelős főnév ugyanis az adott beszélőközösség minden tagja számára ismert, és abban a közösségben az egyedülvalóság szemantikai jegyével bíró entitások megnevezésére alkalmas.

Informálisan tehát úgy lehet megfogalmazni, hogy a felismertető konstrukcióhoz egy sajátos 'tudod kire/mire gondolok' jelentéstöbblet járul.

Nem tartoznak ide azok a használatok, amelyeket Laczkó (2006: 87–88) „az anafora nem tipikus megvalósulási formái” között tárgyal, és amelyek annyiban hasonlítanak a felismertető

(Himmelman 1997, illetve ennek alapján Szabó 2018: 1031). A diesseli megközelítést a 2.2.2.3. fejezetben ismerttettem.

használatra, hogy a mutató névmásnak nincs nyelvileg kifejtett antecedense. Laczkó bemutatja, hogy a mély hangrendű mutató névmás a beszélt nyelvben gyakran kap olyan funkciót, hogy „egy tabunak számító, ezért ki nem mondható tartalomra reflektál” (i. m.: 87), például:

(65) A: *Hogy vagytok a barátnőddel?*

B: *Tökéletes a lelki összhang, és az is nagyon jól működik.* [Laczkó 2006: 88 alapján]

Ugyanakkor nem csak tabunak számító tartalmat jelölhet. „Nyelvileg kifejtetlen antecedenssel rendelkező mutató névmást használhatunk akkor is, ha olyasvalamire akarunk célozni, amit valamilyen okból nem akarunk megnevezni” (i. m.: 88).

Mindkét esetben a veláris mutató névmás értelmezhetőségének az a feltétele, hogy a beszélő és a hallgató ugyanarra gondoljon, anélkül, hogy a referens a fizikai környezetből vagy a szöveggörnyezetből elérhető lenne, ez valóban közös tulajdonság ezekben és a felismertető használatban. Ugyanakkor a Laczkó által említett esetekben a névmás önálló használata a gyakoribb. Egyeztetett konstrukció is használható ilyen funkcióban, de ilyenkor a „kifejtő” főnév valamilyen nagyon általános jelentésű főnév (pl. *dolog, ügy, kérdés, téma*).

A funkcionális csoportosítást tovább árnyalja (vagy nehezíti), hogy tabusított vagy ki nem mondani kívánt információt a kifejtő szerkezet palatális alakjával is ki lehet fejezni. Ilyenkor azonban maga a névmás szubjektív közelséget jelöl, és ezáltal közvetlenséget, érintettséget, esetleg ezeken kívül fölényességet fejez ki (vö. (20)–(21)):

(66) *Erről a mi kis ügyünkről ugye nem tud senki?*

(67) *Figyelj csak, átgondoltam ezt a dolgot. Tudunk most beszélni?*

Ilyenkor a névmásnak semmilyen szerepe nincs az azonosításban, sokkal inkább a diskurzuspartikulákhoz hasonló viselkedése van: beszélői attitűdöt jelöl. Más diskurzuspartikuláktól eltérően azonban ragozható.

Ha pedig ezek a használatok nemcsak új diskurzusreferenst vezetnek be, hanem új diskurzustopikot is (vagyis a folytatásban a „mi kis ügyünkről” (66), illetve „erről a dolgról” (67) lesz szó), akkor valójában endoforikus deixist valósít meg a névmás (kataforikus szerkezetben (l. (42a) és a 77. lábjegyzet).

Szintén elkülöníteném a felismertető használatot azoktól az esetektől, amelyeknek Szabó (2018) értékelő (evaluative) olvasatot tulajdonít (Szabó 2018: 1034). Szabó is elválasztja ezeket az eseteket a felismertető használatától, ám azért érdemes kitérni rá, mert a felismertető konstrukcióhoz is kapcsolódhat beszélői értékelés, vagyis a két használati körnek van közös metszete. Az értékelő kontextusokban Szabó szerint a palatális–veláris különbség nem játszik szerepet az értékítélet negatív vagy pozitív voltában. Erre az alábbi példákat hozza:

(68a) *Ez/az az átkozott vakond már megint feltúrta a pázsitot!* [Szabó 2018: 1034 alapján]

(68b) *Ó, ez/az a sármos di Caprio!* [Szabó 2018: 1034 alapján]

Hasonlóképp:

(69) *Muszáj elhoznod ezt a te Grace-edet vacsorára.* (MTSz. 2007 Mesterházi Mónika ford. Alice Munro)

Ezzel egyetértek, mindazonáltal nem gondolom, hogy a palatális–veláris kettősség egyáltalán nem hordoz funkcionális különbséget a fenti és hasonló példákban. Valószínűsítem, hogy a palatális alakot csak akkor használjuk értékelő többlettel, ha a kontextusban könnyen elérhető a főnévvel jelölt entitás: vagy azért mert ott van a szituációs kontextusban (exoforikus indexikális használat), illetve nemrég még ott volt (szimbolikus használat), vagy szó volt róla a viszonylag közeli szövegelőzményben (endoforikus deixis). A veláris alakokat is lehet exoforikus (indexikális) vagy endoforikus (anaforikus) utalásra használni értékelés kifejezése mellett, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a referens a fizikai és a szöveges kontextusban nem, hanem „csak” a beszélő és a hallgató közös tudásában létezik, ezt idézi fel a veláris alakú adnominális mutató névmási kifejezés. Ilyenkor van átfedésben a felismertető (recognitional) és értékelő (evaluative) használat ((61), (62),(64)).⁷⁷

⁷⁷Több szempontból hasonlít a felismertető használatra az a konstrukció is, amelyben a mutató névmás szintén kötelezően adnominális, viszont az *az* helyett mindig a közelséget kódoló *ez* jelenik meg.

(i) *Vannak ezek a kis műanyag lapocskák, amiket beleraknak a nájlontokokba, amiket zihérájsztűvel a gallérhoz, kabáthajtókához vagy egyszerűen az ingre lehet tűzni. A műanyag lapocskán ott van egy fénykép, egy név, esetleg némi apró betűs rész, amely az illető ügyfeles által viselt funkcióra utal. Ezt a folyosón, menet közben semmiképp nem lehet elolvasni, és ügyfelezéskor, ügyfélként, szemben ülve sem.* (MTSz. 2010 András László)

A felismertető használatához hasonlóan itt sincs sem szövegbeli előzménye, sem a kontextuális szituációban azonosítható referense a mutató névmásnak. Az adnominális szerkezet új diskurzusszereplőt vezet be, amely tipikusan új diskurzustopik is egyben. Ezért tulajdonképpen mondható, hogy a diskurzuseixis kataforikus

3.2.4.2. Az [*Azt* > *a(z)* > NP_{(j)á/ét} !] konstrukció

Még inkább korlátozott használata a főnévvel egyeztetett mutató névmásnak az *Azt a mindenit!* típusú felkiáltás. Formai tekintetben is még speciálisabb konstrukció, mint az előző: csak a veláris változatban fordul elő, az egész felkiáltás tulajdonképpen egy tárgyestű főnévi kifejezés (a névmás és a főnév is tárgyestű), magán a főnéven pedig birtokos személyjel van, ami általában 3. személyű (de vö. (72)).

(70) *Azt a kutyafáját!*

(71) *Azt a szentséges mindenit!*

(72) *Azt a jó mindeneteket / édes anyátokat!*

(73) *Azt a fűzfán fűtyülő s rézangyalát!*

Bizonyos szintű lexikális kötöttség is kialakult: korlátozott számú főnév, illetve főnévi szerkezet szerepelhet benne, és ezek között vannak nagyon sajátosak is, amelyek ezen a

változatának egy speciális esetéről van szó. Ezt a használatot megtaláljuk Dudás–Novák–Kálmán 2001-ben is, amely a határozott témavonzat mellett máskülönben hangsúlykerülő igék (iii. a, b) hangsúlyos előfordulása (ii. a,b) miatt foglalkozik a konstrukcióval:

„Új diskurzusszereplő bevezetésére vagy egy szereplő újra bevezetésére gyakran használatos a nyomatékos (ígehangsúlyos) szerkezet. Ebben az egyébként határozott névelővel álló mutató névmást tartalmazó névszói csoporttal jelölt témavonzat mellett is szerepelhetnek olyan igék igeivő nélkül, amelyek egyébként határozott vonzatok mellett hangsúlykerülő viselkedést mutatnak:

(ii.a) *Jött ez a levél...*

(ii.b) *Van ez a gyerek, tudod, akit tegnap láttunk...*”

(Dudás – Novák – Kálmán 2001: 68)

Alapesetben tehát ezek az igék határozott vonzat mellett hangsúlykerülők, azaz van igeivőjük: (iii.a)-ban a *meg* igeikötő, illetve a *tegnap* időhatározó, (iii.b)-ben az *itt*, illetve a *második helyen* helyhatározók.

(iii.a) *Megjött a levél a vizsgaeredményekről.; Tegnap jött (meg) a levél a vizsgaeredményekről.* stb.

(iii.b) *Itt van (a folyosón) az a gyerek, akit tegnap láttunk.; A második helyen van az a gyerek, akit tegnap láttunk.* stb.

Az idézett szövegrészletben a (ii.b) különösen emlékeztet a felismertető használatra, hiszen a *tudod* közbevetés, és az azonosítást lehetővé tevő vonatkozó mellékmondat (*akit tegnap láttunk*) funkcionálisan szinte egyenértékű azzal a parafrázissal, amellyel a felismertető használat lényege informálisan megfogalmazható (‘tudok mire/kire gondolok’). Épp azért van szükség a felismertetés explicit kifejezésére, mert az új diskurzustopik bevezetése az *az* helyett a palatális *ez* névmást kívánja meg. Vagyis nem lehetséges az a forma-funkció együttállás, amely a felismertető konstrukciót jellemzi.

konstrukción kívül nem fordulnak elő (legalábbis birtokos személyjellel). Ugyanakkor a konstrukció annyiban mégis produktív, hogy a durva kifejezések elkerülésére irányuló törekvés megszámlálhatatlan enyhítő, szépítő, illetve ferdítő kifejezést hoz létre minden korban. Például egy internetes keresés találatai: *Azt a sirálysárny-vitorláját! Azt a leborult szivarvégit! Azt a kupoláját!*⁷⁸.

A névmás szerepe se nem exoforikus, se nem endoforikus, deiktikus funkciója teljesen kiüresedett. A (37)–(45), (53)–(59), de akár még a (60)–(64) esetekre jellemző szemantikai kompozicionalitás megszűnt: az *azt* nem a főnévi referens azonosításához járul hozzá, hanem a konstrukció attitűdjelölő, érzelemkifejező jellegét erősíti. Mindazonáltal a szintaktikai kompozicionalitás, vagyis a konstrukció szételemezhetősége (analizability, Traugott–Trousdale 2013: 20) nem szűnt meg. Erre utal az is, hogy (70)–(73) kifejezésekből az *azt* elhagyható, pl.

(70a) *A kutyafáját!*

(71a) *A mindenit!*

Érdekeség, hogy az [*Azt* > *a(z)* > NP_{(j)á/ét} !] összetett konstrukció első egysége, a névmás is önállósult, viszont magával rántotta a határozott névelőt: *Azta!*. Ennek kialakulására azt a magyarázatot tartom legvalószínűbbnek, hogy az átkozódást, bosszankodást kifejező konstrukciók, mivel propozicionális tartalommal nem bővítik vagy módosítják a diskurzusbeli közös beszédalapot (az ún. common ground-ot), az élőbeszédben úgy jelenhetnek meg, hogy kommunikációs szempontból egyáltalán nem számít, hogy a beszélő végigmondja-e egyáltalán, vagy éppen az értelmetlenségig cifrázza őket. Ezenkívül a ki nem mondáshoz a tabusítás is magyarázattal szolgálhat. Ezt a feltevést a MTSz.-ből vett korpuszadatokkal támasztom alá:

(74) *Híjj, azt a keserves, magos!... Hiszen itt setét van!* (MTSz. 1933 Tamási Áron)

(75) *Az isten azt a...* (MTSz. 1945 Darvas József)⁷⁹

(76) *Híjj, azt a!*... (MTSz. 1954 Vidor Miklós).

⁷⁸ <http://www.wekerlekos.hu/download/szitok.htm> 2021.02.21.

⁷⁹ (75) arra enged következtetni, hogy az [*Azt* > *a(z)* > NP_{(j)á/ét} !] konstrukció eredetileg teljes mondat felépítésű szitkozódások, átkozódások tárgyából önállósult, ezzel enyhítve talán a rossz kívánság megfogalmazását.

Az *Azta!* mára már lexikalizálódott, viszont megfigyelésem szerint a bosszankodástól eltérő, általánosabb funkcióban, a csodálkozás, meglepődés kifejezésére használatos. Elképzelhetőnek tartom, hogy a (70)–(73) és hasonló példákból a semlegesebb tartalmú kifejezések (*Azt a mindenit!*; *Azt a mindenségit!*) használati kontextusa kiszélesedett a felkiáltó mondatok legalapvetőbb funkciójára, a csodálkozás és rendszerint a csodálkozással együtt járó értékelés kifejezésére. Például:

(77) A: *Somáék csapata bejutott a döntőbe.* B: *Azta!*

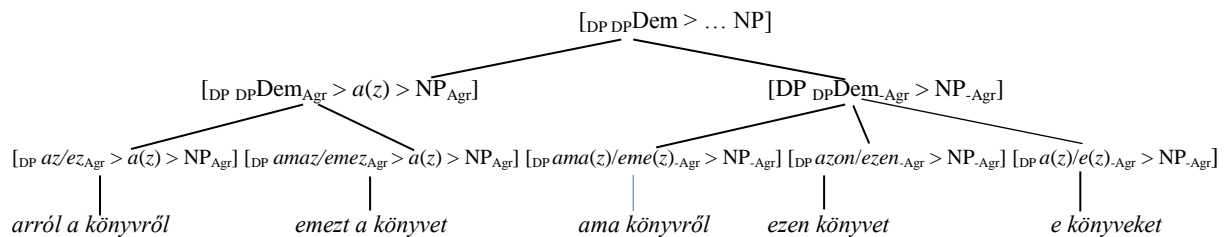
Funkcionális és formai kapcsolata van az *Azt a mindenit!*-féle konstrukciónak a [*Hogy az a* (NP...)] konstrukcióval, amely szintén bosszankodás, átkozódás kifejezésére használt felkiáltás. Ebben is van egyeztetett névmási szerkezet, amely itt alanyesetű. Vizsgálata további kutatás tárgya lehet.

3.3. Kapcsolatok más konstrukciókkal

Az 1. fejezetben említettem, hogy a konstrukciós nyelvtanmodellben az egyes konstrukciók nem egymástól függetlenül, elszigetelten léteznek, hanem hálózatot alkotnak. Ebben a hálózatban minden konstrukció csomópont, amelyet különböző kapcsolattípusokat jelentő élek kötnek össze más konstrukciókkal (Goldberg 1995, Diessel 2015: 3. fejezet, 2017: 2. fejezet).

3.3.1. Öröklődési hierarchiák

A legalapvetőbb összefüggés két konstrukció között, hogy egyik a másiknak speciális esete lehet. Például az adnominális főnévi mutató névmás általános konstrukciójának [$DP_{DP}Dem > \dots NP$] alete az egyeztetéssel és a határozott névelővel megkülönböztetett [$DP_{DP}Dem_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$], valamint a névelő nélküli, nem egyeztetett [$DP_{DP}Dem_{-Agr} > NP_{-Agr}$] konstrukció. Az előbbinek szintén alete az [$DP_{az/ez_{Agr}} > a(z) > NP_{Agr}$] és az [$DP_{amaz/emez_{Agr}} > a(z) > NP_{Agr}$] mikrokonstrukciók. A nem névelős [$DP_{DP}Dem_{Agr} > NP_{Agr}$] szubséma alatt is van három mikrokonstrukció (l. 3.2.1.2. fejezet). Vagyis a konstrukciók általánosság szerint hierarchiába rendeződnek. Ez olyan hálózat formájában ábrázolható, amelyben az általánosabb konstrukciók a hierarchiában magasabban helyezkednek el, mint a speciálisabbak. Az ilyen hálózatokat öröklődési hierarchiának (inheritance hierarchy), illetve öröklődési hálózatnak (inheritance network) nevezi a szakirodalom (Kálmán 2001: 15, vö. Goldberg 1995: 3. fejezet (inheritance links: 73–81); Diessel 2015, 2017).

1. ábra. Az adnominális főnévi demonstratívumok öröklődési hierarchiája.

Az öröklődés az információs technológiából átvett fogalom. Az információk öröklődési hierarchiában tárolhatók (és reprezentálhatók), amelyben az alacsonyabb szinten levők örökölnék a magasabb szinten levő(k)től. Az öröklődésnek van „normal mode” és „complete mode” változata (Goldberg 1995: 74–5). Az utóbbi a szigorúan taxonomikus rendszereket jellemzi: egy felsőbb szinten levő csomópont összes tulajdonsága öröklődik az alsóbb szintű csomópontok mindegyikére. A csomópontok egyikének sem lehet olyan specifikus tulajdonsága, amely ellentmond valamely öröklött tulajdonságnak. Ezzel szemben a használat alapú konstrukciós nyelvtanokban követett „normal mode” öröklődésben megengedettek az eltérések és kivételek, vagyis az, hogy egy alsóbb csomóponton levő konstrukció valamely tulajdonsága ütközik egy őt domináló csomópont tulajdonságával.

Az öröklődés nyelvészeti alkalmazásaiban megengedett a többszörös öröklődés (multiple inheritance, l. pl. Goldberg 1995: 73, 2006: 10, 13–4, 21 –22). Minél összetettebb, és ezzel együtt minél kompozicionálisabb (azaz kevésbé idiomatikus) egy konstrukció, annál több szubsematikus vagy sematikus konstrukcióval áll öröklődési kapcsolatban. Goldberg szerint egy elemi megnyilatkozás (amely alatt ő egy igei argumentumszerkezetet tartalmazó tőmondatot ért) tíz-tizenkét konstrukciót foglal magában, ezek egyidejűleg illeszkednek rá a konkrét konstrukcióra (Goldberg 2006: 21 –22)⁸⁰. Vegyük például a (2)-t, amelyet (78)-ban megismétlek:

(78) *Ezt a könyvet kérem.*

Ennek a megnyilatkozásnak az öröklődési hálózatában a következő konstrukciók találhatók meg:

- kijelentő mondat konstrukció;

⁸⁰ constructions are combined freely to form actual expressions as long as they can be construed as not being in conflict (Goldberg 2006: 21 -22)

- tárgyias ige + határozott tárgy, illetve ennek speciálisabb esete:
- a határozott ragozású ige + tárgyesetű, határozott DP szintagmakonstrukció;
- adnominális főnévi mutató névmás [$DP_{DP}Dem > \dots NP$] szintagmakonstrukció, ennek a lesete:
- a határozott névelős főnévvel egyeztetett adnominális mutató névmások [$DP_{DP}Dem_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$]; illetve ennek speciálisabb esete:
- az *az/ez* mutató névmással: [$DP_{az/ez} > a(z) > NP_{Agr}$];
- a *kér; ez; az; könyv; -t, -(e)m* morféma szintű konstrukciók;
- VP, NP, DP, DemP, illetve V, N, D, Dem kategória konstrukciók
- fókuszos / hókuszos mondatkonstrukció.

3.3.2. Horizontális kapcsolatok

A konstrukciós nyelvtan hálózatként definiált nyelvtanában a konstrukciók közötti kapcsolatok másik fő típusa a horizontális kapcsolatok. Ezeket hasonlóan lehet elképzelni, mint a mentális lexikon elemei közötti asszociatív kapcsolatokat. A lexikális priming kutatások kísérletes bizonyítékokkal szolgáltak arra, hogy az akár szemantikailag, akár fonetikailag hasonló szavak előfeszítik egymást, vagyis az egyik elérhetőbbé teszi a másikat mind a produkció, mind a percepció szintjén (Goldberg 1995: 72, Diessel 2015). Szinte azonnal születtek olyan kísérletek is, amelyek ugyanennek a hatásnak a meglétét feltételezték konstrukciók között, az eredmények pedig ezt igazolták is (ezeket összefoglalóan l. Diessel 2015: 4. fejezet, 2017: 3.3.4. fejezet). A klasszikussá vált példa Labovnak és munkatársainak az a megfigyelése, hogy a passzív–aktív alternációban egy adott megnyilatkozásnál a passzív konstrukció választását erősíti, ha a szövegelőzményben előfordult passzív mondat. Ugyanakkor a kísérletes kutatások szerint olyan teljesen különböző szerkezetű, de hasonló jelentésű mondatok is előfeszítik egymást, mint pl. a (79)-ban, és olyan különböző konstrukciók között is találtak priming hatást, amelyek között csak részleges formai átfedés van (80).

(79a) *John provided Bill with news.*

(79b) *John gave the ball to Peter.*

(80a) *The 747 was landing by the airport's control tower.*

(80b) *The 747 was alerted by the airport's control tower.*

A Labov-féle vizsgálatban kimutatott priming hatásnak, vagyis a passzív konstrukciók egymás közötti kapcsolatának az általam vizsgált adnominális mutató névmási konstrukcióban tulajdonképpen az a megfelelője, hogy bármely két példa közös vonása az, hogy az általános $[DP\ ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ konstrukciót örökli, például:

(81a) *Ennek a sajtónak mennyi az ára?*

(81b) A: *Tegnap megvettem a Száz év magányt.* B: *Azt a könyvet nagyon szeretem!*

A (79)-ben funkcionális kapcsolat van a két mondat között. Hasonlóan funkcionális kapcsolat köti össze az önálló mutató névmási deixist és a kifejtő névmási deixist, hiszen egy az aktuális diskurzusban elérhető entitásra lehet utalni pusztán egy névmással és egy egyeztetett névmás $>$ főnév konstrukcióval is (l. (37)–(45) mondatpárok). Ugyanakkor ezeket formailag is összeköti maga a mutató névmás, amely önállóan és adnominálisan is toldalékolható, bár nem teljesen azonos szintaktikai tulajdonságaik vannak.

Szintén funkcionális kapcsolat van a valóban kijelölő szerepű $[DP\ ez/az_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ szerkezet és az $[ez/az + [DP_{Plur} > közül]]$ konstrukció (82b) között, pl.

(82a) *ezt a Bergman-filmet szeretem a legjobban*

(82b) *a Bergman-filmek közül ezt szeretem a legjobban.*

Az adnominális főnévi demonstratívumok öröklődési hierarchiájában az azonos szintű konstrukciók, azaz a szubsematikus és a mikrokonstrukciók között (l. **1. ábra** középső szintjei), illetve a megvalósult konstrukciók között (legalsó szint) van horizontális kapcsolat. Ez utóbbiak ábrázolása annyiban hiányos, hogy valójában mind az öt mikrokonstrukciótól megszámlálhatatlan konstrukcióelőfordulás öröklődik, ezek közül terjedelmi okokból csak egy-egy szerepel az ábrán. Kivétel ez alól talán az $[DP\ a(z)/e(z)_{-Agr} > NP_{-Agr}]$ mikrokonstrukció, amelynek veláris változata a mai nyelvhasználatban csak korlátozott számú kifejezésben valósul meg, és ezek egy része is összetétellé lexikalizálódott (*a tekintetben, aznap*).

A konstrukciók közötti kapcsolatok számát leginkább a (80)-hoz hasonló átfedésszerű kapcsolatok növelik. Az alábbi alfejezetekben olyan konstrukciókat sorolok fel, amelyeknek

valamely formai sajátosságuk megegyezik az $[_{DP} \text{ ez/az}_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}]$ valamely formai sajátosságával.

3.3.2.1. A topikismétlő névmás

(83) A: *Hoztad a dobozomat?* B: *Ó, a dobozt azt otthon felejtettem.*

A topikismétlő névmás⁸¹ általában – de nem szükségszerűen – kontrasztív topikként értelmezhető főnévi kifejezés után áll. A tanulmány középpontjában álló adnominális mutató névmási konstrukcióval morfoszintaktikai tulajdonságai kapcsolják össze. A névmás szintén egyeztetve van egy főnévi kifejezéssel, amely azonban nem szükséges, hogy határozott névelős legyen (l. még lejjebb). Kötelezően szomszédosak, sorrendjük viszont fordított.

Ebben a konstrukcióban veláris mutató névmás a default névmástípus (94), palatális csak akkor fordul elő, ha maga a topikos összetevő palatális mutató névmást tartalmazó főnévi kifejezés:

(84) *Ezt a piszmogást ezt nem lehet elviselni.*

Ezenkívül mutató névmás helyett személyes névmás is előfordul ilyen szerepben, értelemszerűen mindig 3. személyű⁸².

(85) A: *Kit fogsz meghívni? Lilit meghívod?* B: *Lilit őt/azt mindenképp meghívom.*

A kontrasztív topikban levő kifejezés nem feltétlenül határozott névelős főnév, azaz referenciális kifejezés:

(86) A: *Hoztál esernyőt?* B: *Esernyőt azt nem hoztam.*

(87) A: *Milyen színűt kérsz? Pirosat?* B: *Piros az már volt, legyen zöld.*

⁸¹ A konstrukcióról mint „témaismétlő névmás”-ról bővebben l. Szalamin 1988, illetve rá hivatkozva Laczkó 2006: 89–90. A kontrasztív topikokkal foglalkozó tanulmányok (l. 3.2.3.2. fejezet) a kontrasztív topik formai ismertetőjelei között sorolják fel a rezumptív (ismétlő) névmást. Az adatok szélesebb körű vizsgálata során azonban kiderül, hogy a nem kontrasztív szerepű topik kifejezéseket is gyakran követi ilyen egyeztetett névmás.

⁸² 1. és 2. személyű kontrasztív topik kifejezéséhez az szükséges, hogy maga a személyes névmás álljon a kontrasztív topik pozícióban. Névmást viszont nem követhet rezumptív névmás, ugyanakkor állhat mögötte más (kontrasztív) topikjelölő partikula, pl. *aztán, bezzeg*:

(i) **Engem azt nem érdekel! / *Engem engem nem érdekel!*

(ii) *Engem aztán nem érdekel!*

(iii) *Engem bezzeg nem hívtak meg!*

(88) *Kifogásokat találni azt tudsz!*

3.3.2.2. Fókuszisméltó névmás

(89) *A szemtelenséged, az háborít fel, nem a késésed.*

A fókuszisméltó névmás a topikisméltó névmáshoz hasonlóan befolyásolja a mondat információs szerkezetét, kiemeli a fókuszos kifejezést, amelyet követ. Maga a szerkezet pedig örökli a fókuszos konstrukcióra jellemző prozódiai és interpretációs előírásokat.

Nemcsak a kiemelt fókuszos kifejezés, hanem a névmás is megkapja az irtóhangsúlyt, ami csak úgy lehet, hogy a névmást intonációs szünet előzi meg – szemben a topikisméltó névmással, amely egy prozódiai egységet alkot a topikkal.

A fókuszisméltó névmásra Szalamin (1988) is kitér, de példáiból, amelyek közül néhányat (90)–(95)-ben idézek, az látszik, hogy ő a fókuszt az azonosító fókusznál tágabban értelmezi. A mondat aktuális tagolásának É. Kiss 1983-ban leírt modelljét követi, és azt így interpretálja: „A magyar mondattagolás szerkezeti egységei: a mondat élén álló topik, a comment (kommentár) és a kommentáron belül a fókusz, amely a kommentár szemantikailag és fonológiai legnyomatékosabb része. [...] A magyar mondat szerkezet specifikuma az, hogy a fókusz a topik–comment szerkezetű mondatokban a comment élén, a topik nélküli mondatokban pedig az egész mondat élén áll.” (Szalamin 1988: 91). Vagyis Szalamin szerint minden mondatban van fókusz. Ebből következően nála a fókuszisméltó névmás konstrukciónak egy alete csupán az azonosító fókuszt kiemelő névmás (89)–(92). A (93)-ban szereplő *külön téma* összetevő azonosító fókusz szerepe megkérdőjelezhető, de a teljesség kedvéért idézem. Az alábbi példákat Szalamin 1988-ból (97–8. oldal) veszem át, az ő nagybetűs kiemelésével:

(90) *A pénzről, **ARRÓL** beszél a legtöbbet.*

(91) *Mit szeretnek rajta, mit szeretnek rajta? Hát **a flancot, AZT** szeretik.*

(92) *Japánban és **az NSZK-ban, OTT** adják ki a modern kínai irodalmat.*

(93) *Számomra már az önmagában árulkodó, hogy **külön téma, AZ** kell, hogy legyen a kereső tevékenységet folytató nők helyzete.*

Szalamin szerint nemcsak névszói fókuszok megerősítésére szolgálnak mutató névmások, hanem fókusz szerepet betöltő infinitívusokra is utalhatnak vissza, ilyenkor viszont szerinte

mindig palatális alakok szerepelnek. Az alábbi két példát is Szalamin 1988: 97. oldalról idézem:

(94) *Aludni, ez az egyetlen vágyam;*

(95) *Nevetségessé válni, ez a fő félelme.*

Nem zárom ki eleve az infinitívuszi példákat a fókuszisméltó konstrukcióból (pl. **ALUDNI, AZT szeretnék.**), de a (94)–(95) példákat (és Szalamin összes többi ilyen példáját) egy másik konstrukció eseteinek tartom. Ezt a feltételezést sugallja az is, hogy csak ezekben a szerkezetekben, azaz – Szalamin értelmezésében – „fókusz szerepet betöltő infinitívusz” mellett – fordul elő palatális alakban a mutató névmás. Egyetértek Laczkó 2006 elemzésével (i. m.: 80–1), aki a diskurzusdeixis körébe sorolja ezeket a használatokat. „Valójában ilyenkor a magas hangrendű mutató névmás kerül fókuszpozícióba az adott tagmondatban, a vele szemantikai kapcsolatban levő szövegbeli előzmény pedig a tagmondat előtt áll, ugyancsak kiemelt helyzetben. Ezek az ún. előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok. Az előrevetett propozitum gyakran főnévi igeneves szerkezet [...], de nemcsak az lehet, hanem akár egyetlen szó, más típusú szintagma, tagolatlan mondat, vagy teljes mondat is. [...] Az előrevetett propozitumot tartalmazó rész és az utána következő tagolt tagmondat között nincsen grammatikai viszony, csak szemantikai, s a köztük levő szemantikai kapcsolat nyelvi formája, mintegy jelölője a névmás.” (Laczkó 2006: 80). Ez az észrevétel kulcsfontosságú a konstrukció leírásában. A mutató névmás ugyanis részben visszautal az „előrevetett propozitumra” (emiatt diskurzusdeiktikus), részben betölti azt a mondatrészi szerepet (és felveszi annak esetragját), amelyet az előrevetett propozitum nem tud betölteni a tagmondatban. Ez ellenőrizhető: ha a névmást elhagyjuk, és helyére az előrevetést illesztjük a mondatban, agrammatikus mondatot kapunk: **Aludni az egyetlen vágyam. *Nevetségessé válni a fő félelme / *Nevetésesé válni fél a legjobban*⁸³. A diskurzusdeixisre hivatkozó interpretációt támasztja alá az is, hogy az adnominális konstrukció is előfordul előrevetett propozitum után⁸⁴, szintén palatális mutató névmással:

(96) *A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez a kérdéskör volt a legfontosabb.*
[Laczkó 2006: 81 után].

⁸³ A legutolsó esetben a *Nevetségessé válni, ettől fél a legjobban.* mondat lenne az előrevetett propozitumot és diskurzusdeixis funkcióban szereplő névmást tartalmazó grammatikus változat.

⁸⁴ szemben a fókusz- vagy akár a topikisméltó konstrukcióval, ahol önálló főnév mutató névmás szerepel.

3.3.2.3. A [*Mi/Ki* > *az* > *a(z)* > NP?] konstrukció

(97a) *Mi az a jelzalog?*

(97b) *Mi az/ez a (fekete) táska a kezében?*

(98a) *Ki az a Lili?*

(98b) *Ki az a (csinos) lány az ajtó mellett?*

(99a) *Mik azok a szabadgyökök?*

(99b) *Mik (voltak) ezek a lövések?*

Az (a) mondatok felépítése nagyon hasonlít az [*ez/az_{Agr}* > *a(z)* > NP_{Agr}] konstrukcióra, amely produktivitásánál fogva megvalósulhat *Mi/Ki?* kérdőszavas kérdésekben, és amelyet az összehasonlításban a (b) mondatok példáznak. Az (a) mondatokban bemutatott kérdésfajta azonban olyan megszorítások érvényesek, amelyek egy önálló konstrukció feltételezését indokolják. A névmás veláris változatára korlátozódik ez a használat, és deiktikus funkciója már egyáltalán nem ismerhető fel. A konstrukcióval foglalkozott Trón (2001a) és (Kálmán 2001) is.

Trón (2001a) valójában több konstrukciót foglal össze „Az *az a* konstrukció” fejezetben. Ezek közül a Kálmán (2001) által mutató névelőnek nevezett (i. m.: 15.) mutató névmási szerep tesztelésére azt a szempontot adja, hogy a névmás válaszban nem ismételhető meg, legalábbis „meglehetősen viccesen hat”, szemben „a valódi mutató névmási szerkezetekkel” (Trón 2001a: 120). A következő példát tőle idézem:

(100) A: *Mi az a jelzalog?* B: # *Hát, az a jelzalog, (az) egy bonyolult dolog.*

Trón (2001a) felsorol néhány olyan állítmánytípust, amelyek nem fordulhatnak elő a konstrukcióban. Ilyenek bizonyos köznévi kifejezések azonosító állítmányban (pl. **Ki volt az a tavalyi nyertes?*; **Ki az az apja?*), de nem váltódik ki a konstrukciós jelentés „fogalmi entitástartalom azonosításban” (pl. **Mi az az állítás?*), valamint „szuperlatívuszos azonosítás esetén” sem (pl. **Melyik az a legmagasabb ház?*) (Trón 2001a: 121).

Ezeket a korlátozásokat a konstrukciós jelentésből következőnek tartom. A [*Mi/Ki* > *az* > *a(z)* > NP?] konstrukcióban szereplő NP mintegy „lexikon címszóként” értelmezhető, és a

jelentésére (tulajdonnév esetén az azonosítandó entitásra) kérdez rá a beszélő⁸⁵. Ez a kérdő mondatos konstrukció azt is implikálja, hogy a főnévi kifejezés be van vezetve a diskurzusba, amelynek résztvevői közül legalább a beszélő hallotta vagy olvasta a szóalakot, kifejezést, de nem tud hozzá jelöltet társítani. Ez a konstrukció – mint kérdés – default használata. A „valódi” kérdésektől eltérő intonációval viszont használható vizsgáztató kérdésként is, vagy akár olyan ismertető célú szövegekben, amelyekben a tagolást kérdés–felelet formában oldják meg (ilyenkor például egy (al)fejezet címeként szolgálhat a [Mi/Ki > az > a(z) > NP] konstrukció). Mindkét műfajban azonban, sőt, a default esetben is, stílárisan jelölt, informális használatról van szó, hivatalosabb, formálisabb nyelvhasználatot igénylő pragmatikai környezetekben (pl. írásbeli vizsgában, szakszövegben) a kérdés névmás nélküli változata az elfogadott (pl. *Mi a jelzálog?*; *Mik a szabadgyökök?*)

A konstrukciós nyelvszemléletben tehát a nyelvtan olyan hálózat, amelyben nem csupán az egymással leszármazási viszonyban lévő konstrukciók, hanem az egymással nem leszármazási viszonyban lévő, de hasonló formájú vagy funkciójú konstrukciók is kapcsolódnak egymáshoz. Ilyen típusú kapcsolódásokat mutatott be a 3.3.2. alfejezet.

3.4. A főnévi mutató névmással bővített főnévi szerkezet története

3.4.1. Konstrukciós szemlélet a nyelvi változások vizsgálatában

Ez a fejezet eltér a disszertáció fő vonalától abban a tekintetben, hogy egy diakrón vizsgálatban alkalmazza a konstrukciós szemléletet. A 3.2.2. fejezetben felvázolt változások lépéseit újra áttekintem Egedi 2011, 2014, 2015; I. Gallasy 1991, 1992; G. Varga 1992; D. Máta 2003 és Dömötör A. 2008 alapján, de a konstrukciós szemlélettel végzett nemzetközi

⁸⁵ A konstrukció szinonimája, a [Mi az, hogy X?] konstrukció használatában az az árnyalatnyi különbség, hogy a beszélő – alapértelmezett használatban – X-et „szótári címszóként” kezeli, és a jelentésére kíváncsi (‘Mit jelent az, hogy X?’). Nemcsak NP kategóriájú elemek kerülhetnek X helyére, hanem gyakorlatilag bármilyen nyelvi elem, megnyilvánulás:

(i) **Mi az, hogy defibrillál/ Mi az, hogy pronominális?**

Személynév viszont nem lehet az állítmány:

(ii) **Mi az, hogy Lili?*

A [Mi az, hogy X?] szerkezetnek létezik ettől a default (‘Mit jelent az, hogy X?’) funkciótól eltérő olvasata:

(iii) A: *Most el kell mennem, de majd néha felhívlak.* B: **Mi az, hogy néha?**

(iii)-ben a B beszélő nem arra kíváncsi, hogy mi a *néha* lexéma jelentése, hanem hogy konkrétan az előző mondatában mit értett rajta az A beszélő.

Ez a konstrukció formailag az önállóan használt utalószó szerepű *az* névmás speciális esete (vö. (51b)). (További leírását l. Trón 2001c: 180.)

nyelvtörténeti kutatások koncepcióját és fogalmait is követve, illetve felhasználva. Ennek eredményeképpen a dupla determinálás szinkrón nézetből „indokolatlan” volta az előzményszerkezetek ismeretében „érthetővé” válik, valamint a MNM-val bővített főnévi szerkezet belső változatossága is sajátos rendszerré áll össze, miután az egyes konstrukciók (*ez/az időben, ezt/azt a könyvet, ezen/azon palotában, eme(z)/ama(z) palotában, emebben/amabban a palotában*) kialakulásának, illetve megmaradásának vagy háttérbe szorulásának körülményeire fény derül.

A konstrukciós szemlélet az 1990-es évektől, különösen a 2000-es évektől kezdve a diakrón vizsgálatokba is egyre inkább beépült (pl. Bybee–Pagluica–Perkins (1994); Bybee (2003); Bergs–Diewald (2008); Fried (2008); Traugott (2003, 2008); Traugott–Trousdale (2013) stb.). A konstrukció fogalmát már korábban is használták a grammatikalizációs elmélet(ek)ben. Az egyébként nem expliciten konstrukciós megközelítésben készült munkák is úgy tekintenek a grammatikalizációra, hogy az nem elszigetelt elemek (szavak, morféimák) változása, hanem azé az egész konstrukcióé, amelyet a kérdéses elem szintagmatikus kapcsolatai alakítanak ki, és amely így lehet akár mondat, illetve megnyilatkozás szintű is (Lehmann 1995: 406; Bybee–Pagluica–Perkins 1994: 11; Diessel 1999: 115; Traugott 2003: 625; Himmelmann 2004: 31). Vagyis a nyelvi változás alapegysége a konstrukció – ez pedig tulajdonképpen a diakrón kiterjesztése a konstrukciós nyelvten azon alapelvének, hogy a nyelvten alapegysége a konstrukció (Croft 2001: 261). A változás vagy azt eredményezi, hogy új konstrukció keletkezik azáltal, hogy a felépítő elemek közötti viszony megváltozik, és az elemek összességéhez egy új funkció rendelődik, amely konvencionalizálódik (constructionalization), vagy egy adott konstrukcióban valamely konstrukciós tulajdonság – vagy a formai, vagy a funkcionális oldalon – megváltozik, ami azonban nem vezet új konstrukcióhoz (constructional change; Traugott–Trousdale 2013: 20). A különbséget Traugott és Trousdale az angol binominális [N₁ of N₂] szerkezetű konstrukció példáján mutatja be, konkrétan az [[*a lot of*] NP₂] – 'large quantity of NP₂' forma–funkció társulás kialakulását végigkövetve az eredeti [*a lot [of NP₂]*] – 'a unit/piece of NP₂' szerkezetből, amely egy általánosabb [NP₁ [of NP₂]] partitivusz konstrukciótól örökli szemantikai, illetve szintaktikai és morfológiai tulajdonságait (vö. még Traugott 2008). A zárójelezés mutatja, hogy újraelemzés történt, ami – az idézett tanulmányokban jól dokumentált – disztribúciós változásokkal is járt, tehát konstrukcionalizációról van szó (i. m.: 23–6). Konstrukciós változás történhet konstrukcionalizációtól függetlenül is, de Traugott és Trousdale a két típus kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Ezért a fenti példán mutatják be a konstrukcionalizációt,

azaz az újraelemzés előtti (pre-constructionalizational), illetve utáni (post-constructionalizational) konstrukciós változásokat is. Ilyen az a szemantikai– pragmatikai változás, amelyről bizonyos, főként többes számú (*lots of*) 18. századi adatok tájékoztatnak. Ezekből az látszik, hogy a *lot* eredeti 'egység/rész' jelentéséhez bizonyos környezetekben, amelyekben gyakran előfordult, a 'mennyiség, mérték' implikátúra kapcsolódott, és ez kezdte befolyásolni a szó használatát (i. m.: 26). Ez az implikátúra a gyakori együttes megjelenés következtében lassan a *lot* elem jelentésének kódolt részévé vált. Posztkonstruktionalizációs változásra pedig egy formai változást hoznak példaként a szerzők: az új konstrukció kialakulása után az *a lot of* szekvencia fonológiai rövidüléssel ment át, amelyet az *alotta* íráskép is tanúsít (i. m.: 27–8).

A másik érintkezési pont a grammatikalizációs kutatásokban és a konstrukciós szemléletű nyelvészetben a kontextus jelentősége (Bergs–Diewald 2008: 4, 7–8; 2009: 3–6; Traugott–Trousdale 2013: 18, 195–230). A nyelvi változások általában kontextusváltozással járnak, sőt, amíg nincs szembevető formai változás, a megfigyelő számára a kontextusváltozás enged következtetni arra, hogy egy nyelvi változás kezdődött el (Traugott–Trousdale 2013: 96–112), ezt az *a(z)* mutató névmás történetében is megfigyelhetjük.

3.4.2. A magyar MNM rendszer megújulása

3.4.2.1. A MNM és a határozott névelő grammatikalizációjának kapcsolata

Egedi Barbara tanulmányaiban⁸⁶ a magyar generatív történeti mondatban keretén belül tárgyalja a mutató névmási módosítóval, illetve a *-nAk* ragos birtokos kifejezéssel bővített főnévi konstrukciókat. A korábbi magyar és nemzetközi nyelvtörténeti vizsgálatokkal összhangban a határozott névelő kialakulásának folyamatával összekapcsolva mutatja be a MNM-val bővített főnévi szerkezet történetét. A legkorábbi szövegméleinkben a főnévi MNM-s főnevek szerkezete a mai melléknévi, illetve jelöletlen birtokos jelzős szerkezetekhez

⁸⁶ Egedi a 2,2 millió szavas Ómagyar Korpusz tíz normalizált kéziratából (Jókai-kódex, Bécsi kódex, Birk-kódex, Festetics-kódex, Guary-kódex, Bod-kódex, Czech-kódex, Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, Miskolci töredék, Kazinczy-kódex) és a teljes egészében normalizált, 600 000 szavas Történeti Magánéleti Korpuszból nyerte adatait. Az ómagyar korpusz bibliafordításokat és vallásos, irodalmi szövegeket, a középkori magánéleti korpusz leveleket és periratokat tartalmaz. A két korpusz eltérő tokenszáma és szövegeinek eltérő regiszterbe tartozása felvet ugyan módszertani aggályokat, amelyekre a szerző is reflektál, a számoktól és az arányoktól eltekintve a vizsgált változásban a részfolyamatok egymásra következése azonban nem kétségbe vonható.

hasonlított abban a tekintetben, hogy a mutató névmási módosító nem vette fel a főnév toldalékait (l. **3.2.2.2.**):

(101) *az/ez könyvekről* 'azokról / ezekről a könyvekről'.

A szerkezet átalakulásához az vezetett, hogy a veláris változat (*az könyvekről*) olyan környezetben is megjelent, ahol a mutató névmás nem fordult elő. Ez pedig az *a(z)* hasadásához vezetett: egyrészt megmaradt a MNM funkció, másrészt kialakult a határozott névelős főnévi szerkezet. A MNM funkcióban a szerkezet megőrzi eredeti jellemzőit, a másik, névelős használatban pedig a grammatikalizációra általánosan jellemző folyamatok figyelhetők meg. Ezeket a Lehmann (1995, 2002); Hopper (1991); Hopper–Traugott (2003) és Traugott 2003 által megfogalmazott, illetve ismertetett paraméterek és jelenségek segítségével tekintem át:

i) deszemantizálódás⁸⁷: a deiktikus jegy elhomályosodik, illetve eltűnik, viszont új pragmatikai szerepet vesz fel a grammatikalizálódó elem (vö. **3.4.2.2.**);

ii) extenzió: az érintett elem használati kontextusa kiszélesedik (vö. **3.4.2.2.**);

iii) rétegződés (layering): a kezdeti és az új konstrukció – egy ideig legalább – párhuzamosan megvan a nyelvben;

iv) fixáció: a szintagmatikus variabilitás csökken, és a névelő szintaktikai pozíciója rögzítetté válik. A névelő ezen a konstrukción kívül nem fordul elő, míg a mutató névmás önálló használata továbbra is megmarad;

v) specializáció és kötelezővé válás: a paradigmikus variabilitás csökken, vagyis a formai választások változatossága visszaszorul. A névelői használat egyrészt idővel a veláris *a(z)* alakra korlátozódik, másrészt ha a határozottságot más eszköz nem jelöli egy főnévi

⁸⁷ A deszemantizálódás / deszemantizáció (valamint az ezekkel szinte egyenértékű kifakulás (bleaching)) vitatott terminusok a grammatikalizációkutatáson belül is (vö. Dér 2008: 23). Nem jelentésvesztésről vagy jelentéscsökkenésről van szó ugyanis, hanem olyan szemantikai változásról, amelyben az eredetileg általában autoszemantikus grammatikalizálódó elem szinszemantikussá válik, vagyis jelentése egy másik elem jelentéséhez fűződő viszonyában lesz értelmezhető. Ezenkívül Traugott 2003, Hopper–Traugott 2003 szemantikai általánosulással párhuzamosan végbemenő pragmatikai erősödésről beszél. Mindezekből is látszik tehát, hogy a grammatikalizációhoz köthető funkcionális változás(ok) megítélése korántsem egyértelmű a szakirodalomban (összefoglalóan l. Dér 2008).

szerkezetben, vagy lexikális tulajdonságánál fogva nem határozott a főnév, a névelő kötelezően megjelenik. Vagyis tisztán a határozottságnak az $a(z)$ névelő válik a jelölőjévé.

vi) kötöttség (bondedness) növekedése: a kötöttség azt a közvetlenséget jelenti, amellyel a nyelvi jel más, vele szintagmatikus kapcsolatban levő nyelvi jelekhez kapcsolódik (Lehmann 2002). Bár a névelő nem olvad össze a főnévi kifejezéssel, a mutató névmásnál szorosabban kötődik hozzá. Ennek egyik jele, hogy sosem lehet hangsúlyos.

Mindezek összességében kategóriaváltáshoz, némileg félrevezető nevén (vö. Dér 2008: 19) dekatégorizálódáshoz vezettek⁸⁸.

3.4.2.2. A MNM rendszer megújulása I. A MNM funkcióhasadása és következményei

Az előző fejezetben egy grammatikalizációs folyamat első lépéséig, az $a(z)/e(z)$ *könyvet* típusú MNM-i konstrukció veláris alakú névmási összetevőjének funkcióhasadásáig jutottunk. Ez abban érhető tetten, hogy az $a(z)$ a mutatószókat nem engedélyező környezetekben jelent meg. Ezek a névelőre univerzálisan jellemző tágabb szituációs (larger situation use) és asszociatív-anaforikus (associative anaforic use) használat. Himmelmannra (2001: 833–4) hivatkozva Egedi (2014: 98) így ismerteti ezeket a funkciókat: a tágabb szituációs használat abból következik, hogy „bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk” – legalább az adott diskurzusban részt vevők számára:

(102) *Bemegyek a városba.*

(103) *Az osztályfőnök szerint orvosira kellene jelentkeznem.*

Az asszociatív-anaforikus használatot pedig a (104)-ben szereplő mondattal mutatja be:

(104) *Holnap mutatják be a Diótörőt. A jegyek mind elkeltek.*

Az asszociatív-anaforikus konstrukcióban a névelős főnév referensének azonosítása a közvetlen szövegelőzmény segítségével történik, de közvetettebben, mint a tisztán anaforikus

⁸⁸ Pontosabban a „kategóriavesztés” fordítás a félrevezető. Általában az történik, hogy egy nagyobb kategóriából (nyílt osztályból) egy kisebb kategóriába (zárt osztályba) kerül a grammatikalizálódó elem. Dér 2008 szintén a kategóriaváltás terminust javasolja (i. m.: 19). A dekatégorizálódás a konstrukciós szemléletben pedig úgy értelmezhető, hogy megváltoznak a konstrukció valamely vagy több elemének azok a formai és/vagy funkcionális tulajdonságai, amelyek az adott konstrukció azonosításában is szerepet játszottak – ezáltal pedig nyilvánvalóan a konstrukció is változik.

használatban. Három esetet lehet elkülöníteni (Viszket–Kleiber–Szabó 2018: 984–6, a (105)–(107) példák innen származnak). Valamely megelőző lexikális elem jelentéséből ((105)-ben az *elad*), vagy a hozzá kapcsolódó tudáskeret vagy forgatókönyv segítségével ((106)-ban a *ház (vidéken)*) azonosítható az adott névelős főnév referense, de az is lehetséges, hogy nincs ilyen lexikális, szemantikai kapcsolat, hanem a beszélő egyszerűen csak elvárja a hallgatótól, hogy valamely, a szövegelőzményben már bevezetett entitáshoz kösse a névelős főnév referenciáját ((107)-ben a *ház*).

(105) *Eladtam a házamat, majd a pénzből vettem egy autót.*

(106) *Vettem egy házat vidéken. A kerttel sok munka lesz.*

(107) *Péter elsétált a ház mellett. A kutya ugatott.*

A harmadik esetben (107) az azonosítás nem feltétlenül jár sikerrel. A *kutya* főnév ugyanis asszociálható mind a *Péter*, mind a *ház* főnévhez⁸⁹.

Emellett a két funkció mellett a névelőnek egy harmadik használati köre létezett már a kialakulásakor: az anaforikus használat, amely ma is nagyon jellemző:

(108) *Soma 20 éve minden nyarát Rómában tölti, de még tartogat neki is meglepetéseket a város.*

Ebben a funkcióban azonban MNM is előfordulhat:

(109) *Soma 20 éve minden nyarát Rómában tölti, de még tartogat neki is meglepetéseket az a város.*

Mindkét mondat ómagyar kori megfelelőjében viszont *a(z) város*, vagy legalábbis ilyen felépítésű adat szerepelne, ezért ebben a szerepkörben a mai olvasó számára

⁸⁹ Ilyen esetekben előfordulhat, hogy a közvetlen szövegelőzményben több olyan fogalmat hív elő vagy vezet be a beszélő, amely a hallgató számára referenciapontként szolgálhat a határozott névelős főnév értelmezéséhez, de a beszélő egyértelművé teheti a megfogalmazást egy determináló eszközzel (pl. névmással (i.), birtokos viszonyt jelölő szuffixummal (ii.) stb. (iii.)), vagy olyan információ megadásával, amely szintén egyértelműsíti a referenst (iv).

(i.) *Péter elsétált a ház mellett. Az a kutya állandóan ugat.*

(ii.) *Péter elsétált a ház mellett. A kutyája ugatott.*

(iii.) *Péter elsétált a ház mellett. A kutya ráugatott.*

(iv.) *Péter elsétált a ház mellett. Becsöngetett. Nem nyitottak ajtót, csak a kutya ugatott.*

megállapíthatatlan, hogy milyen kategóriájú az $a(z)$. Egedi szerint ez az ambiguitás indíthatta a hagyományos nyelvtörténetírás szerzőit egy átmeneti szófaj, az ún. névelőelőzmény/névmás-névelő feltételezésére (I. Gallasy 1991: 461–5, 1992: 716–9, 739 stb.). Ezzel szemben ő azt állítja, hogy az átmenetiség látszata abból fakad, hogy a látható formai kritériumok nem elégségesek: a látható „felszíni” szerkezet egybeesik, és a funkcionális spektrumban is átfedés van – az említett anaforikus szerepben. Mivel viszont már az ómagyar kor legkorábbi szövegeimlékeiben azonosíthatók egyértelműen névelős kifejezések – hiszen a tágabb szituációs és az asszociatív anaforikus használatban kizárásos alapon nem névmások vannak – az anaforikus kifejezésekben is vagy névelő, vagy névmás szerepel. Még ha a mai olvasó az írásos források természetéből adódóan nem is tudja megállapítani egy adott előfordulásról, hogy melyikről van szó, a korabeli beszélők feltehetően eltérő intonációs mintával különböztették meg a kétféle szerkezetet⁹⁰.

Egedi korpuszokban vizsgálta a névelős vs. MNM-s főnevek előfordulását. A tágabb szituációs használatban ebben a korszakban a névelő kitétele sokkal ritkább volt, mint a névelőtlenség, hiszen az adott kontextusban egyedi referenciájú, ezért könnyen azonosítható főnevek (pl. *király*) az inherensen egyedi tulajdonnevekhez vagy tulajdonnévszerű főnevekhez hasonlóan viselkednek, mely utóbbiak a vizsgált korban nem tűrték a névelőt⁹¹. Az asszociatív anaforikus használatokra viszont bőven találni példát a korai ómagyar szövegekben is. Ezekben az esetekben tehát „a névelői helyzetben álló morféma még véletlenül sem értelmezhető mutató elemnek” (Egedi 2014: 98).

Összegezve tehát a történeti áttekintés eddigi, a MNM-ra nézve releváns szakaszát: a névelős főnévi kifejezés ómagyar kori használatai, a tágabb szituációs, az asszociatív-anaforikus és az anaforikus használat közül csak az utóbbiban lehet kétértelműség, abból adódóan, hogy anaforikus a mutató névmással módosított főnév is lehet. Ezen belül is csak a veláris változatokban, mert szisztematikusan erre a formára korlátozódik a névelő grammatikalizációja. A magas hangrendű változattal megőrződik az eredeti $[DP[Dem^e(z)] NP]$ konstrukció, bár használata a mai nyelvállapotban már korlátozott, megfigyelésem szerint leginkább anaforikus vagy diskurzusdeiktikus használatban él még produktívan (pl. *e tekintetben, ez időben, e szavakkal* stb.), kivéve az exoforikusnak tekinthető *e világon*

⁹⁰ Egedi 2011 I. Gallasy 1992-re hivatkozva megemlíti, hogy hangsúlyváltozásra azért utalhat az írásmód is: az egybeírás és a gemináló alakok (I. Gallasy 1992: 718, 721–2; idézi Egedi 2011: 3. lábjegyzet).

⁹¹ A Bécsi kódexben például a *király* főnévnek 166 névelőtlen és 10 névelős előfordulása van (Imre 1953: 353, idézi Egedi 2014: 104 (10. lábjegyzet)).

kifejezést⁹². A veláris változatban meglévő ambiguitás viszont már elegendő volt ahhoz, hogy a nyelvben olyan stratégiák alakuljanak ki, amelyek a két konstrukciót alakilag is elkülönítik. Az egyik stratégiában az eredeti szintaktikai szerkezet marad, de $a(z)/e(z)$ névmás helyére testesebb, megerősítéssel (Egedi 2015) létrejött mutató névmási alakzatok (*ezen/azon*, *eme(z)/ama(z)*) jelennek meg a módosító pozícióban, pl. *ezen/azon könyv*, és *eme(z)/ama(z) könyv*.

3.4.2.3. A MNM rendszer megújulása II. Megerősített mutató névmások MNM helyzetben

A megerősítéssel létrejött két pár mutató névmás közül az *ezen/azon* névmáspár adatolható korábbról, mégpedig már a korai ómagyar korból. A történeti–etimológiai szótárakban az áll, hogy az eredeti *az/ez* névmások és az *-n* nyomatékosító névmásképző kombinációjaként keletkeztek (TESz I. 819, EWUng 62 és 345). Eredeti jelentésük ('ugyanaz/ugyanaz', l. még lejjebb) viszont speciálisabb volt, mint az *ez/az*-é. A mai *eme(z)* névmás eredeti alakja *imez volt*, de *em-* előtagú, analógiásan keletkezett névmási elemre is talált Egedi már 16. századi adatot. Az *imez/amaz* alakú névmáspár gyakorisága jóval kisebb, és MNM pozícióban a kései ómagyar kor második felétől adatolható. Etimológiai levezetése szerint a névmások előtagja, az eredetileg önálló *im-*, *am-* az *íme*, *ám* alakváltozatai, amelyeknek figyelemfelhívás, nyomatékosítás, szembeállítás volt a funkciója (TESz I. 146, II: 203; EWUng 32, 318 és 608). Egedi felhívja a figyelmet arra, hogy ez a fajta összetétel nagyon hasonlít az *eccum* elemet magába olvasztó újlatin mutató névmások kialakulására (vö. Giusti 2001: 170, idézi Egedi 2011: 39; 2015: 114, vö. még Lehmann 1995: 22)).

Mindkét névmáspár örökli az eredeti $[DP[Dem a(z)/e(z)] NP]$ formát, csak az $a(z)/e(z)$ helyére a megerősített névmási alak lép. Vagyis módosító pozícióban állandó az alakjuk, de önálló névmásként toldalékolhatók a 3.2.2.1.-ben bemutatott megszorításokkal⁹³. Mivel a morfológiai megerősítés két olyan névmáspárt is létrehozott, amelyek formailag jól elválnak a névelőtől, arra kell magyarázatot találni, hogy miért volt mégis szükség egy alternatív stratégia, a középmagyar korban megjelenő determinánsduplázás megjelenésére, amely végül is győztesként kerül ki a MNM stratégiák versengéséből. Egedi (2015) a MNM-val ellátott

⁹² Az eredeti konstrukció veláris változatának mai használata még korlátozottabb és jelöltebb, csak néhány kötött frázis őrizte meg: *a tekintetben*, *aznap* (vö. 3.3. fejezet).

⁹³ Az *azon/ezen* névmáspár önálló használatára elenyészően kicsi adatszám van, ez a névmáspár Egedi 2015 feltevése szerint módosítói szerepre jött létre, és önállóan az *az/ez* névmások analógiájára használták (i. m.: 113.).

szerkezetek szöveggörnyezetének vizsgálatával kimutatja, hogy a megerősített névmások funkcionálisan korlátozottabbak, mint az *az/ez* névmáspár. Az *azon/ezen* névmásoknak a kérdéses időszakban ugyanis nem adatolt⁹⁴ exoforikus használata, ami a demonstratívumok alapvető funkciója⁹⁵. Az *imez/amaz* ugyan előfordul mind exoforikus, mind endoforikus deixisben és ezeken belül is önállóan és MNM pozícióban egyaránt, az előtagokból származó jelöltségét a szerző szerint a mai napig is őrzi, ezt a következőkben idézett adatokon mutatja be.

Az *azon/ezen* eredetileg azonosító anaforikus jelentésű volt 'ugyanaz'/'ugyanez' jelentéssel. Bár használata kiszélesedett az általános anaforikus környezetekre is, és egy bizonyos nyelvallapotban az eredeti (110) és az új jelentés (111)–(112) egyidejűleg létezett, megmaradt az endoforikus használat keretein belül.

(110) *s ő Excell[enc]iajának azon sókot mondotta, melyeket e minap magamnak* (Kár 254) [Egedi 2015: 125 után].

(111) *Én most sem tudom Szivem ha vissza adtad-e komám Aszonnak azon poharakat vagj sem* (Kár 76) [Egedi 2015: 113 után]

(112) *Ki tud jó Tanúnak ezen dologban?* (Bosz 159. sz.) [Egedi 2015: 113 után]

Az *imez/amaz* funkciója „meglehetősen jelölt. [...] Az ó- és középmagyar korszakban e névmások módosítói használata jól meghatározható kontextusokra korlátozódik” (Egedi 2015:

⁹⁴ A Bevezetésben felmerült módszertani probléma a történeti vizsgálatokat is érinti. Azt nem jelenthetjük ki, hogy biztosan nem volt az *azon/ezen* névmásoknak exoforikus használata, csak azt, hogy az élőbeszédet idéző vagy imitáló írásos szövegekben (márpedig az evangéliumok tartalmazzák ilyen) nincs, miközben a többi névmási formára (*az/ez, amaz/imez*) ugyanott van ilyen adat.

⁹⁵ Később – a palatális alaknak legalább – alakult ki exoforikus használata, de valóban soha nem terjedt el a köznyelvben, legalábbis erről tanúskodnak a MTSz. példái, amelyek :

(i) *Nem érdemlitek meg, hogy ezen kar által Ismerkedjete meg a méltó halállal* (MTSz. 1848 Petőfi Sándor); szimbolikus:

(ii) *ezen folyó 1848-ik év Febr. 19-én délután 4 órakor* (MTSz. 1848 Vasárnapi Újság)

deiktikus kivetítéssel:

(iiia) *Dienesnek még Levelét várom és az után mindjárt felelek, addig, ha meglátod; communicáld véle ezen Levelemet.* (1784 Kazinczy Ferenc levelezése I.)

(iiib) *Most tehát nincs egyéb hátra, mint 10 példányt verseidből, mingyárt ezen levelem vételével, gyorssekér vagy más biztos alkalom útján leküldenéd* (MTSz. 1844 Sárosi Gyula).

126). A palatális *imez* alak „még viszonylag transzparens módon „íme, ez az X” jelentéssel bír, és használatát többnyire felsorolás követi” (uo.):

(113) *Meg tanula iollehet ne tudna diakul imez harom neueket megh irnia: ihs maria anna* (KazK 27r) [Egedi 2015: 126 után]

A veláris „*amaz* alak is őrzi eredeti megerősített jelentését („az az X ott”), illetve kontrasztív felsorolás záróelemeként is szerepel” (uo. - ilyen példát viszont nem hoz a tanulmányban.)

Egedi azt is megemlíti, hogy a MNM szerepű *ama(z)* gyakran megjelenik a Diessel rendszerében recognitional-nek nevezett „felismer(tet)ő” funkcióban (vö. 3.2.4.1. fejezet), és hogy ilyenkor „szinte kivétel nélkül egy megszorító (korlátozó) értelmű vonatkozó mondat követi” (u.o.):

(114) *es nem čak halalnac vezedelmebol zabadoyt meg az zent imadsag de meg nağ bozzusagbol es nağ zégonbol es meg zabadoyt embort mikeppen amaz iambor zúzet sarat raguelnec leañat kit attac vala het fernec es mind az hetet ordog mara meg mellette* (Guary K 102–103) [Egedi 2015: 126 után]

(115) *míg csaszartól amaz dologról, kit tudsz, válaszom nem jű* (Nád 40–41) [Egedi 2015: 126 után]

A második példa (115) azért érdekes, mert a vonatkozó mellékmondat „*amaz dologról*” nem valamiféle pontosító, árnyaló jellemzést ad, hanem azt a jelentéstartalmat fejezi ki expliciten, ami a felismertető konstrukcióban inherensen benne van: olyan entitásra referál, amelynek az aktuális diskurzusban még nem volt említése (discourse new), de „akit tudsz”, vagyis a hallgató számára ismert (hearer old). A felismertető konstrukció tárgyalásakor viszont az ilyen, általános jelentésű főnévvel alkotott adnominális mutató névmási használatokat elhatároltam a felismertető használatától az egyértelműen tabusító beszélői szándék miatt (l. 3.2.4.1.). Emlékeztetőül: a tabusító szerkezetekben a főnév akár el is hagyható, a felismertető konstrukcióban nem. A (114) pedig tipikus esete annak, amit Diessel és Himmelmann a felismertető használatról ír: szerintük a felismertető névmást olyan gyakran egészíti ki a referensről vonatkozó mellékmondatban megfogalmazott információ, hogy ez a vonatkozó szerkezet már másodlagos (nem kötelező) definitív tulajdonságának tekinthető (Himmelmann 1996: 230; Diessel 1999: 107). Véleményem szerint (114)-ben az *amaz* akkor tekinthető

felismertető névmásnak, ha a beszélő úgy gondolja, hogy mindenki ismeri „amaz jámbor szüzet”, vagy legalábbis a történetét.⁹⁶

Az *imez/amaz* névmáspár később a determinánsduplázás konstrukciójában is megjelenik már a középmagyar korban, ez szintén analógiával magyarázható:

(116) *adománt csal el illy formán ettül* vagy, *amattul a személytül* (Bosz 270) [Egedi 2015: 127 után].

Egedi (2015) szerint tehát az, hogy a két megerősített névmási alakzat nem fedte le teljesen a demonstratív funkciókat, amelyeket az eredeti konstrukcióban szereplő *a(z)/e(z)* névmások betölthettek, kedvezett egy új stratégia kialakulásának. Tény, hogy a középmagyar korban kialakuló determinánsduplázó (*azt/ezt a könyvet*) szerkezet a semleges *az/ez* mutató névmást tartalmazza, és valóban minden lehetséges MNM-ra jellemző pragmatikai környezetben megjelenhetett. Így nemcsak helyére lépett az eredeti MNM szerkezetnek, hanem természetszerűen elhódította a két megerősítéses konstrukció lehetséges környezeteit (Egedi 2015: 127–8).

3.4.2.4. A MNM rendszer megújulása III. A determinánsduplázás

A determinánsduplázó konstrukcióban az eredeti *az/ez* mutató névmás egy névelővel már determinált főnévi kifejezéshez kapcsolódik, azonosító értelmezői szerkezetet hozva létre. Ebben a konstrukcióban már megvannak a mai szerkezet fő formai jellemzői: a MNM – határozott névelős főnév szekvencia és a MNM és a főnév egyeztetése, belső disztribúciós jellemzői azonban még eltértek a mai szerkezetétől (lásd 3.2.2. fejezet). Amint a 3.2.2.2. fejezetben indokoltam, ez a középmagyar szerkezet értelmezős szerkezet volt, és újraelemzéssel, illetve az azzal járó hangsúlyátrendeződéssel alakult ki a mai konstrukció.

A fentiekben egy tipikus, több nyelvben is hasonlóan lezajlott grammatikalizációs folyamatot követtünk végig. Megfigyelhettük, hogy a funkcionális és formai változások egymástól nem függetlenül mennek végbe, ami már önmagában létjogosulttá teszi a konstrukciós

⁹⁶ Van egyébként az *ama(z)* névmásnak egyértelmű, nem vonatkozó szerkezetes felismertető használata:

(i) *nem kevésbé hitvány és „izgató” történet, mint amaz Iksz regényszörnyedvénye* (MTSz 1992, Pálfalvi Lajos ford. Witold Gombrowicz)

(ii) *Mailemet az asztalon hagytam ama blődli és bődületes konferencia anyagaival együtt az új realitásról az egykori politikaiak ama vadi, gipszfalás szállójában* (MTSz 2008 Balázs Attila)

(iii) *Emlékszik a szoba ama nászéjszakára, a réges-régire* (MTSz, 1980–1981 Kálnoky László)

megközelítést. Érdekes azonban még külön kitérni a grammatikalizációban szerepet játszó (egyes megközelítésekben azt elindító), vagy azt opcionálisan kiegészítő újraelemzés és analógia konstrukciós szemléletben való értelmezésére.

3.4.3. Újraelemzés konstrukciós szemléletben

Az újraelemzés során látható formai módosulások nélkül zajlik le a változás egy adott konstrukció szerkezetében (Campbell 2001: 141, vö. Dér 2008: 103). A grammatikalizációs kutatásokban nincs konszenzus az újraelemzésnek a nyelvi változásokban betöltött szerepéről (vö. Dér 2008: 102–6, 2013: 175–6; Traugott–Trousdale 2013: 35–7), és talán ezzel is függ össze, hogy változatos elnevezésekkel utalnak rá (az újraelemzés mellett pl. szerkezethatár-eltolódás, újraszegmentálás, határ-újraértelmezés stb. (Dér 2008: 38–9)). A formalista megközelítésekben az újraelemzés a nyelvi változások fő magyarázó elve: a mögöttes struktúrát átformáló változás, melyet az adott frázisszerkezet leírásában mutatnak be. A legtöbb formális vizsgálat, illetve elemzés – Dér 2008 átfogó vizsgálata szerint – a grammatikalizációt az újraelemzés egy típusának tartja (Campbell 2001, Newmeyer 2001). Ezzel szemben a nem kifejezetten formális vizsgálatokban az újraelemzés a grammatikalizációs folyamat része, elindítója, de a grammatikalizációtól függetlenül is működő változásforma (pl. Traugott–Trousdale 2013: 35–7, akik a nemzetközi gyakorlatban bevett reanalysis helyett a neoanalysis terminust ajánlják – véleményem szerint joggal).

Egedi a generatív szintaxis keretében modellezi a strukturális változást, így nem meglepően a DP (a határozott főnévi kifejezés) szerkezetében bekövetkezett változás(ok) ábrázolása a célja, és ezeket ő is újraelemzéssel magyarázza (2015: 108). Egyrészt a határozott névelő kialakulása is újraelemzés eredménye: „A mutató névmási módosító funkcióhasadásával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek belső felépítése is, és pontosan ez a strukturális átrendezés képezi a grammatikalizálódás alapját.” (Egedi 2014: 100). Az olasz *ille* mutató névmással kapcsolatban is hasonló folyamat figyelhető meg, ennek szintaktikai rekonstrukciójára Giusti (2001) tesz javaslatot. A DP specifikálójában elhelyezkedő DemP (az *ille* mutató névmási módosító) – fonológiai redukció mellett – szerkezeti fejként értelmeződik át (Giusti 2001: 167, idézi Egedi 2014: 100–1), így ez az elem válik a határozottságot kódoló D fej alapértelmezett megjelenítőjévé – ami a határozott névelő szemantikájának szintaktikai leképeződése. Ez a fajta újraelemzés Egedi szerint a magyar névelő kialakulását is jól modellezi. Másrészt a középmagyar kori és a mai determinánsduplázó konstrukciók szintaktikai reprezentációjában más-más módon helyezkedik el a MNM a DP frázisszerkezetben. A középmagyar főnévi frázis bal periferiáján

a MNM adjunkciós művelettel, fráziscsatolással csatlakozik a határozott névelős főnévhez: [DP [DP azt][DP a könyvet]] (Egedi 2014: 119). Ez a szerkezeti elképzelés megengedi, hogy a névmás és a névelő között akár partikulaszerű elemek, akár a *-nak/-nek* ragos birtokos is előforduljon. Viszont többször fordult az elő, hogy a MNM és a névelő közé nem került más elem, ami lehetővé tette, hogy „a MNM és a névelő szekvenciája állandó mintázatba rögzült, amit frázisszerkezeti modellünkben úgy magyarázhatunk, hogy a névmási módosító újra a DP tartományba integrálódott – oda, ahol tulajdonképpen eredetileg is volt⁹⁷, mielőtt még a névelőhasználat drasztikusan elterjedt volna és az egyértelműsítés igénye létrehozta volna a duplázó struktúrát.” (i. m.: 124). Az integrálódást úgy kell érteni, hogy egy csatolt elem specifikálódott: vagyis a MNM kívülről illeszkedett bele a DP specifikáló pozícióba [DP [DP [DemP azt] a könyvet]] (i. m.: 125). Az újraelemzés bizonyítéka a hosszú birtokos korábbtól eltérő megjelenése a konstrukcióban: „A *-nak/-nek* ragos birtokos rendszeres megjelenése a bal periférián ezek után újraértelmeződhetett a kiterjesztett főnévi frázis legkülső rétegeként.” (i. m.: 125). Még egyszer hangsúlyoznám, hogy a konstrukciós szemléletben ugyanolyan fontos a formai-szerkezeti aspektus – mind a szinkrón állapotok, mind a diakrón történések vizsgálatában –, mint a funkcionális jellemzők. Mivel azonban szerkezeten csak a látható (és hallható) szerkezetet érti, és elutasítja a nyelvi szekvenciák mögött (/alatt/ háttérben stb.) feltételezett üres kategóriákat és operátor pozíciókat, Egedi feltételezését a DP frázisszerkezetében történő változásról nem követem.

Az újraelemzés a konstrukciós szemléletben tulajdonképpen mindig konstrukcionalizációt eredményez, hiszen éppen az eredeti forma–funkció konvencionális kapcsolat változik meg azzal, hogy bizonyos kontextusokban ugyanahhoz a „felszíni” szerkezethez más jelentés társul. Ugyanakkor az újraelemzés klasszikus (morfoszintaktikai határátrendezésről szóló) definíciója problémás, hiszen a konstrukciós nyelvtanban nincs mögöttes szerkezet, mozgások stb. Viszont a funkcionális és formai tulajdonságok koevolúciójának koncepciójából (Bybee–Pagluica–Perkins 1994: 20) következően az újraelemzés fogalma kiterjesztődött a szemantikai újraelemzésre vagy újraértelmezésre.

Traugott 2003, 2008 (33, 35–6), Fried 2008 (52, 74), Bergs–Diewald 2008 (9) és Traugott–Trousdale 2013 (17, 21) hangsúlyozzák, hogy az újraelemzés első lépésben mindig konkrét konstrukcióhasználaton (construct) történő innovációval kezdődik, amely az adott konstrukció (construction) formai vagy funkcionális dimenziói közül érinti valamelyiket. Az ilyen

⁹⁷ Ez volt a [DP az [Ø könyvet]] konstrukció.

konstrukciók ezért kontextusukból kiragadva – a változás kezdeti szakaszában legalábbis – kétértelműek. Erre jó példa a MNM/névelő ambiguitás az anaforikus használatokban. Csak miután az adott konkrét vagy mikro-konstrukciónak konvencionalizálódik ez az új használati módja, jön létre analógiával és általánosítással az új általános, sematikus konstrukció.

Az újraelemzés grammatikalizációba illeszthetősége ellen szól látszólag, hogy a grammatikalizáció graduális, azaz fokozatos, míg az újraelemzés ugrásszerű változás. Ez azonban valójában nem zárja ki, hogy az újraelemzés a grammatikalizáció része legyen, hiszen a grammatikalizációban mindig több különböző funkcionális és formai mechanizmus⁹⁸ jár együtt, és ezek összességükben tesznek ki egy graduális folyamatot (Bergs–Diewald 2008: 10, Bybee–Pagluica–Perkins 1994: 20; Lehmann 1995: 124; Traugott 2008: 24, 33). Traugott és Trousdale újraelemzésnek tekintenek minden lépést, amely a konstrukcionalizációban szerepet játszik, azaz minden konstrukciós változást, akár a konstrukció formai–szerkezeti, akár a szemantikai–pragmatikai oldalon (Traugott–Trousdale 2013: 36).

Az újraelemzés a mutató névmási módosítói rendszer történetében is szerepet játszott. Egedi elemzéseivel szemben viszont nem szintaktikai újraelemzésnek, hanem elsősorban szemantikai újraértelemezésnek tartom, hogy az eredeti MNM-s főnévi szerkezetben $[[a(z)/e(z)][kaput]]$ meghatározott kontextusokban dekategoriálódott a veláris mutató névmás, és kialakult a határozott névelős főnév: $[a(z) [kaput]]$. A kategóriaváltást bizonyára kísérte formai változás, ez feltételezhetően a prozódiai mintát érintette. A determinánsduplázós MNM-s főnévi szerkezet úgy alakult ki, hogy ezzel az új, határozott névelős főnévi konstrukcióval appozíciós szerkezetet hozott létre az eredeti szerkezetben is szereplő mutató névmás $[azt] [a (városnak) kapuját]$. Később – immár valóban szintaktikai újraelemzéssel, vagyis a szintagmahatárok megváltozásával és az azzal járó hangsúlyátrendeződéssel – a névmás szorosabb egységet kezdett alkotni a határozott névelős főnévvel, amelyben az egyik legfeltűnőbb változás az, hogy a névmás és a névelő közé már nem kerülhet semmilyen összetevő: $[(a városnak) [azt] a [kapuját]]$.

3.4.4. Analógiás változások konstrukciós szemléletben

Az analógia valamely, a beszélő számára jól ismert konstrukció kiterjesztése egy olyan új elemre, amely jelentésében vagy alakjában hasonlít az adott konstrukció valamely összetevőjére (Diessel 2017: 3.3.3. fejezet). Analógia viszont nyelvi változás háttérében is

⁹⁸ Dér (2013) szerint a grammatikalizációnak minimálisan szemantikai-pragmatikai változás és dekategoriálódás a szükséges feltétele, ezenkívül valószínűsíthető a hangsúlycsökkenés.

állhat (Bergs–Diewald 2008: 9, Traugott 2008: 33, Traugott–Trousdale 2013), és az ilyen jellegű változást nevezi Traugott–Trousdale (2013) analogizációnak (analogization, Traugott–Trousdale 2013: 37–8). Analogizáció a determinánsduplázó konstrukció történetében is megfigyelhető, ezt röviden újra kiemelem az előzőekben részletesen leírt folyamatból. A nyelvtörténeti szakirodalom szerint (I. Gallasy 1992: 722–3 alapján, amelyet Egedi 2014 korpuszvizsgálata is igazolt) a determinánsduplázás középmagyar kori újítás, terjedése azonban aszimmetrikus volt, ahogy azt Dömötör (2008) statisztikai adatai is alátámasztják (Dömötör 2008: 24–5, 4. táblázat). Mivel a névelővel csak a veláris alak esett egybe⁹⁹, vagyis ennek formai megkülönböztetésére volt szükség, az új konstrukció rohamosan terjedt az *az* névmással. Amikor már annyira rögzült és gyakorivá vált, hogy kezdte kiszorítani az eredeti, névelő nélküli szerkezetet, vagyis a konstrukció könnyen aktiválható volt, a palatális változatra is kiterjedt (pl. *ezt a könyvet*), majd az *emez/amaz* névmáspárra is (pl. *emez/amazt a könyvet*), vagyis ezek a változások analógiás hatással magyarázhatók. Az *azon/ezen* névmáspárra feltehetően azért nem terjedt ki a séma, mert az *azon* és az *ezen* kevésbé hasonlít az *az*-ra és az *ez*-re, mint az *amaz* és az *emez*. Az *amaz* és az *emez* ugyanis összetétellel alakult ki, utótagja az *-az*, illetve *-ez*, vagyis ugyanúgy toldalékolható, mint a determinánsduplázásban eredetileg szereplő *az* és *ez*. Az *azon* és *ezen* paradigmájában viszont az *-n* névmásképzőhöz járulnak a toldalékok. Nemcsak morfológiai, hanem szintaktikai disztribúcióját tekintve is jobban hasonlít az *amaz/emez* az *az/ez*-hez, mint az *azon/ezen*. Bár mind az azonosító-anaforikus, mind az anaforikus jelentése megengedné, csak nagyon elvétve adathozható az önálló használata – ami arra enged következtetni, hogy ez régen sem volt elterjedt, ma pedig teljesen hiányzik a köznyelvből. Ugyanakkor néhány ragozott, illetve névutós alak határozószóvá vált (*ezennel, azonnal, ezenközben, ezenképpen, azonképpen*), majd esetleg tovább grammatikalizálódott kötőszóvá, diskurzusszervező kapcsolóelemmé: *azonban, mindazonáltal*.

3.4.5. A mutató névmás > határozott névelő grammatikalizáció nemzetközi kitekintésben

A magyar mutató névmás > határozott névelő grammatikalizáció nem egyedi jelenség, nagyon sok nyelvben figyelhető meg, hogy adnominális helyzetű demonstratívumból alakul ki a névelő (Diessel 1999, 2006, 2012). Diessel (1999) nyolcvanöt nyelvre kiterjedő

⁹⁹ A palatális főnévi mutató névmás összefoglaló anaforikus használatban megindulhatott a névelővé válás útján már az ómagyar korban, de a veláris előfordulásokhoz hasonlóan ezeknek az adatoknak a megítélése utólagosan sosem lehet egyértelmű. (I. Gallasy 1991: 469–70). És talán épp a determinánsduplázó szerkezet aránytalan terjedése is arra utal, hogy névelő szerepben a palatális alak nem intézményesült a nyelvhasználatban.

összehasonlító vizsgálatai alapján megállapítja, hogy vannak nyelvek sokaságára érvényes tendenciák arra nézve, hogy a demonstratívumok, illetve demonstratívumot tartalmazó konstrukciók milyen grammatikalizációs folyamatok forrásszerkezetei lehetnek. Az általa felsorolt 18 ilyen általánosnak mondható tendencia közül az egyik az adnominális mutató névmástól a határozott névelőig vezető grammatikalizációs ösvény, amely több nyelvben¹⁰⁰ is hasonló mechanizmusokon keresztül és hasonló nyelvi körülmények között zajlott le, akár teljesen különböző időkben (Diessel 1999: 115–9, 128–9, 2006: 476–7). A funkcionális változást a deixis > anafora > határozottság-jelölés folyamatban látja (Diessel 2006: 477). A grammatikalizáció megindulását Diessel a MNM anaforikus használatához köti. Itt indulhatott meg egy olyan jelentésváltozás, amely a MNM > névelő kategóriaváltáshoz vezetett, anaforikus használatban ugyanis mind a demonstratívummal, mind a határozott névelővel álló főnévi kifejezés egy előzőleg már bevezetett diskurzusszereplővel koreferenciális kapcsolatban van.

Diessel kiemel néhány olyan jellegzetességet, amelyek a demonstratívumok grammatikalizációs folyamataiban általánosabb szinten, vagyis nem pusztán a névelő kialakulásában, hanem más grammatikai vagy funkcionális elemet eredményező folyamatokban is megfigyelhetők (Diessel 1999: 118):

a) funkcionális jellemzők:

1. a grammatikalizálódott demonstratívumok nem képesek a szövegen kívüli világ entitásaira való utalásra, vagyis az exoforikus funkció megszűnik;
2. a deiktikus kontraszt megszűnik;

b) szintaktikai jellemzők:

3. a grammatikalizálódott demonstratívum pozíciója rögzítetté válik egy adott szintaktikai szerkezetben;
4. kötelező elemévé válhat egy adott konstrukciónak;

c) morfológiai jellemzők:

¹⁰⁰ Heine 2003 a grammatikalizációra vonatkozó gyenge predikciók között említi, hogy ha egy adott nyelvben újként jelenik meg a határozott névelő, az valószínűleg mutató névmásból származik. (Hasonlóképp, ha határozatlan névelő jelenik meg, az az *egy* számnévből ered.) (Heine 2003: 594–6, idézi Dér 2008: 22)

5. a grammatikalizálódott demonstratívum az egyik alakváltozatra korlátozódik – rendszerint a velárisra;

6. elvesztheti toldalékolhatóságát;

d) fonológiai jellemzők:

7. fonológiai redukció mehet végbe;

8. a demonstratívum – főleg már redukált formában – összeolvadhat más szabad morféimakkal, elemekkel.

A magyar határozott névelő kialakulásában a fenti nyolc jellegzetes változás közül az 1.–7. kimutatható.

Összefoglalva a történeti szempontú vizsgálatot, a mai MNM-s főnévi konstrukció többlépcsős folyamatban alakult ki, amelyekben általános nyelvtörténeti változástípusokat lehet felismerni. A fejezet elején említettem, hogy a konstrukciós szemléletű történeti vizsgálatok a konstrukciókkal kapcsolatban két történeti változást különböztetnek meg: a konstrukcionalizációt (*constructionalization*), amikor egy új konstrukció jön létre, és a konstrukciós változást (*constructional change*), ami egy konstrukción belül megy végbe, nem eredményez új konstrukciót, és vagy csak a formai, vagy csak a funkcionális tulajdonságokban történik valami változás (Traugott–Trousdale 2013: 20–30). Ezeket a fogalmakat a magyar MNM-val bővített főnévi kifejezés történetére alkalmazva, az $[DP_{Dem}a(z)/e(z)] NP$ (pl. *az könyvet*) determinánssal bővített főnévi szerkezetből konstrukcionalizálódott a határozott névelős szerkezet $[DP [Da(z)] NP]$, a kettő kapcsolatából pedig a középmagyar kori, névelőt is tartalmazó appozíciós szerkezet $[DP [DP_{DemAgr}] [DP_{DPAgr}]]$. Szintén konstrukcionalizálódásnak tekinthető, hogy ez utóbbiból újraelemzéssel, hangsúlyátrendeződéssel létrejött a mai, főnévvel egyeztetett mutató névmási konstrukció $[DP \dots [ez/az_{Agr} a(z) \dots N_{Agr} \dots]]$. Az $[DP [Dem a(z)/e(z)] NP]$ sémájú, eredetileg csak az $a(z)/e(z)$ alakú névmásokat tartalmazó szerkezeten olyan konstrukciós változás is végbement, amely csak az egyik elem morfológiai szerkezetét érintette: megerősítéssel a mutató névmáshoz kapcsolódó egyéb névmási morféimakkal összetett mutató névmások alakultak ki: az *ama(z)*, *eme(z)*, illetve az *azon/ezen* névmáspárok, és az $a(z)/e(z)$ helyett ezek vesznek részt a konstrukcióban. Ezzel viszont új konstrukciók keletkeztek, hiszen a megerősített névmások adnominális használatára sajátos pragmatikai/stilisztikai megszorítás vonatkozik, tehát ebben a „mellékfolyamatban” is konstrukcionalizáció történt.

3.5. Összefoglalás

A fejezet a főnévvel egyeztetett mutató névmási konstrukciót vizsgálta. A konstrukciós nyelvtan szempontjait alkalmazó vizsgálat eredményei 1. az a megállapítás, hogy a kijelölő funkció a deixis egy speciális alfunkciója ebben a konstrukcióban, amelyet a kontrasztáló nyelvi környezetek váltanak ki; valamint 2. egy olyan konstrukcióhálózat felvázolása, amelyben a vizsgált konstrukciót formai és/vagy funkcionális kapcsolatok kötik össze egyéb konstrukciókkal. Funkcionális és formai átfedésben van az önálló névmáshasználattal, illetve a többi főnévi mutató névmás (*ama(z)/eme(z)*, *azon/ezen*, *a(z)/e(z)*) adnominális használataival (1. ábra), és formai hasonlóságok kötik össze egy sor olyan konstrukcióval, amelyekben szintén az *az/ez* és egy vele egyeztetett főnév szerepel, de valamilyen egyéb formai jellegzetességük van, amely ütközik a főnévvel egyeztetett mutató névmási konstrukcióval, és a jelentésük is alapvetően más. A szerkezet létrejöttét vizsgáló kutatásokból azt lehet megállapítani, hogy a változás graduális volt, és minden lépés alapegysége egy-egy konstrukció.

4. Az *aztán* vizsgálata konstrukciós megközelítésben

4.1. *Aztán* és *azután*

Ebben a fejezetben egy konkrét lexéma, az *aztán* példáján szeretném bemutatni a konstrukciós szempont alkalmazását. Az *aztán* multifunkcionalitásában a demonstratívumokra általában jellemző grammatikalizációs tendenciák figyelhetők meg (deixis > diskurzuspragmatikai funkciók l. 3.4. fejezet), de már maga az *aztán* forma is nyelvi változás eredménye. Ez a következőképpen zajlott le: az *az* mutató névmást endoforikus deixisben gyakran követte az *után* névutó, ilyenkor a két elem együttesen azt jelentette, hogy 'az *az* által a közvetlen szöveggörnyezetben jelölt dolgot (időben) követően'. Összeolvadással összetett határozószó keletkezett: az *azután*, ebből pedig – feltehetően hangsúlytalan használatokban – az *aztán*. Mivel mindkét alak használatos a mai nyelvben, a két alakot párhuzamosan vizsgálom. A grammatikalizációs folyamatok egyirányúságával magyarázható, hogy míg a transzparens – az imént megadott és abból metaforikusan kiterjesztett – jelentésekben a két alak még ma is nagyjából azonos gyakorisággal fordul elő, és az esetek legnagyobb részében akár fel is cserélhetők, addig a grammatikalizációs folyamat végén kialakuló funkciókban az *aztán* a gyakoribb, sőt, egyes diskurzusjelölő, tisztán pragmatikai funkciókban egyeduralkodó. A következő alfejezetek a szisztematikusan jelentkező használatokat egyenként végigveszik, a transzparens (pl. időhatározói) jelentésektől haladva a diskurzuspragmatikai funkciókig.

4.2. Kompozicionális jelentések

Az *az(u)tán* jelentése kompozicionális azokban a használatokban, amelyekben a [DP/NP > *után*] névutós szerkezetben kódolt 'a főnév által jelölt entitást követően' határozói jelentés összeadódik az *az* névmás aktuális endoforikus referenciájával, vagyis rövidebben: amelyekben az '*az(u)tán*' = '*az*' + '*után*'.

4.2.1. Időjelentés

A két vizsgált lexéma leggyakrabban időbeli rákövetkezést tartalmazó, illetve az események folytatását kifejező mondatokban fordul elő. Ilyenkor legtöbbször határozói szerepben van, hangsúlyossá tehető (4), (8), lehet tagadni (6), illetve alkothat más időhatározókkal mellérendelő szerkezetet (5), (6). A két alak az adatok nagy részében egyenértékű ((1)–(5); (9)–(12); (14)–(15)), azonban vannak szerkezetek, amelyekben csak az *azután* használható. Az *azután*-nak van a veláris demonstratívumokra általánosan jellemző utalószói használata

hogy-os mellékmonddal (7) és vonatkozó mellékmonddal (8) is, valamint *-vAl* ragos bővítménye (7), (13), az *aztán*-nak viszont nincs¹⁰¹.

(1) *Felolvasok egy közleményt, **azután** alkalmuk lesz feltenni a kérdéseiket.* (MTSz. 2009 Torma Péter ford. Larsson, Stieg)

(2) *ha véletlenül valakiről azt hallja, hogy szerelmes lett, sajnálkozva tekint **azután** rá.* (MTSz. 2007 Józsa Márta)

(3) *Hadd nézzek bele Edklinth úr nyomozásának anyagaiba, és **aztán** megmondom, mit és mikor akarok nyilvánosságra hozni.* (MTSz. 2009 Torma Péter ford. Larsson, Stieg)

(4) *kockára vágom a húst, és csak **aztán** kezdem a hagymapárolást.* (MTSz. 2005, Lázár Ervin)

(5) *a rántott hús nem ízlett jobban a következő vasárnap sem és **azután** sem* (MTSz. 2008, Bíró Zsófia)

(6) *pünkösöd előtt, s nem **azután*** (1869. Nszt. A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból 3.)

(7) *valaki kulccsal végigkarcolta a kocsit öt nappal **azután**, hogy megvette.* (MTSz. 2008 Gálvölgyi Judit ford. Clarkson, Wensley)

(8) *Csak **azután** nyitotta ki, miután Sásdi megnyomott egy gombot* (MTSz. 2009, Csaplár Vilmos)

4.2.2. Sorrendiség

(9) *Előbb fércelés, **azután** próba s csak legvégül a varrás.* (MTSz. 2007 Varrás kézikönyv kezdőknek és haladóknak ford.)

¹⁰¹ Az *aztán* előfordul *hogy*-os mondattal, azonban ilyenkor egyrészt a *hogy* 'ahogy', 'amint', 'miután' értelmű, másrészt az *aztán* nem utalószó:

(i) *Szerelemgyerek volt, az anyja lányfejjel szerezte, **aztán, hogy** férjhez ment az anyja, képzelheti, miket kellett eltűrnie a vétke miatt* (MTSz, 1986 Gion Nándor).

Ugyanez a „laza” *hogy*-os mondattípus más névmásokkal is előfordul:

(ii) *Így, **hogy** betérített az ég, senki sem tudta, hol vagyok.* (MTSz Nádori Lidia ford. Müller, Herta)

(10) *befejeztem a suliujság-ajánlóimat, megírtam a fizikaházit a feszítési munkából, gyakoroltam matekra a háromszög beírt körét, **aztán** megtanultam irodalomra a francia klasszicista drámákból feladott anyagot* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

(11) *Először Észak-Amerikában, **azután** Európában, mostanában mindenhol a világon a fapados légitársaságok számának drámai növekedése a liberalizáció legfontosabb eredménye.* (MTSz. 2010, Dudás Gábor)

(12) *Ma már nem Mannheim az a hely, ahol az elsőfilmes rendezőket felfedezik. Régen itt láthattuk első rövidfilmjüket, **aztán** a másodikat, végül első hosszabb filmjüket is.* (MTSz. 1992, Sándor Tibor)

(13) *A lányok jöttek hamarabb, a fiúk csak **azután** két órával.* (MTSz. 1975 Györi Klára)

Az értelmező szótárak (Nsz., ÉrtSz.) külön jelentésként veszik fel mindkét címszónál (*aztán* és *azután*) a 'sorrendben azt követően' jelentést. Viszont könnyen belátható az adatok alapján, hogy az 'időben azt követően' és a 'sorrendben azt követően' átfedésben van, amennyiben időbeli sorrendről van szó (9)–(13). A sorrendiséget az eredményezi, hogy egy valamilyen szempontból egységként értelmezhető eseménysoron, folyamaton belül a részesemények, fázisok követik egymást időben, vagy az adott eseménytípus, folyamat többször valósul meg, csak más szereplőkkel, így ezek között áll fenn időbeli sorrendi viszony. Opcionálisan egyéb sorrendiségjelölőket (*először, első, előbb, illetve majd, végül* stb.) is tartalmaz a szerkezet. Külön részesemény (9)-ben a fércelés, a próba, illetve a varrás, (4)-ben a hús kockára vágása és a hagymapárolás, (10)-ben a suliujság-ajánlók befejezése, a fizikaházi, a matekgyakorlás és az irodalomtanulás. Ugyanazon ismétlődő esemény egymást követő szereplői (13)-ban a lányok és a fiúk, (12)-ben a rendezők első rövidfilmje, második rövidfilmje, illetve első hosszúfilmje, (11)-ben Észak-Amerika, Európa, illetve a világ többi része stb. Ezekből a példákban látszik, hogy a **4.2.1.**-ben bemutatott 'időben azt követően', illetve az 'időbeli sorrendben azt követően' jelentés nem két különböző funkció, az utóbbira mindig igaz az előbbi is, tehát annak speciális változata. Igazából akkor ütközünk nehézségbe, ha a „különbség-halmazt” próbáljuk definiálni, vagyis amikor nincs sorrendiség az időbeli rákövetkezés kifejezésében. Egy intuitív elkülönítés lehet az, hogy a beszélő nem egyben látja a megnevezett eseményeket, nem egyfajta zárt sort alkotnak, hanem pusztán az események, helyzetek, állapotok időbeli egymásutánosságát, a folytatást jelzi az *az(u)tán* (pl. (14), (15)).

(14) *Szótlatlanul ücsörögtem a helyemen, **aztán** elkezdtem rajzolni.* (MTSz. 2010, Leiner Laura)

(15) *Volt ott egy alkotókör. Oda lejártam. Aztán jött a háború.* (MTSz. 2010, Szántó T. Gábor)

Sorrendiség viszont időbelin kívül adódhat fizikai, azaz lineáris elhelyezkedésből vagy valamiféle rangsorból, ezen belül akár szubjektív rangsorolásból is. Úgy tűnik, ilyen viszony jelölésében is felcserélhető a két alak, bár már kevesebbszer fordul elő az *azután* :

(16) *Elöl ment Karesz és Edit, iránytűt is hoztak, amit Bukta nevetségesnek talált, aztán Dezsőék az egyik szánkóval, hátul Buktáék a másikkal.* (MTSz. 2006 Nádasy Ádám)

(17) *legelől állnak a feleletválasztásos tesztek, azután a fordítási és tömörítési feladatok, az irányított fogalmazások utasításai, illetve mintamegoldásaik* (Nsz. 1997 Új Könyvek)

(18) *Első a' nemzet, aztán a' Király, mert nemzet nélkül nem lehet Király* (MTSz. 1824–1825 Vörösmarty Mihály)

4.2.3. Időbeliség + diskurzuskoherencia

Mivel a legtermészetesebb elbeszélésmód az, amely a történések időrendjét követi, a narratív szövegekben gyakori az *azután* és az *aztán*. Azonban, különösen más, specifikusabb jelentésű időhatározók mellett hangsúlytalanná válhat, hiszen azok mellett az *azután/aztán* időhatározói jelentése tulajdonképpen felesleges lenne.

(19) *A kiszabott büntetés után aztán a bíró szeme láttára beszáll a Mercédészébe és elhajt.* (MTSz. 2004 Gönczöl Katalin)

(20) *Az 1830-as években azután már egészen háttérbe szorult a latin nyelvű oktatás.* (MTSz. 1987–1988 Mészáros István)

(21) *Pár év múlva aztán Lily is felnő.* (MTSz. 2001 Tóth Tamás Boldizsár ford. Lowry, Lois)

Ilyenkor az *az(u)tán* nem tesz hozzá semmit a propozicionális jelentéshez, viszont új diskurzuspragmatikai funkciót vesz fel. Azzal, hogy az események, folyamatok időbeli egymás után következését jelzi, a diskurzus koherenciájának fenntartását biztosítja. A pragmatikalizálódást¹⁰² formai változások kísérik: hangsúlytalanná válik és nem is kerülhet

¹⁰² A pragmatikalizálódás a dolgozatban a grammatikalizálódás speciális változata, amely a diskurzusjelölők kialakulását eredményezi. Lényege, hogy egy propozicionális jelentésű kifejezés szemantikai általánosulással egyidejűleg diskurzuspragmatikai (diskurzusszervező, szekvenciális vagy attitűdjelölő) funkciót vesz fel. Részletes leírása az 5.1.2. fejezetben következik.

hangsúlyos helyzetbe, nem tagadható, nem lehet rákérdezni stb. A mondat szintaktikai szerkezetébe is lazábban illeszkedik. A tipikus mondatkezdő mellett a mondatkezdő összetevő utáni második (23)–(24) és a posztverbális (22) helyzetben is előfordul. Nem meglepő, hogy ilyen jellegű használatra *aztán* adat sokkal több van, mint *azután*, hiszen a fonológiai rövidülést épp a hangsúlytalanodás válthatta ki, vagy legalábbis segítette elő. Azt is fontos azonban észrevenni, hogy az alapfunkció (4.2.1.) és ez a diskurzuspragmatikai (konnektív) funkció nem különül el élesen. Vannak olyan *az(u)tán*-ok, amelyeknek – szintaktikai eltérések híján – nem állapítható meg írott szövegben a hangsúlyossága. Másrészt, ha hangsúlytalan is, a (14)–(15), (19)–(24) és hasonló esetekben a beágyazó szegmens (ez az a tagmondat, amelyben az *az(u)tán* szerepel) eseményideje az elbeszélés műfajánál fogva prototipikusan későbbi, mint a szövegelőzményé, így az eredeti 'időben azt követően' jelentés is még fennáll. A grammatikalizációs folyamatokban megfigyelhető szemantikai változás, a deszemantizálódás még nem ment végbe.

(22) *Az így elszabadított szovjet imperializmus a következő évtizedekben aztán a világ szinte minden részére kiterjedt, illetve ki akart terjeszkedni. Ez szülte aztán a hidegháborút* (Nsz. 1998 Magyar Hírlap)

(23) *A Jugoszláviával 1941. március végén kialakult konfliktus azután már reménytelenné tette Teleki külpolitikai koncepciójának megvalósítását.* (MTSz 1991 Kemenes Egon)

(24) *A konyhából nyíló kis mosófülkében azután sarokba szorította Harryt* (MTSz 2009 Tóth Tamás Boldizsár ford. Joanna Kathleen Rowling)

4.2.4. Hasonló szerepű lexémákkal való kollokációs használatok

Mondat, tagmondat elején kombinálódhat hasonló jelentésű, a narratív műfajokra szintén nagyon jellemző határozószókkal és pragmatikai jelölőkkel, és ezek a használatok sem mondanak ellent az eredeti időhatározói jelentésnek. Ezekben a mintákban az *aztán* feltűnően gyakoribb, mint az *azután*. A MTSz.-ban világosan kirajzolódik az a tendencia, hogy egy-egy ilyen együttállás (időbeli rákövetkezést kifejező eszköz + *az(u)tán*) stabilizálódása, kollokációvá válása a rövidebb *aztán* alaknak kedvez. A késői adatokban az *erre aztán*, *egyszer aztán*, *később aztán*, *majd aztán* sokkal gyakoribbak, mint az *azután*-os megfelelőik. Mivel ezekben a szekvenciákban funkcionálisan hasonló vagy legalább átfedésben levő elemek vesznek részt, az sem meglepő, hogy az *aztán* és az *azután* (25), illetve *ezután* (30) is kombinálódik egymással.

(25) *Az újságok közül egyébként néhány számára ugyancsak kellemetlen volt a hajnali fordulat: korai kiadásában több lap is hatalmas betűkkel hirdette Bush győzelmét, hogy **aztán azután** ismét nyitottnak mondja a versenyt.* (Nsz. 2000 Magyar Hírlap)

(26a) – *Bizzuk csak Danira a dolgunkat! – mondja erre Bocsor Gazsi, mire többen is helyeselnek. **Erre azután** ismét bizakodóra derül a társaság.* (MTSz. 1954 Hollós Korvin Lajos)

(26b) *Mondtam, hogy szó sem lehet róla, én semmiféle csomagot nem várok, és ilyen nevű nőt, mint a feladó, nem ismerek. Ő erre azt mondta, hogy ha nem fizetek neki, a gépet visszaküldik. **Erre aztán** kifizettem az ötszáznyolcvankilenc forintot* (MTSz. 1978 Hankiss Ágnes)

(27a) *A katona is beszélt: elmondta a történetét, a csatákat, amikben résztvett és hogy sokáig néma volt. **Egyszer azután** egy híres tanár, valami Jellen Rudolf, meggyógyította.* (MTSz. 1923 Karinthy Frigyes)

(27b) *A bécsi Jockey klubban a lengyel Potoczki vívott kártyacsatája miatt Szemerét évekre kitiltották a császárvárosból. **Egyszer aztán** megint csak ott volt.* (MTSz. 1984 Szabó László)

(28a) ***Később azután** lassan, alig észrevehetően minden megváltozott.* (MTSz. 1948 Román György)

(28b) *az öntet először csak sárarany massza, amit fakanállal lehet lassan kevergetni. **Később aztán** egyre sűrűbbé és vörösebbé válik* (MTSz. 2007 Perneczky Géza)

(29a) *az éjszaka közepén egyszer csak arra ébredtem, hogy szörnyen hasogat a fejem. Bevettem fájdalomcsillapítót, **majd azután** sikerült valahogy visszaaludnom.* (MTSz. 2006 Para-Kovács Imre)

(29b) *Talán ez volt az első, tudat alatti lökés, hogy elolvassam a levelet, ha ugyan ez levél; elolvassam a fiam engedélye nélkül, **majd aztán** úgy döntöttem, hogy nem adom oda neki.* (MTSz. 2009 Méhes Károly)

(30) ***Ezután aztán** feltartóztathatatlanul zuhantunk lefelé a lejtőn.* (MTSz. 1944 Bethlen István)

Ez a diskurzusszervező funkció azonban egyre több kontextusra kiterjed, olyanokra is, ahol az 'időben azt követően' jelentés nem jöhet szóba. Ilyenkor hozzátoldó kapcsolatos viszonyt jelöl, illetve a hozzátoldást jelölő *meg, még* stb. szavakat erősíti vagy emeli ki (31). Ezenkívül

egyéb jelentésű, hagyományosan kötőszónak nevezett konnektív eszközökkel is alkot a (25)–(30)-hoz hasonló kollokációs szerkezeteket, és ilyenkor is azok jelentését erősíti fel (32)–(34). A szemantikai „kiüresedést” jelzi az is, hogy a korábbi határozói jelentésekben – az utalószó konstrukció kivételével – az *az(u)tán*-ok helyettesíthetők a hasonló határozói szerepű és anaforikus *utána*, *utánuk* személyes névmással, ezekben a diskurzusszervező funkciókban viszont nem.

(31a) *az író igen röviden beszélt magáról, részint mert úgy gondolta: szerénysége még öregbíti népszerűségét, **azután meg** regényeinek javát a jelenlévők úgyis ismerik.* (MTSz. 1973 Balla László)

(31b) *msn-en elfoglaltat jelzett, így nem mertem ráírni, **meg aztán** nem is tudtam volna mit* (MTSz 2010 Leiner Laura)

(31c) *Nem feledtem el ama 1989. szeptemberi napot, amikor a belügyi főtiszt a csillagot is lehazudta az égről nekem adott nyilatkozatában, s azt sem, hogy **még aztán** ennek az interjúnak a megjelenését is megakadályozta.* (MTSz. 1990 Lovass Zoltán)

(32) *mivel úgy gondoltam, úgysem fogok soha az életben rálőni senkire és semmire, **ezért aztán** ezt gyakorolni se akartam különösebben.* (MTSz. 2006 Para-Kovács Imre)

(33) *Ez egy olyan mese, amiben nincs bonyodalom. **Így aztán** cselekmény sincs.* (MTSz. 2007 Varró Dániel)

(34) *csak kakaón és gyümölcsön éltem, **de aztán** mégiscsak felnőttem valahogy.* (MTSz. 2005 Tóth Krisztina)

4.2.5. Lista

Ezen a diskurzusszervező szerepkörön belül kirajzolódik egy jellegzetes szövegtagolási minta, a lista konstrukció. Ilyenkor az adott beszédhelyzetben, szöveggörnyezetben releváns szempontból összetartozó dolgok, személyek, tulajdonságok stb. tételszerű felsorolásáról van szó, amely függetlenedhet is egy beágyazó mondat szerkezettől. A felsorolt elemek sorrendje nem mutat semmiféle idő-, tér- vagy rangsorbeli elrendezést, viszont egyfajta metasorrendiségről lehet beszélni: az elemek sorrendje ugyanis kizárólag a kimondás vagy leírás sorrendjét jelenti, vagyis azt a sorrendet, ahogyan az említett dolgok a beszélő eszébe jutnak. Ilyen esetekben az *az(u)tán* gyakran az *és* kötőszóval együtt jelenik meg (39), (41).

(35) *Foglalkozás szerint a lakosok zöme földbirtokos gazda, van **azután** 10.000 földmunkás, 5000 iparos, 300 kereskedő, 4000 ipari munkás, 800 tisztviselő és nyugdíjas* (MTSz. 1933 Nagy Lajos)

(36) *Öten lesznek; velük lesz a gavallér ezredes a feleségével, aki bécsi és bravúros lovas, **azután** az az elvált dáma, az, akivel az asszony Olaszországban volt a nyáron* (MTSz. 1935 Szép Ernő)

(37) *Mutti a szobában különösebb izgalom nélkül sorolja a meghívandók listáját. – A bolond Emmust ki ne feledjük, **azután** ott van még a békési familia, azoknak elég, ha írunk.* (MTSz. 2003 Bíró Kriszta)

(38) *az engem körülvevő nők sora evvel korántsem zárul le, hiszen ott voltak még a szomszédok, Györgyi néni és lányai, Zsuzsi és Kati, a folyosó végén lakó Ilonka néni, az emeleti Rédei Márta, Zala néni, a tanító nénik, Margit és Edit néni, anyám barátnői, Hancsi, Piri és Stefi, nővéreim barátnői, Jäckel Anni, Lamm Jutka, Szathmáry Kati, Zsíros Rózsi, Tarján Éva és Vera, **azután** Farkas Éva, a doktor néni vagy éppen a sok nőnemű rokon* (MTSz. 2010 Magyar László András)

(39) *A szepes-vármegyei német, a sárosi tót, az abauji s zemplényi, és **azután** a bihari és szabolcsi magyar, s végre itt az oláh között, mily szembetűnő különbségek* (MTSz. Kazinczy Ferenc 1815)

(40) *Hat gyereke van nekem otthon öcsém, három fiu **azután** három lány* (MTSz. 1836, Tánicsics Mihály)

(41) *René Clair, Claude Autant Lara, s **azután** Marcel Carné, Jacques Prévert, Alexandre Trauner, Jean Gabin, Michele Morgan* (MTSz 1992. Józsa Ágnes)

Az eddig ismertetett *aztán* és *azután* használatok kompozicionálisak: az *az* mutató névmás endoforikus használata összeadódik az [NP/DP > *után*] névutós szerkezet adverbialis jelentésével. Az 4.2.3.–4.2.5-ben tárgyalt diskurzusjelölő funkciókban ez a transzparencia ugyan elhalványodik, azonban ez a demonstratívumokra általánosan jellemző pragmatikalizálódás eredményeként magyarázható.

4.3. Az *aztán* nem transzparens konstrukciói

Az *aztán*-nak azonban vannak olyan használatai, amelyeket nem lehet megmagyarázni az *az* és az *után* jelentéseinek összeadódásából. ezek a használatok egészen sajátos

diskurzuspragmatikai feltételekkel és szintaktikai környezetben valósulnak meg, vagyis konstrukciókban. A következőkben négy olyan *aztán*-konstrukciót azonosítok, amelyekben az *aztán*-nak nincs a közvetlen nyelvi és szituációs környezetétől, azaz a konstrukciótól függetleníthető jelentése, csak azzal egységben értelmezhető. Elöljáróban álljon itt egy-egy példa ezekre a konstrukciós jelentésekre:

(42) A: *Kérj tőle bocsánatot!* B: *Aztán miért?*

(43) *(Na) (és) aztán?*

(44) *Nekem aztán mindegy.*

(45) *Ez aztán a férfi!*

(46) *Csomagolok szendvicset. Aztán megedd (ám / nekem)!*

A következő alfejezetekben (4.3.1.–4.3.4.) azt fogom megmutatni, hogy a fenti példák egy-egy mondatszintű konstrukció megvalósulásai. Az általános mondatszintű konstrukcióknak az egyes nyelvekben tulajdonképpen a mondatfajták felelnek meg. A mondatfajta (sentence type) klasszikusnak nevezhető, Sadock–Zwicky (1985)-ből ismert definíciója teljesen összhangban van a konstrukciós megközelítés konstrukció fogalmával: eszerint egy mondatfajta meghatározott szerkezet (grammatical structure) és konvencionális társalgási funkció (conventional conversation use) társulása, együttjárása („a coincidence of grammatical structure and conventional conversation use” Sadock–Zwicky 1985: 155). Sadock–Zwicky (1985) 23 nyelv vizsgálata alapján három fő mondatfajta (major sentence types) különböztet meg: declarative (kijelentő), interrogative (kérdő), imperative (felszólító). Rendszerük azonban ennél sokkal bővebb, mert egyrészt ezeknek különféle alfajaik vannak, másrészt léteznek másodlagos mondattípusok (minor sentence types) is (pl. az általuk optative-nek nevezett mondattípus). Ezeken kívül vannak ún. közvetett beszédaktusok is (indirect speech acts), vagyis olyan megnyilatkozások, amelyekben egy meghatározott szintaktikai struktúra nem az elsődleges (konvencionális) szerepében fordul elő (pl. kérdő mondatból kifejezett kérdés: *Kinyitod az ablakot?*), továbbá jellegzetes hiányos vagy tagolatlan mondatok is: az információs kérdésre adott rövid válaszok, illetve a megszólítások (az ún. vokatívuszok), köszönésformulák. Mivel mindezek leírhatók úgy, hogy egy meghatározott formai tulajdonságcsoporthoz együtt jár meghatározott funkcionális tulajdonságcsoporthoz, nem látszik éles határ a fő mondattípusok és a másodlagos mondattípusok között – az egyes típusok akár formailag, akár funkcionálisan érintkezhetnek

egymással a szerzők szerint is, sőt, a nem teljes mondatban adott válaszok és a tagolatlan mondatok is forma–funkció párokként leírható konstrukciók. Következésképpen nincsenek fő vagy másodlagos mondatfajták – ha egy formai struktúra szisztematikusan együtt jár egy nyelvhasználati funkcióval, és önálló megnyilatkozás lehet, az mondatkonstrukció. Ekként tekintve a fenti példákat: a (42) és a (43) egy-egy nem információt kérő, hanem valójában erős beszélői meggyőződést és attitűdöt kifejező kérdő formájú mondatípust, a (44)–(45) egy speciális, szubjektív mértékjelölést tartalmazó kijelentést, illetve exklamatívumot (felkiáltó mondatfajta), a (46) pedig az ún. főmondati kötőmódot (coniunctivus) illusztrálja, amelynek használatához szintén sajátos diskurzusfeltételek kötődnek.

Ezek a konstrukciók annyiban kötődnek az előző funkciókhoz, hogy közvetlen reakciók egy megelőző propozícióra, ilyen értelemben van az endoforikus deixisnek valamennyi nyoma, de itt a konstrukció egészének sajátos jelentése van. Mind a négy konstrukció jellemzően az *aztán*-nal valósul meg.

A 4.3.1.-ben a kérdőszavas [*Aztán* > Wh?], a 4.3.2.-ben az eldöntendő [(Na) *És/Hát aztán?*] kérdés-konstrukciók legfontosabb tulajdonságait írom le. Részletesebben az [x > *aztán* > p] konstrukcióval foglalkozom (4.3.3.), ennek több típusát azonosítom, és külön kiemelem az [*Ez aztán a férfi!*] típusú szubkonstrukcióját. A főmondati kötőmódban előforduló *aztán* használatának feltételeit a 4.3.4.-ben foglalom össze.

4.3.1. Az [*Aztán* > Wh?] konstrukció

Az [*Aztán* > Wh?] jelölésben a Wh-val jelölt összetevő – praktikus okoknál fogva – nemcsak a kérdőszót jelöli, hanem az *aztán* után álló kérdőszavas (más néven kiegészítendő) kérdő mondat egészét. A szövegelőzményből való behelyettesíthetőség esetén a kérdőszó (kérdő névmás) utáni rész elliptálódhat is (49).

(47) *Aztán miből fognak megélni, vajon?* (MTSz. 1973 Déry Tibor)

(48) *Mondja, művezető úr, ugy-e szokott találkozni a gyári orvossal? – Igen. Aztán mi köze a gyári orvosnak a borhoz, meg a pálinkához?* (1902 Wallesz Jenő)

(49) „Nyisd ki az ajtót!” „Nem nyitom...” „*Aztán miért?*” (MTSz. 1991 Órszigethy Erzsébet)

A fenti példamondatokban olyan kiegészítendő kérdéseket láthatunk, amelyekben az *aztán* közvetlenül egy kérdőszó előtt áll. Az ilyen kérdések nem tipikus információt kérő kérdések.

A beszélő erős kételyét fejezik ki az iránt, hogy a kérdőszó helyén válaszként szóba jöhető entitások közül valamelyikre is igaz a kérdő mondat további részében megfogalmazott állítás. Így (47)-ben azt a beszélői meggyőződést, hogy nem lesz miből megélniük a szóban forgó szereplőknek, (48)-ban azt, hogy nincs köze a gyári orvosnak a borhoz, (49)-ben pedig azt, hogy a megszólítottak nincs oka, hogy ne nyissa ki az ajtót.

Természetesen előfordulhat kérdőszó előtt *aztán* e nélkül az olvasat nélkül is (*Aztán mi történt? Aztán kinek szóltál?*), ilyenkor azonban időhatározói jelentése van, és az *azután* vagy az *utána* is szerepelhet a helyén. A tárgyalt konstrukciót ezektől a mondatoktól az imént leírt értelmezésen kívül sajátos intonációja is elkülöníti, amely a felkiáltó mondatok intonációjához jobban hasonlít, mint a kérdő mondatokéhoz.

4.3.2. A „*Na és aztán?*” konstrukció

A (43) típusú konstrukció ismérve, hogy az *aztán* magában, vagy más azonos diskurzusfunkcióban álló partikulával együtt önálló kérdést alkot. Funkcionálisan kompatibilis diskurzuspartikulák általában is szeretnek kombinálódni (vö. Dér 2010), ez esetben az *és* és az *aztán* pragmatikailag ekvivalens. Mindkettő előfordul önállóan, illetve bizonyos – tipikusan mondatkezdő – partikulák mögött (az *és* a *na* után, az *aztán* a *hát*¹⁰³ után), és akár egymás után is, de ilyenkor az *aztán* mindig az *és* után áll: *És aztán?*; DE **Aztán és?*.

Az ilyen kérdő formájú megnyilatkozás nem válaszváró kérdés, inkább egyfajta felkiáltásnak értelmezhető:

(50) – *Egyszer a negyedik emeleti folyosón láttam egy nőt. Már úgy estefelé lehetett. Finom nő volt. Magas, karcsú. A szőke haja csillogott. Sirt. A falhoz dűtötte a fejét, és egy ajtóra bámult. Én meg nem tudtam, hogy maradjak-e vagy menjek? Észre se vett. Aztán felém emelte a könnyes arcát. De akkor se látott meg. – Na és aztán? ... – Csodálkozó tekintet mered rám. Még egyszer kérdi. – Na és? Mi van abban, hogy valaki sír?* (MTSz. 1969 Mándy Iván)

¹⁰³ A *hát aztán* kollokáció is konstrukcionalizálódott, és nagyjából ugyanaz az implikátúra konvencionalizálódott vele, mint a *na és aztán?* esetében. A *hát aztán!* az adatok és tapasztalatom szerint viszont már „látszatában” (a követő írásjelben vagy az intonációban) sem kérdő, hanem inkább felkiáltó mondat, így az expresszív tartalom erősebb. Pl.:

(i) *Eső után [a varangyok] beugrálnek az ablakon tucajtával - hát aztán! Ronda dög mind, de harapni nem harap és az ételt sem dézsmálja meg* (Nsz. 1998 Magyar Hírlap)

(51) *Na és aztán? Köze hozzá? Annyi se, mint nekem a zűrkutatáshoz.* (MTSz. 2009 Horváth Sándor)

A Nszt. értelmezése („semmibevevést, nemtörődömséget kifejező kihívó kérdésként”) jól megközelíti a beszélői attitűdöt, de nem határozza meg, hogy az mire irányul, pedig mindig a közvetlen szövegelőzményben megfogalmazott tartalomra.

A leggyakoribb beszédszituációs körülmény az, hogy a másik beszélő fogalmazza meg az „ingerpropozíciót”, de amikor nem történik beszélőváltás, akkor is értelmezhető úgy, hogy az adott beszélő megkettőzi önmagát. Nem zárható ki, hogy egy nagyon gyakori *Aztán mi van akkor, ha így van?* jellegű teljes kérdő mondat redukálódott. Ha ez így van, megértését a **4.3.1.**-ben tárgyalt konstrukció (lásd (42)) biztosíthatja.

Az is elképzelhető, hogy egy olyan beszédhelyzet konvencionalizálódott ebben a konstrukcióban, hogy a beszélő az előző megnyilatkozónak (aki lehet éppen saját maga is, akit kívülről néz) mintegy felkínálja a **4.3.1.**-ben jellemzett konstrukció jelentését¹⁰⁴, hasonlóan azokhoz az egyszavas metakérdésekhez, amelyek azt fejezik ki, hogy a beszélő azt várja, hogy az előző megnyilatkozó folytassa a megkezdett gondolatot:

(52) A: *Te egy nagyon szép és kedves és intelligens lány vagy.* B: *De?*

A különbség az, hogy ez a diskurzusszervező *De?*, vagy akár az önmagában előforduló, kérdő hangsúllyal feltett *És?*¹⁰⁵ megnyilatkozások funkcionálisan valóban kérdések, amennyiben a beszédpartner gondolatmenetének folytatását várják. Az *aztán*-os konstrukció pragmatikai többlete az, hogy a beszélő szerint épphogy nincs különösebb következménye az említett tényállásnak, így az *(És) Aztán?* az előző mondat jelentőségét, relevanciáját kérdőjelezi meg.

4.3.3. Az [x > *aztán* > p] konstrukció

Az *aztán* egyik jellegzetes, nem kompozicionális használatát az alábbi példákkal vezetem be:

(53) *Na, Bicskás, ma **aztán** hideg van!* (MTSz. 1969 Mándy Iván)

(54) *Nekem **aztán** mindegy.* (MTSz. 1967 Elbert János ford. Edward Albee)

(55) *Hát még ez a Melinda! Ez **aztán** megéri a pénzét!* (MTSz. 1989, Konrád György)

¹⁰⁴ a fenti értelemben ('*Aztán mi van akkor, ha így van?*')

¹⁰⁵ Ez nem ugyanaz, mint a (43)-ban példázott *És?*. Prozódiai és pragmatikai tulajdonságok alapján megkülönböztethető a két használat.

(56) *Felőlem bámulhat, engem **aztán** nem zavar!* (MTSz. 1963 Mándy Iván)

(57) *Vagy két hét múlva jutott eszébe, hogy tulajdonképpen mennyit költenek ezek a Bakcsiék. – Ezeknek **aztán** van pénzük – gondolta.* (MTSz. 1956 Sarkadi Imre)

(58) *Ő **aztán** valóságos angyal* (1955 Tatay Sándor)

(59) *Ez **aztán** a kellemes meglepetés!* (MTSz. 1979 Kornis Mihály)

(60) *Bravó!, ez **aztán** az ötlet* (MTSz. 2007 Tolnai Ottó)

A konstrukció jelentését szinte lehetetlen egy mondatban meghatározni, ezért először egy egyszerűsített verziót adok meg. Eszerint a fenti példamondatok egy olyan általános [x > aztán > p] séma megvalósulásai, amelynek a jelentése a következő:

(61) 'A beszélő megítélése szerint x-re kiemelkedően igaz, hogy p(, míg lehet(nek) olyan y(, z, u stb.), x-től különböző, de azonos típusú – azzal összehasonlítható – entitás(ok), amely(ek)re nem (ilyen kiemelkedően) igaz, hogy p).'

Az, hogy 'a beszélő megítélése szerint p kiemelkedően igaz x-re', azt fogalmazza meg, hogy az [x > aztán > p] konstrukcióban egyfajta szubjektív mértékjelölés történik, ami a konstrukciót összehasonlíthatóvá teszi a szubjektív mértékjelölőket (pl. *tök, irtó, baromi(ra), elképesztő(en)*) tartalmazó mondatokkal (pl. *nekem tök/irtó/baromi mindegy; tök/baromira megnőttél*) (vö. 4.3.3.2.). A szubjektív mértékjelölés értelmezési lehetőségeit tekintem át a 4.3.3.2.1.–4.3.3.2.7. fejezetekben.

A meghatározás második (opcionális) része, vagyis az x melletti alternatívák (y(, z, u stb.)) bevezetése pedig azt sugallja, hogy x bizonyos pragmatikai és szintaktikai körülmények mellett kontrasztív topikként elemezhető a konstrukcióban (vö. 4.3.3.1.). A konstrukció egyes szubkonstrukcióinak vizsgálatában meg fogom mutatni, hogy azok elkülönülésében szerepet játszik, hogy a kontrasztív értelmezés kötelező, lehetséges vagy éppen kizárt bennük.

A konstrukció formai ismérvei, amelyek persze nem függetleníthetők a fenti szemantikai-pragmatikai jellemzőktől, a következők:

1. Az *aztán* előtt kötelezően topikalizált kifejezés áll. Ez az összetevő akkor is megjelenik, és akkor is ebben a pozícióban, ha a mondat *aztán* nélküli megfelelőjében nem topikalizált, vagyis vagy az ige után áll vagy rejtve van, utóbbi esetben csak az igei személyragozásból

vagy a birtokos személyjelből kikövetkeztethető (*Hideg van ma* (vö. (53)); *Nem zavar* (vö. (56)); *Jól Van pénzük* (vö. (57)) stb.)¹⁰⁶.

2. Az *aztán* után álló főhangsúlyos összetevő a mondat szemantikai fókusza. Ez nem szintaktikai kategória, vagyis nem ún. szerkezeti fókusz, hiszen az $[x < aztán < p]$ konstrukcióban ezen a helyen vannak olyan grammatikai kategóriájú kifejezések, amelyek nem állhatnának szigorúan szintaktikai értelemben vett fókusz pozícióban (pl. az univerzális kvantorok, l. 4.3.3.2.7.), de ahhoz hasonló, irtóhangsúlyos prozódiaát kapnak. Ráadásul a szintaktikai fókusz legtipikusabb megvalósulása, az ún. összevetős fókusz (constituent focus) az $[x < aztán < p]$ konstrukcióban nem is fordul elő. A szemantikai fókusz egyfajta emfatikus fókusz, olyan mondatrész, amelyen emfatikus hangsúly van (Lipták 2011). Gyuris (2009: 39–40) nevezi szemantikai fókusznak a kontrasztív topikot tartalmazó mondatokban a kontrasztív topikos kifejezést követő, főhangsúlyos elemet, illetve az azt tartalmazó frázist. Noha, mint látni fogjuk, nem minden $[x aztán p]$ szerkezetű mondatban szükségszerű az x kontrasztív topik olvasata, a predikátum (p) szükségszerűen szemantikai fókusszal kezdődik. A szemantikai fókuszban levő mondatrészlet révén valósul meg az $[x > aztán > p]$ konstrukció legfőbb funkcionális kritériuma: a hangsúlyos résszel kifejezett információ a beszélő megítélésében 'kiemelkedően' igaz a topicalizált kifejezésre.

A konstrukció sematikus összefoglalása kicsit pontosítva tehát:

(62) [(kontrasztív) topik] > *aztán* > [[fókusz]predikátum]

4.3.3.1. A konstrukció első fele: [(kontrasztív) topik > *aztán* ...]

Az első összetevő topik pozícióját alátámasztja, hogy thetikus állításokban, azaz olyan mondatokban, amelyekben nincs topik, az ilyen használatú *aztán* nem fordulhat elő:

(63) Mi történt? **Soma aztán kifestette a lakást!*¹⁰⁷

¹⁰⁶ Még olyan thetikus mondatokban is megvalósulhat az $[x aztán y]$ konstrukció, amelyek *aztán* nélküli változata egyetlen vonzat nélküli igei predikátum, vagyis nincs mit topicalizálni. Ilyenkor az *ez* mutató névmás jelenhet meg az *aztán* előtti pozícióban: pl. *Villámlott. Ez aztán villámlott!* **Aztán villámlott.* A mondatkezdő *ez* névmás ebben a mondatban az angol *it* expletívumhoz hasonló szerepet tölt be azzal a különbséggel, hogy míg az angol mondatokban az expletívumot a grammatikai alany kötelező kitétele indokolja, addig az *Ez aztán villámlott!* esetén konstrukciós követelmény, hogy az *aztán* előtt szükséges egy topicalizált összetevő.

¹⁰⁷ Ez a mondat nem helytelen, csak nem kongruens válasz a thetikus állítások elé képzelhető *Mi történt?* kérdésre.

(64) (Mi történt?) **Aztán villámlott!*

(65) (Mi történt?) **Megjöttek a vendégek aztán!* / **Megjöttek aztán a vendégek!*

Olyan mondatokban sem, ahol feltételezünk ugyan topikot, de arra csak az igei személyragozás vagy a birtokos személyjel utal (rejtett topik):

(66) *Felőlem bámulhat, *(engem) aztán nem zavar!*

(67) *(*Ezeknek) aztán van pénzük.*

(68) *Hát még ez a Melinda! *(Ez) aztán megéri a pénzét!*

Megfigyelhető, hogy az *aztán* kitétele és a topikalizálás nélkül nem ugyanolyan illokúciós erejű, de kétségtelenül grammatikus, rejtett topikot tartalmazó mondatokat kapunk:

(69) *Felőlem bámulhat, nem zavar.*

(70) *Van pénzük.*

(71) *Hát még ez a Melinda! Megéri a pénzét!*

Mindebből az látszik, hogy az [Top > *aztán* > Pred] konstrukcióban az *aztán* kötelezően egy topikalizált összetevő után helyezkedik el, amellyel egy prozódiai egységet alkot. A (63)–(71) mondatok alapján arra lehet következtetni, hogy a konstrukcióban nemcsak topikkiemelés, hanem topikalizáció is van.

A topikális szemantikai kritériuma, hogy a topik olyan individuum megnevezésére szolgál, amely mind a beszélő, mind a hallgató számára ismert, vagy legalább létezőnek feltételezett. Ezért a topikot olyan grammatikai kategóriának kell képviselnie, amely képes ismert, létezőnek feltételezett individuumot megnevezni: tulajdonnév, határozott főnévi, határozatlan specifikus főnévi kifejezés, illetve ilyen főnevet tartalmazó névutós szerkezet, bizonyos határozószók.

Az [Top > *aztán* > Pred] kezdő pozíciójában azonban nem megnevező kifejezések is előfordulhatnak:

(72) *Mit tud maga? Nem tud semmit! Vezetni aztán pláne nem tud!* (MTSz. 2004 Spiró György)

(73) *mindig az én vállamon volt az üzlet minden gondja, mert a férjem derék fiú ugyan, de vendéglősnek aztán igazán nem vendéglős* (1949 MTSz. Rónay György, ford. Franz Kafka)

(74) *Figyelte a hatást, amit színre lépése kiváltott. Hát hatás aztán volt, s nem is akármilyen!* (MTSz. 1990 Lovass Zoltán)

Nagyon gyakori a topikismétlő (77) vagy az előrevetett *hogy*-os mellékmondatra (75)–(76) referáló *az* mutató névmással való kollokáció:

(75) *De hogy a futballpályára járjanak röhögni, hát az aztán tényleg mindennek a teteje* (1974 MTSz. Zsolt István)

(76) *Egyébként, hogy valaha is mutató ember lett volna, hát azt aztán igazán nem lehet mondani* (1963 MTSz. Mátyás Iván)

(77) *No, hát szóval szabályosan kiadta az utamat. Akkor alighanem én voltam a legbutább ember a városban, mert azt hittem, hogy ezzel már itt a világ vége. Hazamenni, azt aztán végképp nem tudtam. Halálra idegesített volna a lakásunk* (1983 Balla László)

A topikismétlő *az* mutató névmás a szakirodalom jelentős része szerint a kontrasztív topik egyik fő ismertető jele (Gyuris 2009, Lipták 2008; de vö. Surányi 2011)). Álláspontom az, hogy nem feltétlenül kontrasztív topik értelmezésű a névmással megismételt topik, de – a fentebb mondottak következtében – egy topik pozícióban álló nem megnevező kifejezés és az *azt* megismétlő mutató névmás szükségszerűen kontrasztív topik (72)–(77). Referenciális kifejezés is lehet természetesen kontrasztív topik a megnevezett vagy implicit alternatívákkal való szembeállítás révén, ilyenkor a kontrasztív olvasat a szöveggörnyezet, illetve a közös beszédhátér alapján választódik.

Általánosságban az [x > *aztán* > p] x összetevőjéről *azt* lehet elmondani, hogy szükségszerűen topicalizált kifejezés, nagyon gyakran mutató vagy személyes névmás, amely az aktuális beszédhelyzetben rendszerint, de nem szükségszerűen kontrasztív értelmezést kap. Kötelezőn kontrasztív értelmezésű, tehát kontrasztív topik szerepű az x, ha nem megnevező kifejezés képviseli. A szerkezet néhány jellemző típusának elkülönítése a 4.3.3.2. alfejezeteiben rávilágít arra, hogy a kontrasztivitás nem esetleges jellemzője a szerkezetnek, hanem az adott típust meghatározó formai és funkcionális tulajdonságok egyike.

4.3.3.2. A konstrukció második fele: szubjektív mértékjelölés a predikátumrészben

A szemantikai jellemzéshez hozzátartozik, hogy az a megítélés, hogy 'p kiemelkedően igaz x-re', szubjektív. A szubjektív kiemelkedőség két jellemzőt egyesít: a szóban forgó tulajdonság x-re vonatkozóan a megnyilatkozó megítélése szerint 1. nagy mértékű, 2. szembetűnő, figyelemre méltó. A szubjektivitás azt jelenti, hogy az a jelentésösszetevő, hogy az értékelés a megnyilatkozó szubjektív értékítéletének az eredménye, beépül a konstrukciós jelentésbe. Az [x > *aztán* > p] szerkezetben megfogalmazott propozicionális jelentéshez ([P(x)]) egy – rendszerint emocionális intonációval is kifejezett – értékelő attitűdjelölés adódik.

A predikátum (p) szemantikai és formai jellemzői szerint jól elkülönülő típusok azonosíthatók, ezeket tárgyalom az alábbi alfejezetekben.

4.3.3.2.1. Az [x > *aztán* > p] konstrukció mérhető tulajdonságot¹⁰⁸ kifejező predikátumokkal

A megnyilatkozó értékelése nyilvánvalóan tud kifejeződni olyan *aztán*-os mondatban, ahol a p relatív¹⁰⁹ tulajdonságot jelöl ((53), (53'), (80)) vagy implikál ((78), (79)), amelyet – mint alább látni fogjuk – módosíthatnak fok-mértékhatározók (pl. a legalapvetőbbek: *nagyon*, *jól*, *jól*) is:

(53) *ma **aztán** hideg van!*;

(78) *Te **aztán**... jól megnőtöttél, hallod!* (MTSz. 1960 Urbán Ernő)

(79) *A nagymamám megörökölte a dédi tudását. Ő **aztán** tudott főzni...*(MTSz. 1980 Bogschütz Zsuzsanna)

(80) – *Úgyhogy kikerült onnan, aztán történt vele egy s más, és nem gondolt többet a gyerekekre. Azt gondolta, úgyis férjhez megy, és lesz még pár gyereke. Hát, aztán nem úgy alakult. [...] Még néhány műtétje is volt, úgyhogy nem lehetett. Tudod, milyen műtétről*

¹⁰⁸ Elemzésemben a formális szemantikai hagyományt követve tulajdonságnak nevezem azt, amit x-ről a p mond. A kategorikus állításokat megfogalmazó mondat valamely entitásról azt állítja, hogy rendelkezik bizonyos tulajdonsággal (szemben a thetikus állításokat tartalmazó mondatokkal). Az ilyen mondatokban a szóba hozott entitást a mondat topik része nevezi meg, a tulajdonság leírása a predikátum (p) funkciója.

¹⁰⁹ A relatív szót a melléknevek szemantikai osztályozásában bevett *relatív melléknév* kifejezésből vettem át (Kiefer 2007: 179–82). A relatív–abszolút oppozíció ugyanis megfigyelésem szerint kiterjeszhető más nyelvtani kategóriával kifejezett tulajdonságra, így igei állítmányokra is. Vizsgálatomban az egész p-re, vagyis az *aztán* utáni teljes mondatrésztelre alkalmazom a jelzőket, és az elkülönítés – Kieferhez (2007) képest leegyszerűsített – kritériuma a p-vel kifejezett tulajdonság mérhetősége, illetve összehasonlíthatósága különböző entitások (x, y(, z stb.)) között.

beszélek? – Abortusról – mondta Lauren. [...] – Te aztán tájékozott gyerek vagy – mondta Delphine. (MTSz. 2007 Mesterházi Mónika ford. Alice Munro)

A *megnőttél* igealak (78) önmagában – kontextus nélkül – azt az állapotváltozást jelenti, hogy 'nagyobb lettél', de bizonyos társalgási szituációkban, amelyekben a beszélő számára szembe tűnő a megszólított fizikai megjelenése, egyben azt is jelenti, hogy 'nagy vagy'. Ez a társalgási implikátúra a *jól* módosítóval együtt használatos egy tulajdonság (a magasság, esetleg általánosan a testi nagyság) nagy mértékének kifejezésére. A *jól megnőttél* kifejezéshez tehát a nagyság, leginkább a magasság dimenziója asszociálódik, és azt fejezi ki, hogy a megszólított valamilyen normához viszonyítva nagy, különösen magas, az *aztán*-os konstrukció pedig azt teszi hozzá, hogy ennek a normához való viszonyításnak a kiindulópontja a beszélő.

A főzni tudás nagy mértéke (79) pedig valójában a nagyon jól főzni tudást jelenti. Ez általánosságban érvényes a képességekre vonatkozó értékítéletek megfogalmazására: amit valaki nagyon tud, azt nagyon jól (azaz ügyesen, szépen, könnye(dé)n stb.) tud. A *tud* állítmány ilyen esetben inherensen magába foglal egy pozitív módhatározót.

Mindegyik példa predikátumához tehát valamilyen mértékkel is jellemezhető tulajdonság köthető: a hidegség (53), a megnöttség által implikált testi nagyság (78), a főzni tudás (79) és a tájékozottság (80). Ez azt jelenti, hogy különböző – de azért a kérdéses tulajdonságban összehasonlítható – entitások az adott tulajdonság tartományában egy skála különböző pontjain helyezkednek el: az x (, az y , a z stb.) entitáshoz hozzárendelhető egy d_1, d_2, d_3 stb.) érték a p által meghatározott skálán, ahol d az adott tulajdonság mértékét jelöli. Az $[x > aztán > p]$ konstrukció azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozó megítélése szerint x entitás a p -hez asszociált skála egyik szélső pontjához közel helyezkedik el, a hozzárendelt d extrém nagy. Ezt fogalmazza meg a definícióban az a kitétel, hogy a 'p kiemelkedő mértékben igaz az x -re'. A megnyilatkozó szubjektív értékelése ez, ezért számokban nem kifejezhető, pontosan nem meghatározott (aluldefiniált), de szélsőséges mértékről van szó.

Hasonló észrevételt tesz Kas (2005) az ún. szubjektív mértékjelölős kifejezéseket tartalmazó mondatokról, amelyekben „az ún. fok- vagy mértékhatározók egy szemantikailag kijelölt csoportja szerepel, melynek elemei semlegesek, tehát nem tartalmaznak pozitív vagy negatív ítéletet, azaz mindkét irányú értékelések mértékét kifejezhetik pl. nagyon jó – nagyon rossz; nagyon sok – nagyon kevés stb. Ezenkívül szubjektívek, tehát nem egzakt, hanem körülbelüli

és igen szélsőséges mértéket fejeznek ki” (Kas 2005, 148)¹¹⁰. Ilyen elemek például a *nagyon*, *tök(re)*, *igencsak*, *kurv(ár)a*, *irtó*, *baromi(ra)*, ezeket összefoglalóan *nagyon*-elemeknek nevezi. Az [x > aztán > p] ebben a típusában az *aztán* megfeleltethető valamilyen *nagyon*-elemmel, hiszen ezek az *aztán*-os mondatok is egy tulajdonság szubjektíven nagy mértékét, valamint a bennük foglalt állítással kapcsolatos, közelebbről nem meghatározott érzelemnyilvánítást fejeznek ki.

Bár az *aztán* törlése után is megmaradhat az emfaticus hangsúly a predikátum első elemén, eltűnik a konstrukciót definiáló szemantikai-pragmatikai jellemző: az *aztán*-os mondatban szubjektív mértékjelölés van, anélkül, hogy mértéket, mennyiséget jelölő kifejezésre szükség lenne. Figyeljük meg, a (78) a mértékjelölő *jól* nélkül is kifejezi azt a szubjektív megítélést, hogy a megszólított fizikailag nagy.

Ez nem jelenti azt, hogy nem állhat együtt skaláris kifejezésekkel az *aztán* (l. (78)), csak azt, hogy ha nincs ilyen, akkor is úgy értelmeződik a szerkezet, mintha lenne benne egy szubjektíven extrém nagy mértéket kifejező mértékjelölő:

(78[?]) *Te aztán (nagyon/jól) megnőttél!*

¹¹⁰ A szubjektivitás és aluldefiniálatlanság velejárója, hogy ezek a mértékhatározók grammatikailag jó, azonban nem kielégítő válaszok olyan kérdésekre, ahol a kérdező pontos, kézzelfogható, lehetőleg objektív információt szeretne kapni:

(i) A: *Mennyire/Milyen messze vagyunk még az állomástól?*

B: *Öt percnyire./Két kilométerre. /[?]Baromira.*

Ugyanakkor teljesen adekvátak eldöntendő kérdésre adandó válaszként:

(ii) A: *Messze vagyunk még?*

B. *Baromira.*

Továbbá nem szerepelhetnek sem a szubjektív mértékjelölő határozók, sem az *aztán* olyan mondatokban, ahol a mérték számszerűen specifikálva van:

(iii) *Itt *aztán/*tök/*kurva -20 fok hideg van!*

(iv) *Te *aztán/*tök/*irtóra 20 centit nőttél!*

(53') *Ma **aztán** (nagyon/tök/irtó/baromi/jó) hideg van!*

(79') *Ő **aztán** (nagyon/tök/irtó/baromi) jól tud főzni!*

(80') *Te **aztán** (nagyon/tök/irtó/baromi) tájékozott gyerek vagy!*

Az (53), (78)–(80) mondatok abban különböznek az *aztán* nélküli *nagyon*-elemeket tartalmazó mondatoktól, hogy az *aztán* ezen használata az egész mondat felépítését meghatározó konstrukcióba illeszkedik, az *aztán* kötelezően topikalizált kifejezés után áll, és a predikátum főhangsúlyos összetevőjét előzi meg.

Ezzel szemben szubjektív mértékjelölős kifejezés csupán egy mondatrészt is módosíthat:

(81) *Fél órát váraoztam a(z) tök/baromi/irtó hideg lépcsőházban.*

(82)* *Fél órát váraoztam az **aztán** hideg lépcsőházban.*

Mennyiség-, illetve nagyságjelölés az [x > aztán > p] konstrukcióval

Beleillik a fent leírt értelmezésbe a 'valahol/valamiben van valami' és 'valakinek van valamije' egzisztenciális és a birtoklást kifejező mondatok *aztán*-os változata. Itt a mérték helyett a mennyiség, illetve a nagyság a skaláris értelmezés alapja:

(57) *Ezeknek **aztán** van pénzük (MTSz. 1956 Sarkadi Imre)*

(83) *Ennek a padlásnak **aztán** voltak emlékei! (MTSz. 1965 Fekete István)*

(84) *Nóra (tánc közben). Itt **aztán** van mulatság, Krisztina! (MTSz. Németh László)*

(85) *Popsid **aztán** van, kisanyám, de belemarkolnék (MTSz. 1967 Maróti Lajos)*

(86) *Kicsit magas árat fizet a műtő a tisztaságért. De tisztaság **aztán** van; Feri még a szekrény alját és tetejét is lesikálja, éjszakára is bentmarad takarítani (MTSz. 1957 Benedek István)*

(74) *Figyelte a hatást, amit színre lépése kiváltott. Hát hatás **aztán** volt, s nem is akármilyen! (MTSz. 1990 Lovass Zoltán)*

(57), (83)–(86) és (74) nem azt állítják, hogy a létige után álló főnévvel jelzett dologból van (valamennyi valakinek, valahol, valamiben stb.), hanem annak nagy mennyiségét, nagyságát, vagyis hogy Bakcsiéknak sok pénze van, sok az emlék, nagy a tisztaság, nagy a popsi, nagy volt a hatás stb.

Skalárisan értelmezhetőek azok a mondatok is, amelyekben az *aztán* előtti topik pozícióba az az összetevő kerül, amelynek a létezését az *aztán* nélküli egzisztenciális mondat (l. (a) mondatok) kifejezi. Viszont a topikáltság kritériuma épp az egzisztenciális preszuppozíció, vagyis nem topikalizálható olyan összetevő, amelynek épp a létezését vagy keletkezését állítjuk. Az alábbi mondatpárok (b) tagjai ezért csak kontrasztív topik olvasattal helyesek.

(57a) *Van pénzük.*

(57b) *Péznük van.*

(74a) *Figyelte a hatást, amit színre lépése kiváltott. Volt hatás.*

(74b) *Hatás volt.*

Az első összetevő kontrasztív topik értelmezése tehát nem az *aztán* hozzájárulása, mert ha elveszük a mondatból, akkor is preferált – ebben a szórendben legtöbbször szükségszerű is – a kontrasztív topik olvasat.

Az (a) mondatok jelentése abban különbözik a (b) mondatoktól, hogy míg az előbbieken egyáltalán nincs specifikálva a pénz mennyisége, illetve a hatás nagysága, a (b) mondatok egyértelműen azok kiemelkedő nagy mennyiségét, illetve kiemelkedő nagyságát is kifejezik.

Ez az oka annak is, hogy ha egy mondat olyasvalaminek a létezését állítja ((a) mondatok), amellyel nem kompatibilis a 'kiemelkedő mennyiségben' értelmezés, nem is jó *aztán*-os konstrukcióban ((b) mondatok):

(87a) *Újszülött gyereke van.*

(87b) **Újszülött gyereke aztán van!*

(88a) *Január van!*

(88b) **Január aztán van!*

4.3.3.2.2. Az [x > *aztán* > p] konstrukció szélsőséges tulajdonságot kifejező predikátumokkal

A mértékjelölés szubjektivitása természetes az olyan megfogalmazásokban, amelyekben a p összetevő eleve szélsőséges mértékű vagy nagy fokú tulajdonságot jelöl (*rengeteg; csodás; bárkinél jobban tud dolgozni; erősebb mindannyiunknál; elintézett*).

(89) *ő aztán finoman szólva rengeteget eszik* (Nsz. 1998 Magyar Hírlap)

(90) *Az „egy ember beszél sokhoz” típusú kommunikáció – na, ebből aztán van egy rakás – a műsorközvetítés, a könyvkiadás, az újságírás stb.* (MTSz. 2002 Gedeon Béla ford. Douglas Adams)

(91) *a fő, hogy itt van, mert ő aztán erősebb mindannyiunknál* (MTSz. 1955 Tatay Sándor)

(92) *MARIANE Ha kényszerítenek, kész vagyok a halálra. DORINE Ez már igen! S nekem eszembe sem jutott: csak meg kell halnia s elmúlnak a bajok. Ez már aztán csodás gyógyszer! Elönt a méreg. Hallani sem bírok ilyen buta beszédet.* (MTSz. 1951 Vas István ford. Molière)

(93) *dolgozni aztán jobban tudott Pavka bárkinél* (MTSz. 1949 Radó György ford. Nyikolaj Alekszejevics Osztrovszkij)

(94) *A fene egye meg magát, Piri, engem aztán elintézt* (MTSz. 1994 Szántó Piroska)

A *rengeteg*, illetve az *egy rakás* a sok–kevés, a *csodás* a jó–rossz dimenzióban szélsőséges érték. A valakivel való bánás dimenziójának egyik szélsősége az, hogy *elintéz* ’tönkretesz’ valakit valaki. Az pedig, hogy Pavka *dolgozni bárkinél jobban tudott*, szintén egy képesség szélsőséges mértékét fogalmazza meg (’a legjobban tudott dolgozni’, l. még nagyon hasonlóan (91)-ben: ’a legerősebb’ a releváns halmazon belül).

A (92) egyúttal jó példa arra is, hogy az [x *aztán* p] gyakran használatos ironikus megfogalmazásra. A rendszerint pozitív tartalmat megfogalmazó p megfelelő intonációval társulva valójában az ellentétes beszélői értékítéletet fejezi ki.

Ide sorolnám azokat a főnévi állítmányokat is, amelyek szintén valamely tulajdonság szélsőségesen nagy fokát fejezik ki (pl. a jóságét az *angyal*; a tehetségességét a *csodagyerek*; a menőségét (sikeresség értelemben) a *nagymenő*):

(58) *az én drága betegem, az áldott jó Szidónia. Csak így mondom, lelkem, mert ő maga kérte, hogy ne nevezem nagyságának. No, ő aztán valóságos angyal, és szenved a mi bűneinkért is* (1955 Tatay Sándor)

(95) *Ő aztán igazán csodagyerek volt* (MTSz. 1975 Hernádi Miklós)

(96) *Dukel (azaz Dukalszkij) a versenyre ideutazó lettekkel fogadtat magának. Ő aztán igazi nagymenő* (MTSz. 2002 Páll Erna ford. Szergej Donatovics Dovlatov)

Az ilyen szerkezetben megjelenő *igazi, valóságos, valódi* melléknevek és a velük pragmatikailag egyenértékű *igazán, valóban* módosítószók konstrukciós szerepéről a **4.3.3.2.8.** fejezetben lesz szó.

Az itt és a **4.3.3.2.1.**-ben bemutatott két típusban egyértelmű volt a szubjektív mértékjelölés konstrukcionális szerepe. A következőkben a mértékjelölés szintén a konstrukciós jelentés része, de vagy közvetetten, vagy egy absztraktabb szinten értelmezhető.

4.3.3.2.3. Az [x > aztán > p] konstrukció szélsőséges beszélői értékelést kifejező predikátumokkal

Közvetettebb a mértékjelölés, ha a p idiomatikus kifejezés, amely olyan szituációban használható, amelyben valamely tulajdonság vagy helyzet, tény extrém mértéke, illetve volta és szembetűnősége tematizálódik vagy kikövetkeztethető. Az *aztán*-os konstrukcióban megfogalmazott felkiáltó mondat a megnyilatkozónak az ezzel kapcsolatos emocionális töltetű értékelését fejezi ki (l. még **4.3.3.**):

(55) *Hát még ez a Melinda! Ez **aztán** megéri a pénzét!*

(97) – *Neményi, ez **aztán** már több a soknál! Húszperces késés? (MTSz. Leiner Laura)*

(98) *De hogy a futballpályára járjanak röhögni, hát az **aztán** tényleg mindennek a teteje.*

4.3.3.2.4. Az [x > aztán > p] konstrukció verum-fókuszos predikátummal

Bizonyos predikátumokkal, amelyeknek nem elsősorban skaláris értelmezésük van, az [x *aztán* p] konstrukció a megnyilatkozó erős elkötelezettségét fejezi ki a proposíció igazsága iránt:

(54) *Nekem **aztán** mindegy*

(99) *Ami igaz, igaz, te **aztán** tényleg meg tudtad érteni Őt (MTSz. 1985 Grendel Lajos)*

(100) *Én sem érzem bűnösnek magamat, legalábbis abban nem, amivel önök vádolnak. De ő **aztán** igazán ártatlan (MTSz. 1974 Galgóczi Erzsébet)*

Azt állítom, hogy ezek a mondatok azért lehetségesek, mert rájuk is érvényes, hogy 'a beszélő megítélése szerint p kiemelkedően igaz x-re'. Egyrészt ugyanis szubjektíven annak is lehet mértéke, hogy valami mennyire mindegy, valaki mennyire ártatlan, mennyire ért meg valakit, és az [x *aztán* p] konstrukció az ilyen típusú p-vel kifejezett (mentális, érzelmi) állapot, történés stb. nagy intenzitására, illetve teljességére utal, arra, hogy a p teljesen,

maradéktalanul érvényes x -re. Ezt támasztja alá az is, hogy az ilyen p predikátumtípus nemcsak az említett szubjektív (szélsőséges, de nem maximális értéket kifejező) mértékjelölőkkel, hanem szélsőséges és maximális értéket jelölő mértékhatározókkal is állhat együtt: *teljesen, totál* stb.

Másfelől viszont annak, hogy a ' p kiemelkedően igaz', olyan implikációja is van, hogy ' a p igaz, szemben azzal, hogy nem p '. Az ilyen típusú kiemelést hívja a szakirodalom verum-fókusznak (l. Egedi 2009: 80)¹¹¹. A verum-fókusz az egész mondatot állítja szembe annak tagadásával. A mondat tagadása, azaz a ' $\text{nem } p$ ' lehet a hallgató, esetleg egy másik diskurzusszereplő ki- vagy ki nem mondott állítása, illetve preszuppozíciója, ezzel áll kontrasztban az [$x > \text{aztán} > p$] konstrukcióban megfogalmazott állítás. Például a (100)-ban az x diskurzusszereplőről az a feltételezés a megszólított(ak) vagy valaki más részéről, hogy nem ártatlan, a verum-fókuszos állítás ezzel szemben állítja azt, hogy ártatlan. Hasonlóképp, (54)-ben a megnyilatkozó szerint a megszólított azt feltételezhetné róla, hogy neki számít, fontos az a dolog, ami az aktuális beszédhelyzetben tematizálódott, vagyis nem mindegy – ezzel szemben állítja ő azt, hogy neki mindegy.

Figyelembe veendő ugyanakkor a kontrasztív topik adta szembeállítási lehetőség is: a megszólaló magát sem találja bűnösnek a megszólítottak állításaival szemben, de x -re vonatkozóan még nála is jobban érvényes az a tulajdonság, hogy ártatlan (100); a beszélő szerint biztosan lenne olyan valaki egy ilyen beszédhelyzetben, akinek nem lenne (ennyire) mindegy, hogy mi a kimenetele az aktuális dilemmának, neki mindenesetre (teljesen) mindegy (54); sokan nem vagy nem teljesen értették meg a szóban forgó személyt, a megszólított viszont (nagyon mélyen vagy teljesen) megértette (99) stb.

¹¹¹ A verum-fókuszhoz irtóhangúly társul, amely a predikátum éléről indul. Ez kétségkívül igaz a fent idézett mondatokra, de önmagában nem különíti el az előző típusoktól, hiszen az magának az [$x > \text{aztán} > p$] konstrukciónak a formai ismérve, hogy az *aztán* után a mondat szemantikai fókusza következik, amely szintén főhangsúlyt jelent.

A verum-fókusz eredetileg szintaktikai kategória, amely azoknak a mondatoknak a „mélyszerkezetéről” és szemantikájáról hivatott számot adni, amelyekben az igei állítmány viseli a főhangsúlyt (Höhle 1992: 114, l. Egedi 2009: 79–80). A magyarban azonban nem minden mondatban van igei állítmány, miközben a verum „illokúciós operátor” ezeken is működik (l. a fenti mondatokban). Ilyenkor a névszói állítmány, illetve a névszói igei állítmány névszói része kap főhangsúlyt (ha nem előzi meg valamilyen erősítő partikula, amelyekről később még lesz szó). A verum-fókusz kifejezést a névszói állítmányú mondatokra is kiterjeszhetőnek vélem.

Ezekből az olvasatokból az is látszik, hogy a különbség, amely alapján szembeállítható két entitás a kontrasztív topikos mondatokban, nem feltétlenül „kontraszt”, hanem például fokozatbeli különbség: p igaz lehet y-ra(, z-re stb.), de kiemelten az x-re igaz – vagy mert p nagyobb mértékben igaz rá, vagy mert vele kapcsolatban merült fel a p ellentéte az aktuális beszédhelyzetben stb.

A megnyilatkozó mind a verum-fókusszal, mind a kontrasztív topikkal kifejezett szembeállítás, illetve összevetés révén az $[x > aztán > p]$ formában megfogalmazott tartalmat az adott beszédhelyzetben kiemeltté, hangsúlyossá teszi, ami a szubjektív mértékjelölés speciális változata.

4.3.3.2.5. Az $[x > aztán > p]$ konstrukció falsum-fókuszos predikátummal

A verum-fókusz terminust rendszerint állító (= pozitív polaritású) mondatokra alkalmazzák, de magától értetődő, hogy ugyanaz a művelet tagadó mondatokkal is létrejön. A polaritás-fókusz negatív változata, az ún. falsum-fókusz ugyanúgy a mondat igazságát emeli ki, azt annak ellentétével állítja szembe:

(56) *Felőlem bámulhat, engem **aztán** nem zavar!* (MTSz. 1963 Mándy Iván)

(101) *Én **aztán** igazán nem vagyok erénycsősz, de vannak erkölcstelenségek, amelyektől undorodom* (1955 Lányi Viktor ford. Anatole France)

(102) *Hanna se szereti, ha meglepik, pedig neki **aztán** nincs mit rejtegetnie.* (MTSz. 1967 Nemes György)

(103) *Nekem **aztán** nincsenek előítéleteim, de ezen nagyon látszott, hogy sutyerák.* (MTSz. 1979 Kornis Mihály)

(104) – *Azt gondolod, hogy mindennap kevesebb csillag van az égen? – Én **aztán** nem.* (MTSz. 1973 Lázár Ervin)

A verum-fókuszos mondatokban az állítmány viseli a főhangsúlyt és az állítás igazságát kontrasztálja annak ellentétével. A falsum fókusz ennek tagadó szerkezetes változata. Míg a verum fókusz olvasata az, hogy '(igenis) p, (szemben azzal, hogy nem p)', ezekben a mondatokban az $[x aztán p]$ konstrukció a p-nek falsum fókusz értelmezést ad: azt emeli ki,

hogy egy tulajdonság (q) nem igaz – szemben a (várt, feltételezett, kért, szóba került stb.) q-val¹¹².

(104)-ben például az előző megszólaló kérdésfeltevése azt sugallja, hogy azzal gyanúsítja x-et, hogy az azt gondolja, minden nap kevesebb csillag van az égen (mivel „hullanak”). Ezzel szemben válaszolja azt x a kiemelt tagadással, hogy ő nem gondolja azt. Az (56)-ban pedig a megnyilatkozó azt feltételezi a szóban forgó diskurzusszereplőről (aki bámulja), hogy az azt gondolja, hogy őt zavarja vagy érdekli, hogy bámulja, ezzel szemben állítja azt a megnyilatkozó, hogy őt (egyáltalán) nem zavarja. (101)-ben a beszélő azt feltételezi, hogy abból a megnyilatkozásából, hogy *vannak erkölcstelenségek, amelyektől undorodom*, a hallgató(ság) azt a következtetést vonhatná le, hogy ő egy moralista, ezért szögezi le előre, hogy ennek épp az ellentéte igaz (l. nagyon hasonlóan a (103)-ban).

Ahogy a verum-fókuszban, a falsum-fókuszban is alapértelmezésben az x-nek kontrasztív topik olvasata van. Nem explicit alternatívák esetében a szövegkörnyezet sok esetben támogatja a topik kontrasztív értelmezését. A (102)-ben például a *Hanna se* főnévi szerkezet preszuppozíciója a kontrasztív olvasat, hiszen előfeltételezi, hogy van valaki más is, aki nem szereti, ha meglepik, és (legalább) azzal a valakivel összehasonlítható az a tulajdonsága is, hogy nincs mit rejtegetnie.

A topikhoz kapcsolódó kontrasztálás legtöbbször még ennél is implicittebb, azaz semmilyen formai eszköz nem jelzi az alternatívákkal való összehasonlíthatóságot. Ilyen esetben a beszélő nem specifikus y(, z stb.) entitással vagy entitásokkal állítja szembe a konstrukció révén x-et. Ehhez elég annyi, hogy a megnyilatkozó szerint a beszélő tudjon róla, hogy van(nak) olyan y(, z stb.) entitás(ok), amely(ek)re a p-ben tagadott tulajdonság (x-szel ellentétben) igaz: vannak erénycsőszők (101), vannak olyanok, akiknek előítéleteik vannak (103), vannak olyanok, akiket zavar, hogyha bámulják őket (56), a megnyilatkozó (szerint a hallgató) esetleg ismer is ilye(neke)t. A verum-fókuszos mondatokban is láttunk példát ilyen „implicit kontrasztív” topikra (54).

Felmerül a kérdés, hogyan fejeződik ki szubjektív mértékjelölés a falsum-fókuszos szerkezetű [x *aztán* p] mondatokban. A válasz az, hogy ugyanúgy, ahogy a verum-fókuszos változatban. Egyfelől: a (54), (101)–(103) egy tulajdonság kiemelt tagadásával a tulajdonság ellentétének szélsőséges mértékét képesek kifejezni. Például annak, hogy engem zavar, hogy

¹¹² Ahol q az a tulajdonság, amiről a p-vel azt állítja a beszélő, hogy nem igaz.

bámul valaki, az ellentéte körülbelül az, hogy közömbös vagyok iránta, tehát a 'nagyon nem zavar' valójában azt jelenti, hogy 'nagyon közömbös nekem'. Hasonlóképpen, a (103)-ban annak, hogy előítéleteim vannak, és (101)-ben annak, hogy erénycsász vagyok, egyaránt az az ellentéte, hogy nyitott és elfogadó vagyok, így ebben a konstrukcióban az előítéletesség, illetve erénycsászság hangsúlyos tagadása nagyjából a nyitottság és elfogadás nagy mértékével egyenértékű¹¹³.

Másfelől mind a falsum-fókuszban, mind a kontrasztív topikban preszupponált szembeállítás révén az [x > *aztán* > p] szerkezet ezekben a mondatokban is a tagadó szerkezetű állítás igazságához való elköteleződés erősségét fejezi ki.

4.3.3.2.6. Az [x > *aztán* > 'főleg' p_(ellip)] konstrukció

A verum- vagy falsum-fókusz tartalmazó [x > *aztán* > p] szubkonstrukciónak van egy további, még speciálisabb, formailag is határozottan elkülönülő szubkonstrukciója. Ilyenkor a p tulajdonság szempontjából vannak összehasonlítva különböző entitások (x, y, z stb.), amelyek közül az utolsóként megemlített x-re (a leg)kiemelkedő(bb)en igaz – valamilyen szubjektív beszélői szempontból – az adott tulajdonság (p). A kiemelést valamilyen 'főleg' jelentésű partikula is kifejezi: *végképp*, *pláne*, *különösen* stb.

(105) *eddig sem ragaszkodtam annyira az élethez, most meg **aztán, végképp** nem* (MTSz. 2008 VargaTímea)

(106) *Néha úgy érzem, hogy nem akarok semmit csinálni. Sem olvasni, sem írni, sem háztartani, sem elmenni, sem sétálni, semmit. De tornászni és úszni **aztán végképp** nem.* (2005 Polcz Alaine)

(107) *bizony ez a „vonuláskész állapot” egy kicsit hasonlított ahhoz a meneküléshez, ami régi háborús filmekben az óvóhelyre vezetett, ha vezetett. Pedig nincs is háború, légitámadások meg **aztán végképp** nincsenek.* (MTSz. 1990 Marton László)

(108) *Amúgy se igen takarította senki a József körüti ház folyosó végi közös vécéjét, s a víztartály vaksötétbe vesző tetejét **aztán igazán** nem.* (MTSz. 1994 Szántó Piroska)

(72) *Mit tud maga? Nem tud semmit! Vezetni **aztán pláne** nem tud!* (MTSz. 2004 Spiró György)

¹¹³ Hasonló értelmezés található a [nagyon nem > VP] mondatokra Novák (2001)-ben, pl. *Nagyon nem szeretem ezt a gyereket.; Nagyon nem akartam elmenni.* (i. m.: 88).

(109) *Képzelem, magát hányszor átverik! Mint anyámat, na őt **aztán különösen**, szegény, a huszonkilencedik évét húzza le egy irodában.* [Szalamin 1988: 98 alapján]

Vegyük például (105)-t, amelyben a *p* tulajdonság az, hogy a megnyilatkozó nem ragaszkodik az élethez. Ennek a ténynek a szempontjából hasonlítható össze az *eddig* (*y*) és a *most* (*x*), és a *most*-ról állítja azt, hogy arra még jobban igaz. Vagy (106)-ban a megnyilatkozó a következőkről állítja azt, hogy nem akarja csinálni (*p*): *olvasni* (*y*), *írni* (*z*), *háztartani* (*u*), *elmenni* (*v*), *sétálni* (*w*), *tornászni és úszni* (*x*). Az [*x* > *aztán* > *p*] konstrukció azt fejezi ki, hogy mindezek közül *x*-et akarja legkevésbé csinálni. Ezekben a példákban olyan predikátumok vannak, amelyek jelentésüknél fogva mérhető, így az említett *x*, *y*, (*z* stb.) entitások összehasonlíthatók a *p*-ben kifejezett tulajdonság mértéke szempontjából, és ebből a szempontból az első csoportba is tartozhatnának (4.3.3.2.1.), de elkülöníti őket attól az *y*, (*z* stb.) alternatívák közül való explicit kiemelés. A (107) predikátuma azonban valaminek a nemlétét állítja, ami nem mérhető, fokozható tulajdonság, vagyis nem mondható az, hogy *x* jobban nincs, mint *y*. Ebben az utóbbi típusban a falsum-fókusz erősségét lehet összehasonlítani: *x*-re nézve a *p* predikátum – valamilyen szubjektív beszélői szempontból – kiemeltebben igaz, mint *y*-ra, ez alapján a megnyilatkozó a légitámadások nemlétezését még erőteljesebben állítja, mint a háborúét. A szubjektív beszélői szempont nem más, mint a relevancia – olyan értelemben, hogy az *x*-re vonatkoztatva azért kiemelkedőbb a *p*-vel kifejezett propozíció igazsága, mert *x*, *y*, (*z* stb.) közül *x* a leginkább szembetűnő az aktuális diskurzusban: például mert a közvetlen szövegelőzményben róla volt szó, vagy a külső beszédhelyzetben (a leginkább) előtérbe kerül, ezért mentálisan könnyen aktiválható entitás. A relevancia kritériuma természetesen a mérhető tulajdonságot kifejező predikátumok *x* elemeire is érvényes, de ott, ahogy az imént bemutattam, a tulajdonság eltérő mértéke szempontjából is eleve szembeállítható az *x* és a többi alternatíva.

A verum-fókusz szubkonstrukciót tárgyaló fejezetben (4.3.3.2.4) is volt már szó arról, hogy az *x* kontrasztív értelmezése annál biztosabb, minél explicitebb(ek) az alternatív entitás(ok). A (100)-ban például a kiemelt *x* entitás (*ő*) mellett egy *y* entitás (*én ... magamat*) lexikálisan ki van fejezve, és a funkcionális viszony is hasonló, mint a (72), (105)–(109) példákban. A közös tulajdonság, amely *x*-re és *y*-ra is igaz (valamennyire), az ártatlanság, amelynek nagyobb fokát fejezi ki az [*x* > *aztán* > 'főleg' *p*_(ellip)] konstrukció az *x*-re vonatkoztatva, mint *y*-ra. A (100)-t azért nem sorolom az [*x* > *aztán* > 'főleg' *p*_(ellip)] szubkonstrukcióba, mert az *y*-ra és az *x*-re vonatkozó *p* nem azonos.

Az $[x > aztán > \text{'főleg'} p_{(ellip)}]$ egyik formai követelménye ugyanis, hogy a mellérendelt tagmondatokban ugyanaz legyen az állítmány, ezért azonosíthatók be az ellipszis alá eső egységek az utolsó tagmondatban. A szubkonstrukció reprezentációjában a p „ellip” indexe azt jelöli, hogy a szerkezetben rendszeres az előreható ellipszis, vagyis az irtóhangsúlyos kifejezés (a tagadószó vagy az erősítő partikula + tagadószó) utáni megegyező rész elhagyása az utolsó (éppen az x -re vonatkozó) predikátumszakaszban. Ez nem az $[x > aztán > \text{'főleg'} p_{(ellip)}]$ konstrukció sajátossága, hiszen irtóhangsúly után általánosan megengedett az ellipszis, ennél fogva más szerkezetű verum- vagy falsum-fókusz után is (l. Bánréti–Kálmán 2001: 182–4), de az $[x > aztán > p]$ konstrukción belül ez teszi jól azonosítható szubkonstrukcióvá. Az ellipszist lehetővé tevő grammatikai feltételt a mellérendelt mondatok predikátumainak azonosságán kívül bizonyos módosítószók vagy partikulák megjelenése biztosítja. Ezek ’főleg’ jelentésű szavak: *különösen, végképp, pláne* stb., amelyek egyrészt jelzik a tagmondatok közötti párhuzamot, vagyis azt, hogy ugyanazt állítjuk különböző entitásokról, másrészt azt fejezik ki, hogy az ellipszis alá eső p egységgel kifejezett állítás x -re értve kiemelt.

Ebben a szubkonstrukcióban egyértelmű és kötelező a topik kontrasztív értelmezése, mégpedig a következőféleképpen: ’(azzal a feltételezéssel szemben, hogy p nem igaz,) p igaz y -ra(, z -re stb.) is, x -re pedig (a leg)kiemelkedő(bb)en igaz’.

4.3.3.2.7. Az $[x > aztán > p]$ konstrukció univerzális kvantorral kezdődő predikátummal

Szintén jól körülhatárolható típusa a konstrukciónak, ha a p univerzális kvantoros kifejezéssel kezdődik. Ezek a *mind*- kezdetű kifejezések.

(110) *Jó elrendezésű lakás, a park végében a tenger, néhány kilométerre a magas hegyek, gyönyörű növényvilág, szinte állandó napsütés – ritkán érzi ennyire az ember, hogy itt **aztán** tényleg **minden** együtt van az ideális életvitelhez.* (Nsz. 2002 Lakáskultúra)

(111) *mindenki mindenben ellenőrizendő, tehát mindenki eleve gyanús. Ellenőrzés hiányában az iskolavezetés bizonyára egyáltalában nem vezetne, a tanár nem tanítana és nevelne, az osztályfőnök füttyülne az osztályára, a munkaközösségvezető oda se bajszintana kollégái gondjaira. No és a diák – hát róla **aztán minden** feltételezhető.* (MTSz. 1988 Beke Kata)

(112) *most szót kér, hogy elmondja, ő **aztán mindig, mindenkiről** csak a jót és szépet.* (Nsz. 1996 Magyar Hírlap)

(113) *Már a ropogós malacsült sem fontos, csak a fehér, habos ital, a dánok ünnepi söre. Minden évben más ízű egy kicsit, nem is túl erős, hisz ebből **aztán mindenki** iszik, még a gyerekek is.* (Nsz. 2002 Magyar Hírlap)

Ha a p univerzális kvantoros kifejezéssel kezdődik, az [x > *aztán* > p] konstrukcióban jelölt szubjektív mérték nagyon hasonlít a 4.3.3.2.2.-ben leírt típushoz, amelyek valamilyen tulajdonság extrém szélsőséges mértékét fejezik ki. Az univerzális kvantorok ugyanis a szóba jöhető entitások mennyiségének szélsőségét, a maximumot jelölik. Ugyanakkor ha megfigyeljük az egyes példákat, jól látszik, hogy ebben a szerkezetben egyfajta emocionális beszélői attitűd, a felnagyítás, illetve túlzás kifejezésére használatosak. A p elején, főhangsúllyal (akár ismétlődve (112)) megvalósuló kvantoros kifejezések egyben bizonyítékok arra is, hogy az [x > *aztán* > p] konstrukció p szerkezeti egysége nem szintaktikai, hanem szemantikai fókusszal kezdődik. Szerkezeti fókusz pozíciójában ugyanis – a szintaktikai szakirodalom szerint (pl. É. Kiss 2002, 2003) – nem lehet univerzális kvantor. Kontrasztív topik utáni kötelezően főhangsúlyos összetevő viszont lehet univerzális kvantor (Gyuris 2009: 86).

4.3.3.2.8. Összefoglalás

Az előző hét alfejezetben az [x > *aztán* > p] változatait különítettem el az alapján, hogy az *aztán* után következő, szemantikai fókusszal induló predikátumrész milyen szemantikai és szintaktikai tulajdonsággal rendelkezhet. Eszerint nem komplementáris alkonstrukciók jöttek létre, hiszen ezek a változatok részlegesen átfedhetik egymást, ahogy láttuk például a polaritás-fókusz mindkét változatában (verum- és falsum-fókusz), amelyek tartalmazhatnak egyszerismind relatív tulajdonságot kifejező predikátumot is. A típusok elkülönítésének oka csupán az, hogy a szubjektív mértékjelölés értelmezése ennyiféle árnyalatban különbözhet.

Különösen a verum- és a falsum-fókuszos mondatokban fordul elő, hogy a predikátum (= az *aztán* utáni rész) valamilyen módosítószóval vagy partikulával kezdődik: *tényleg, igazán, valóban* stb., illetve *végképp, pláne, főleg*. Ilyenkor a főhangsúlyt is ez a szó viseli. Ezek közül a *tényleg, igazán, valóban* a mondat igazságát erősítik, tehát jellemzően polaritás-fókuszhoz (verum- vagy falsum-fókuszhoz) kapcsolódnak (l. Egedi 2009: 80.)¹¹⁴, ahogy a (99), (100), (101), (108) példákban. Az, hogy nem polaritás-fókuszos mondatban is láthattuk őket (95), (98), (110), azzal magyarázható, hogy ezek a módosítószók nemcsak a mondat által

¹¹⁴ Hasonlóképp, a jelzett szóban kifejezett tulajdonság igazságát erősítik a *valódi, valóságos, igazi* melléknevek (58), (96).

kifejezett propozíció igazságát erősíthetik, hanem az illokúciós erőt is, ami az [x > *aztán* > p] konstrukcióban a szubjektív mértékjelöléshez kapcsolódik, a fenti alfejezetekben meghatározott olvasatokban.

A felsorolásban az utóbbiak (*végképp, pláne, főleg*) kiemelő partikulák, és kifejezetten az expliciten kontrasztív topikos [x > *aztán* > 'főleg' p_(ellip)] szubkonstrukcióban jelennek meg, szerepük egyrészt szemantikai-pragmatikai: az x elem kiemelése az alternatívák közül, másrészt szintaktikai: a p ellipszisének lehetővé tétele.

4.3.3.3. Az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] felkiáltó mondatkonstrukció

Ebben az alfejezetben az [x > *aztán* > p] konstrukció speciális esetét írom le.

Az [x > *aztán* > p] konstrukció szubkonstrukciója, az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] olyan konstrukció, amelyben az x > *aztán* > p szerkezet egy speciális felkiáltó mondat típusnak felel meg, ahogyan az alábbi példákban is látható:

(114) *Nézték ezt a két bőrzekés, rövid hajú fiatalembert. Ezek **aztán** a komoly motorosok.* (1969 MTSz. Bodor Ádám)

(115) *Reggie levegő után kapkodott, a kalapját a zakója gombjához nyomta, végül kinyögte: – Voltaképp én csak... el akartam köszönni. – Ó! – kiáltotta Anne halkán, hátralépett, és szürke szeme táncolt. – Ez **aztán** a rövid látogatás!* (MTSz. 2004 Mesterházi Mónika ford. Katherine Mansfield)

(116) *Hogy mi volt élete legemlékezetesebb pillanata? Georgij hosszan elgondolkodott: „Egyszer két bontatlan vagdalthús-konzervet találtam. Az volt **aztán** az ünnep!”* (Nsz. 1998 Magyar Hírlap)

(117) *Ejha! Ez volt **aztán** a lökés!* (MTSz. 1956 Fekete István)

(59) *Ez **aztán** a kellemes meglepetés!* (MTSz. 1979 Kornis Mihály)

(60) *Bravó!, ez **aztán** az ötlet* (MTSz. 2007 Tolnai Ottó)

4.3.3.3.1. Az [Ez/Az *aztán* a(z) > NP!] mint felkiáltó mondatkonstrukció

A fenti mondatokkal illusztrált [Ez/Az *aztán* a(z) > NP!] konstrukciót egy speciális felkiáltó mondat típusként elemzem. Látni fogjuk ugyanis, hogy örökli az általános felkiáltó mondatfajta (nemzetközi nevén: exclamative (Michaelis 2001, Rett 2008, 2011)) szemantikai-pragmatikai tulajdonságait, ezek mellett viszont olyan speciális funkcionális és

formai (szintaktikai, prozódiai) megszorítások vonatkoznak rá, amelyeket a sematikus [x > aztán > p] konstrukciótól örököl, és amelyek más exklamatívumoktól elhatárolják.

Nem meglepő, hogy az [x > aztán > p] szerkezet gyakran valósul meg felkiáltó mondatként, hiszen a fejezet bevezetésében adott értelmezés (61) első felének 'kiemelkedő mértékben' része összeegyeztethető a nemzetközi szakirodalomban exklamatívumnak nevezett mondatfajta, a felkiáltó mondat szemantikai-pragmatikai feltételeinek egyikével: ez valaminek az átlagostól vagy a megszokottól, illetve elvárttól a szélsőséges felé eltérő mértéke, foka, esetleg mennyisége (*extreme degree*). A felkiáltó mondatfajta másik használati feltétele, amely pedig az [*Ez /Az aztán a(z) > NP!*] felkiáltó mondatkonstrukciót a nem felkiáltó mondatként használt [x > aztán > p] formájú megnyilatkozásoktól megkülönbözteti, az, hogy a felkiáltó mondatok meglepődést (*surprise*) közvetítenek. A meglepődés diskurzuspragmatikai értelmezése az, hogy a megnyilatkozó a diskurzushelyzetet, illetve a diskurzushelyzet valamely elemét úgy ítéli meg, hogy az nem felel meg a várakozásának: valamilyen szempontból szokatlan, kirívó, nem kanonikus (*noncanonical* (Michaelis 2001: 1038–9)). A két funkcionális feltételt egyesítve tehát az exklamatívumok (*exclamatives*) olyan mondatok, amelyek azt fejezik ki, hogy a beszélő egyrészt nem vártak, nem szokványosnak (*noncanonical*), másrészt kiemelkedő, „extrém” mértékűnek (*extreme degree*) ítél meg valamit (Michaelis 2001: 1039; Rett 2008: 603–8, 2011: 412–22). Például a (115)-ben azt, hogy hosszabb látogatásra számított, a (117)-ben azt, hogy az átlagnál, a normánál nagyobb lökést tapasztalt stb.

4.3.3.3.2. Az exklamatívum mondattípus

Felkiáltás, felkiáltó intonációval ejtett kijelentő mondat, felkiáltó mondat

Az exklamatívum valójában több konstrukció összefoglaló neve, amelyek között vannak különböző nyelvekben visszatérő minták. Ilyen jellegzetes minta, azaz konstrukció a mutató névmás mértékhatározóként (*degree adverb*) való használata exklamatívumokban: az olaszban a *cosí*, az angolban a *so*, a magyarban az *olyan* és *annyira* (pl. *Olyan hideg van itt!, Annyira elegend van már ebből!*).

A következőkben ismertetem az exklamatívum mondattípus általános, azaz nyelvtipológiailag is igazolható szemantikai-pragmatikai tulajdonságait. A mondattípus formai oldala általánosan nem ragadható meg, talán csak annyi az univerzális formai jellemzőjük, hogy a felkiáltó mondatok emocionális intonációja határozottan elkülönül a kijelentések, a kérdések és a felszólítások adott nyelvre jellemző prozódiai mintájától. Egyébként viszont sokféle

formai megvalósulása van ugyanannak az egy általános funkciónak (vö. many-to-one mapping (Michaelis 2001: 1041)). A konstrukciós megközelítésben a formai különbségek legalább minimális funkcionális különbséget jelentenek, ebből következően pedig különböző exklamatívumok, azaz felkiáltó konstrukciók különböztethetők meg.

A szemantikai-pragmatikai meghatározáshoz először is szükségesnek vélem megkülönböztetni a felkiáltásokat és a felkiáltó mondat típusokat. Az előbbi egy nagyon általános konstrukciónak írható le: mindazon megnyilatkozások összefoglaló neve, amelyek a fent megadott értelemben meglepődést közvetítenek, és amelyeknek emocionális intonációja van (Kugler 2000: 391). Egy kijelentő mondat formájú felkiáltásban (118) például ez úgy jelenik meg, hogy a kijelentő mondat által kifejezett proposíció ellentmond a beszélői elvárásnak, ami általában azt jelenti, hogy nem számított rá. A felkiáltó mondat típusok (119) is felkiáltás értékű megnyilatkozások, amelyeknek azonban semmilyen más mondat típusban nem létező formai tulajdonságegyüttesük van.

(118) *Már itt vannak!; (Tök/Nagyon) Szép ez a gyerek!; (Tök/Nagyon) Lefogytál!*

(119a) *De szép (ez a gyerek)!; De megnőttél!*

(119b) *Olyan szép (ez a gyerek)! Hogy megnőttél!*

(119c) *Ez **aztán** a férfi! Te **aztán** megnőttél!*

A nemzetközi szakirodalom (Michaelis 2001; Rett 2008, 2011) és a magyar nyelvi adatok alapján különbséget teszek felkiáltások (exclamations), mondatfelkiáltások (proposition exclamations) és felkiáltó mondatfajták (exclamatives / exclamative sentence types) között. Ezenkívül, mivel a felkiáltás vagy felkiáltó mondat kifejezéseket gyakran használják egyéb, expresszív tartalmú nyelvi jelenségekre (vö. Michaelis 1038), ezektől az egyértelműsítés céljával igyekszem őket elválasztani.

Expresszív az a megnyilatkozás, amely a beszélő érzelmi v. értékelő viszonyulását fejezi ki a beszédhelyzet valamely eleme (pl. a hallgató, a proposíció vagy egy nyelvileg előzetesen kifejezett vagy nem kifejezett, de kikövetkeztethető tényállás) iránt. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – felsorolok néhány olyan megnyilatkozás-típust, amelyek ebben a nagyon általános értelemben expresszívnek tekinthetők:

i. a gyakran idiomatikus, sokszor performatívummal kifejezett expresszív beszédcselekvések (expressives), pl. *Sajnálom!; Gratulálok!; Bocsi!; Köszönöm!; Rendben!*

ii. az indulatszók és -kifejezések (interjections), káromkodások (swear words), pl. *Hű!*; *Ó!*; *Váó!*; *Azta!*; *Szentséges ég!*;

iii. az emfatikus hírközlő, értesítő mondatok (news-reporting declaratives), pl. *Megszületett az elefántbébi!*; *Gól!*; *Megérkeztünk!*;

iv. a nem az elvártnak megfelelő tényállást megfogalmazó, propozicionálisan strukturált (kijelentő mondat szerkezetű) felkiáltások (exclamations), pl. *Zárva van!*; *Lefogytál!*; *Esik a hó!*, vö. még (118);

v. a nem az elvártnak megfelelő, extrém mértéket kifejező felkiáltó mondatfajták (exclamatives), pl. *De szép!*; *Milyen szép!*; *Annyira szép!*; *Ez aztán a szép rúgás!*; vö. még (119).¹¹⁵

Ahogy a csoportok megfogalmazása is utal rá, a iv. csoport jelenti a felkiáltásokon belül a „felkiáltó kijelentő mondatot”¹¹⁶, és az v. csoportban találjuk a felkiáltó mondatfajtákat, az exklamatívumokat.

A felkiáltó mondatfajta a szakirodalomban

I. Sadock–Zwicky (1985)

Sadock–Zwicky (1985) a másodlagos mondatfajták (minor sentence types) között tartja számon a felkiáltást (exclamation) kifejező mondatokat (exclamatory sentence types). Funkcionális alapon veti össze, majd különíti el egyrészt a kijelentő mondatoktól, másrészt a kérdő mondatoktól (i. m.: 162–3). Azt írják, a kijelentő mondatokhoz hasonlóan a felkiáltó mondatokban is van propozíció, a lokúciós erejük azonban más: a kijelentésben közlő (informative), a felkiáltásban érzelemkifejező (expressive) beszélői szándék van. A

¹¹⁵ A főnevesült expresszívum terminus (expressives) két leggyakoribb használata a nyelvészetben: 1. a beszédaktus-elméletben a Searle által meghatározott negyedik illokúciós lényegét (a fenti felsorolásban: i.) jelöli, 2. a formális szemantikában (pl. Potts 2007, Gutzman–Gärtner 2013) egy formai szempontból nagyon heterogén nyelvi elemeket tartalmazó funkcionális kategóriát is jelent. Ez utóbbi minden olyan lexikális eszközt lefed, amely a megnyilatkozó szubjektív (érzelmi vagy értékelő) viszonyulását fejezi ki a beszédesemény valamely összetevője iránt, tehát amelynek a mondottak igazságfeltételekben megfogalmazható jelentéséhez semmi köze (non-truth-conditional meaning). Expresszívumok a nyelv bármely szintjén lehetnek (pl. minősítő jelzők: *az a hülye főnököm*; a szociális deixis nyelvi eszközei; expresszív tartalmú mondatzók: *faszomba* vagy összetett konstrukciók: *Azt a kutyafáját!* stb.).

¹¹⁶ A iv. esetben is mondatkonstrukcióról beszélhetünk: formai oldalon egy kijelentő mondat szerkezete a meglepetés intonációjával párosul, és ehhez a propozícióban megfogalmazott tartalom állítása és a nem-kanonikus szituáció pragmatikája társul.

kérdésekhez hasonlóan a felkiáltások nem asszertívek, azaz nem állítások, viszont a kérdésekre (legalábbis a valódi kérdésekre) jellemző direktív aktus a felkiáltásokban nincs meg. Ezután formális különbségek mentén három felkiáltó mondatfajta (exclamatory types) különböztet meg az angolban¹¹⁷, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ezek a konstrukciók nem univerzálisak, illetve vannak az angolban nem, de más nyelvekben létező, egyéb konstrukciók.

II. Michaelis 2001

Michaelis 2001 konstrukciós szemléletben kezeli azt a kérdést, hogy tekinthetők-e a felkiáltások (szintén az exclamation kifejezést használja) mondatfajtanak (sentence type). Először is keresi és definiálja azt a – fent megfogalmazott – szemantikai-pragmatikai tulajdonságsoportot, amely elkülöníti a felkiáltásokat a hasonló funkciójú megnyilatkozásoktól: az interjekcióktól (*Wow!*; *God!*, vö. a magyarban (ii.)) és az ún. hírközlő, felkiáltáshoz hasonló mondatoktól (vö. a magyarban (iii.)). Sadock–Zwicky (1985) rendszerezéséhez hasonlóan, de részletesebb vizsgálat után a formai tulajdonságok alapján azonosít felkiáltó mondat típusokat (exclamatory sentence types)¹¹⁸, szintén összevetve a hasonló vagy formai átfedésben levő mondatfajtaikkal (pl. a kérdőszavas felkiáltást a kérdőszavas kérdő mondatokkal, amely a magyarban is létező konstrukciópár).

III. Rett (2008, 2011)

Rett (2008; 2011) formális nyelvészeti eszközökkel írja le a felkiáltások és felkiáltó mondatfajta szemantikai–pragmatikai sajátosságait. A felkiáltásoknak (exclamations) – beszédaktusnak tekintve őket – egységesen az ún. E-FORCE illokúciós operátort tulajdonítja, amely a felkiáltó beszédaktusok megkülönböztető jelentsjegyéért „felelős”: a felkiáltások azt fejezik ki, hogy a megnyilatkozó nem számított valamire, és ez a valami szembetűnő (salient) a számára. A felkiáltásokon belül az exklamatívum mondat típus (exclamatives) ezenkívül pedig mértékjelölést is tartalmaz, vagyis az exklamatívumok azt fejezik ki, hogy valaminek a mértéke, mennyisége felülmúlja a megnyilatkozó várakozását. A felkiáltó

¹¹⁷ A három mondatfajta Sadock–Zwicky (1985)-ből vett példákkal (162):

- (i) a *so*, illetve *such* a mértékhatározókat tartalmazók (*That's so tacky!*; *She's such a good syntactician!*)
- (ii) a kérdőszavas felkiáltó mondatok (*How tacky that is!*; *What a good syntactician she is!*)
- (iii) az inverzív felkiáltó mondatok: (*Boy, does he ever have beautiful legs!*; *Wow, can he knit!*)

¹¹⁸ NP felkiáltások (*The indignities that the world heaps on him!*), kérdőszavas felkiáltások (*I can't believe how few people really care!*), anaforikus névmást tartalmazó felkiáltások (*It's so hot!*), inverzió (*Hast du Glück gehabt!*). (Michaelis 2001: 1040, 1046, 1048)

mondatokat megkülönböztető 'kiemelkedő mérték' (extreme degree) olvasatot Rett szintén egy operátorhoz köti: ez a M-OP (measurement operator). Háromféle exklamatívumot különít el: a kérdőszavas felkiáltó mondatokat (*How orange Sue's shoes were!*), az inverz felkiáltó mondatokat (*Did Sue wear orange shoes!*), és az NP felkiáltó mondatokat (*The shoes Sue wore!*¹¹⁹).

IV. Imrényi–Kugler (2017)

A 2017-ben megjelent, funkcionális kognitív keretben készült Nyelvtan Mondattan fejezete a mondatot, a mondatfajtákat és a konkrét mondatpéldányokat egyaránt konstrukciónak tekinti, célja elsősorban a középső szint, a mondatfajták mint szerkezeti sémák (szerkezetforma és az ehhez kötődő szerkezeti jelentés) leírása (i. m.: 667–73). A dolgozatom szemléletével rokon vonás a konstrukciók hálózatos elképzelése is. A leírás szervezőelve a mondat típusok sugaras hálózata, amely a kérdő, a felszólító, valamint a felkiáltó és óhajtó mondat típusokat a semleges pozitív kijelentő mondathoz mint alapbeállításhoz képest értelmezi, és figyelembe veszi az ezeken belül konvencionalizálódó al- és átmeneti mintázatokat is (i. m.: 761–805).

Mivel nem tesz különbséget felkiáltás és felkiáltó mondatfajta között, a felkiáltó mondatokon belül tárgyalja az indulatszavakat, az emocionális intonációval jelöltté tett kijelentő szerkezetű mondatokat, illetve a kettő típus kombinációját (790–1).

A felkiáltó mondat típusai a jellemző lexikális jelölőik szerint: a kérdő névmási kifejezést tartalmazó (de egyenes szórendű) konstrukció (*Milyen gyorsan megnőtt!*), opcionálisan *hoggy* kötőszóval bevezetve (*Hoggy milyen nagyszerű dolog történt veled!!*); az eredetileg utalószói szerepű mutató névmást tartalmazó (*Annyira rosszul érzem most emiatt magam, és annyira szerenék tőle bocsánatot kérni...*); a *de* partikulával bevezetett (*De elegendem van!*), illetve a *csak* kezdetű (*Csak hogy előkerültél!*) felkiáltó mondatok (i. m.: 792–3).

A felsorolt típusok között tehát nem szerepel az [*Ez/Az aztán a(z) > NP!*] (119c), amelyet ebben az elemzésben felkiáltó mondatfajtnak tekintek.

Mielőtt rátérnék a [*Ez/Az aztán a(z) > NP!*] mondatkonstrukcióra, érdemes megjegyezni, hogy az [*x > aztán > p*] 4.3.3.2.1.–4.3.3.2.3. és 4.3.3.2.7.-ben tárgyalt típusai is alkalmasak arra, hogy exklamatívumok legyenek. Ehhez csupán az kell, hogy a megnyilatkozó a fent leírt értelemben nem kanonikusnak ítélje meg a szóban forgó vagy az aktuális beszédhelyzetből kikövetkeztethető tényállást. A másik felkiáltómondat-konstrukciós feltétel, a valaminek az

¹¹⁹ A példák helye: Rett 2008: 601.

extrém mértéke ugyanis eleve konstrukciós jegye minden [x > *aztán* > p] formában megfogalmazott mondatnak.

4.3.3.3.3. Az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] formai és funkcionális jellemzői

Az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] mondatfajta az [x > *aztán* > p] szubkonstrukciója: az x által jelölt konstrukciós összetevőt az *ez/az* mutató névmás valósítja meg, a predikátum (p) pedig határozott névelős főnévi kifejezés (a(z) NP). Valójában egy speciális topik–predikátum tagolást figyelhetünk meg. Ezt akkor látjuk, ha múlt vagy jövő időt kifejező *volt* és *lesz* névszói állítmánykiegészítők kerülnek a mondatba. Ezek ugyanis az eddig tárgyalt [x > *aztán* > p] konstrukcióban a p részeként, az *aztán* után jelennének meg,

(120) Ez *aztán* nagy lökés volt!

míg az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] konstrukcióban az *ez/az* névmást követik:

(117) Ez volt *aztán* a lökés!

Ez a szintaktikai szerkezet homonim az azonosító mondat egy fajtájának szerkezetével (pl. *Ez (volt) a főnököm*), amelyet Gécseg (2013) hókusz–komment szerkezetként definiál¹²⁰. A konstrukció funkciója azonban lényegileg eltér az azonosító mondatokétól. Az [Ez/Az *aztán* a(z) NP!] konstrukcióban ugyanis a határozott főnévi kifejezés nem a hagyományos funkciójában használatos, vagyis nem az aktuális beszédhelyzetben könnyen azonosítható (ismert) NP entitást jelöl.

Az ilyen formában megfogalmazott felkiáltás azt fejezi ki, hogy a megnyilatkozó úgy ítéli meg, hogy az *ez* mutató névmással jelölt entitás olyan, ami az NP-vel jelölt kategóriát definiáló tulajdonságegyüttesnek az aktuális beszédhelyzetben releváns valamelyik részével kiemelkedő mértékben rendelkezik, és ezt szokatlannak, illetve váratlannak (nem kanonikusnak) tartja. Ez az értelmezés egyértelműen alkalmazható a mellékneves határozott főnévi kifejezések esetében (59), (114), (115), ahol a melléknév természetesen bővíthető az implicit 'kiemelkedő mértékben' jelentésszaggal. A puszta határozott főneves példákban (60), (116), (117) pedig a konstrukciós jelentés egészíti ki a főnév jelentését a 'kiemelkedően (extrém) nagy/jó' jelentéssel (l. 4.3.3.2.1.). Így a (60) azt jelenti, hogy az, amire az *ez* mutató névmás utal, kiemelkedően jó ötlet, a (116) azt, hogy az *az* mutató névmással jelölt entitás

¹²⁰ Amennyiben az *ez* nem fókusz, vagyis nem irtóhangsúllyal ejtett összetevő – ami a másik lehetséges olvasata az ilyen típusú névszói állítmányos mondatoknak.

A hókusz értelmezését a 2.4.1. fejezetben adtam meg.

nagy ünneplésre okot adó dolog volt a beszélő számára, a (117) pedig azt fejezi ki, hogy szokatlanul és/vagy váratlanul nagy lökés volt, amit érzett.

A **4.3.3.2.2.** fejezetben megelőlegeztem, hogy az $[x > \textit{aztán} > p]$ formájú megnyilatkozásoknak gyakran ironikus olvasata van. Ez különösen igaz az $[Ez/Az \textit{aztán} a(z) \text{ NP!}]$ szerkezetre.

Az $[Ez/Az \textit{aztán} a(z) \text{ NP!}]$ konstrukció tehát szintaktikai szerkezete miatt a hókusz–komment szerkezetű azonosító mondatokkal van horizontális kapcsolatban, attól lényegileg eltérő jelentése és prozódíája miatt viszont az $[x > \textit{aztán} > p]$ konstrukció és a felkiáltó mondatkonstrukció (az exklamatívumok) speciális alesete, ennél fogva pedig a többszörös öröklés (multiple inheritance) eklatáns példája.

4.3.3.4. Az $[x > \textit{aztán} > p]$ és a topikismétlő *az* mutató névmás kapcsolata. Reflektálás Szalamin (1988)-ra

Ahogy az eddigiekből látszik, az $[x > \textit{aztán} > p]$ konstrukcióban az *aztán* helyzete kötött, mindig közvetlenül a (kontrasztív) topikként értelmezett mondatrész után áll, és hangsúlytalan. Az adatok túlnyomó részében ez az *aztán*-t megelőző kifejezés személyes vagy mutató névmás. Ez a jellemző lehetett az alapja Szalamin Edit (1988) elemzésének, amely a topik után álló *aztán*-t az ún. topiknyomatékosító mutató névmásos szerkezettel hozza összefüggésbe. Szalamin a topikismétlő (az ő szóhasználatában „témaisémlő”) mutató névmás formai és funkcionális sajátosságait írja le. Ilyen topikismétlő névmás található az alábbi példamondatokban, amelyeket a tanulmányából idézek:

(121) *Azt hiszi minden a pénz, de gyerektartást azt nem fizet.* [Szalamin 1988: 93 alapján]

(122) *Az én gyerekeim azok nagyok. VAGY A fiam, az már nagy.* [Szalamin 1988: 95 alapján]

A szerkezetet a következőképpen jellemzi: „a mondat élén topik szerepet betöltő mondatrész, igei bővítmény áll, amelyet (vele egyeztetett alakban) kiemelő szerepű mutató névmás követ, többnyire hangsúly és beszédszünet nélkül” (i. m.: 91–92). Az ilyen helyzetű névmás funkciója a „kiemelő topicalizálás” (i. m.: 93), más megfogalmazásban: a névmások „a topikot a nyomatékos topik tartományába sorolják be.” (i. m.: 95.). A tanulmány ez után az általános meghatározás után szintaktikai, morfológiai és szemantikai tulajdonságok alapján

különíti el a szerkezet lehetséges típusait¹²¹, illetve a hasonló szerkezeteket, bár a két csoport – ti. a kiemelő topikalizálás típusainak csoportja és a hasonló konstrukciók csoportja – nem igazán különül el. Így kerül sorra például a „fordított topikisméltő szerkezet” (pl. *Azok nagyon aranyosak, a tulipánok; Ez egy kín lesz, ez az előadás* (i.m: 96–7)), vagy az a fókuszos konstrukció, amikor fókusz pozíciójú mind a kiemelt összetevő, mind a kiemelő mutató névmás (pl. *Nem az, hogy elaludtál, A PIMASZSÁGOD, AZ háborít fel* (97–8) vö. 3.3.2.2.). Ezekhez a szerkezetvariációkhoz legalább minimálisan különböző funkciók társulnak, ezért a konstrukciós elemzésben különböző konstrukciókként lennének feltüntetve. A mutató névmással nyomatékosított topik funkcionális sokféleségére a szerző is felhívja a figyelmet: „a nyomatékos topik tartománya nem homogén, hanem fokozatai vannak, mintegy skálát alkot a kontraszt markáns kifejezésétől a szünetkitöltő funkcióig” (i. m.: 95). A konstrukciós megközelítésű vizsgálatban viszont kiderül, hogy ezek a fokozati különbségek abból adódnak, hogy az általános morfosztintaktikai szerkezet, a [topik + egyeztetett mutató névmás] valójában nagyon sok másik konstrukcióval kombinálódhat, vagy illeszkedhet bele egy adott megnyilatkozásban, ez okozza Szalamin elemzésében a különböző értelmezéseket.

Szalamin tehát alapvetően a topikkiemelő, morfoszintaktikailag igei bővítményként viselkedő mutató névmásokat vizsgálja, és megállapítja, hogy topikalizált személyes névmások után nem állhat ilyen nyomatékosító mutató névmás. Állhatnak viszont partikulák, leggyakrabban az *aztán*, vagy kicsit speciálisabb funkcióval a *bezzeg*. Az *aztán*-os topikalizációra a következő példákat sorolja fel (i. m.: 98.o.):

(123) *Én aztán nem akarok beteg lenni;*

(124) *Magának aztán kijutott a temetésből, Évike;*

(125) *Hát téged aztán jól becsaptak;*

¹²¹ Például a kiemelő mutató névmás és a vonatkozató szerkezet találkozása is egy sajátos konstrukciót eredményez, ha a vonatkozó mellékmondat a topikos kifejezés és a mutató névmás közé ékelődik (pl. *Szerintem az a munkás, aki úgy félig mákosan bemegy a munkahelyére, az nem fog énnekem egy harmatát rendesen összekötni, úgy, hogy az ne folyjon* (i. m.: 95). Ilyenkor a szerző szerint kifejezetten kommunikatív funkciójú a névmás, a „megértés vezérlésének” eszköze (i. m.: 95–6).

Speciális a palatális mutató névmás megjelenése topikisméltő szerepben: akkor fordul elő ebben a konstrukcióban, „ha a topik jelzői szerepű palatális mutató névmást és/vagy felsorolást tartalmaz” pl. *Ez a túlságos sietség, ez nem tesz jót; Ez a tornacipő ez kell fönt?; Ez a sok videokazetta ez honnan van?; Az ilyen apróbb kihagyásokat, elírásokat, ezeket korrigálni lehet és kell; Az autópálya-díjakat, az osztrák autópálya-díjat, a hágóátkelési díjakat, ezeket megkapjuk az útinformtól, és tovább tudjuk adni* (i. m.: 96).

(126) *A férjednek tényleg rossz főnöke van, de te **aztán** nem panaszkodhatsz;*

(127) *Helgánál eszményibb lakótársat elképzelni se lehet. Ő **aztán** tudja, mi a tolerancia.*

Ezenkívül mást nem fűz hozzá a szerkezethez, csak az *aztán*-hoz annyit, hogy partikulajellegéből adódóan széleskörűen használható az ige bármely topikalizált bővítményének nyomatékosítására, és hogy a „Ha [határozatlan névmás/ határozószó], (hát) [az ige topikalizált bővítménye] aztán” nyomatékosító szerkezetben, amely a „bizonyosság modális árnyalatát” is kifejezi, is gyakran előfordul. Például:

(128) ***Ha valaki, hát ő aztán tud rajtunk segíteni.***¹²² [Szalamin 1988: 99 alapján]

Összességében tehát a tanulmány úgy tünteti fel a [kiemelt topik + AZTÁN + predikátum] szerkezetet, mintha az a [kiemelt topik_{Ag} + AZ_{Ag} + predikátum] típusú szerkezetnek csupán egy kiegészítő szerkezete lenne. Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy ez nem igaz. Az *aztán*-os mondatoknak olyan szemantikai-pragmatikai többlete van, amely nemcsak a topikos összetevő nyomatékosításával (kontrasztív topikká tételével) van összefüggésben, hanem a predikátumban megfogalmazott tulajdonság értelmezését is érinti.

Először is, helyénvaló, de elégtelen az az észrevétel, hogy topik pozícióban szereplő személyes névmás után nem áll mutató névmás. Ugyanilyen pozíciójú mutató névmás vagy referenciális használatú határozatlan névmás után sem állhat topikisméltő mutató névmás, viszont *aztán* igen:

(129) *Ebben ***abban/ aztán** elférünk nyolcan is!*

(130) *Itt ***ott/ aztán** meleg van!*

(131) *Ó, **valakik *azok/aztán** kiöltöztek!*

¹²² a [*Ha > vala-*, > (*akkor/hát*) > topik > (*aztán*) > predikátum] szerkezet már a 'kiemelt topik' általános konstrukció egy speciálisabb változata, a *ha vala-* szerkezetbevezető formula már önmagában elegendő a topik kiemelésére, az pedig általános tendencia a diskurzuspragmatikai eszközök körében, hogy a hasonló funkciójú elemek egymással kombinálódnak. Példák a konstrukció *aztán* nélkül való megvalósulására (Szalamin 1988: 98 alapján):

(i) ***Ha valahol** nem, **hát egy ilyen találkozáson** biztosan nem a pillanatnyi rang szerint mérik az embert.*

(ii) *Gyakran és olykor nem kellő körültekintéssel dobálózunk az adósság szóval. **Am, ha valahol, az irodalomtörténetírásban** mindenképpen jogosultsága van.*

Ettől persze még fennállhatna, sőt, éppen alátámasztást nyerne az az elemzés, hogy az *aztán* kiegészítő eloszlásban van a topikkiemelő egyeztetett mutató névmásokkal. Az ellenérvek viszont a következők:

Ritkábban ugyan, de az *aztán* is állhat tartalmas főnévi kifejezés után:

(74) *Hatás **aztán** volt!*

Ennél talán még fontosabb a két elem együttes előfordulása (vö. **4.3.1.**):

(132) *A húgodnak **annak aztán** kijutott a temetésből!*

(133) *Ígéretet **azt aztán** tudnak!*

(134) *Kritika **az aztán** jött mindig [Szalamin 1988: 99 alapján]*

(135) *A Liszt Ferencnek bazmeg, mondta egyszer egy koncert után, a szálloda bárjában ültek, pár új csaj az új ágyakhoz, **annak aztán** nem kellett strapálnia magát, öt évesen leültették egy zongora mellé és pont onnét bukott bele a sírba (MTSz. 2008 Háy János)*

A két elem, bár azonos szerkezeti pozíciót foglal el a mondatban, nem ugyanazt a funkciót tölti be. Ezt leginkább azok a minimálpárok bizonyítják, amelyek az egyeztetett mutató névmással és az *aztán*-nal is működnek:

(136a) *A férjedet **azt** becsapták.*

(136b) *A férjedet **aztán** becsapták!*

(137a) *A férjed **az** jól keres.*

(b) *A férjed **aztán** jól keres!*

Mind a négy megnyilatkozásban van kiemelő topikalizálás, de csak a (b) mondatokban van szubjektív mértékjelölés.

A fejezet elején előrebocsátottam, hogy az [x > *aztán* > p] konstrukció típusai, szubkonstrukciói aszerint is elkülönülnek, hogy a topik kontrasztív értelmezhetősége kötelező, megengedett, vagy esetleg kizárt. Kötelező és egyértelmű a kontrasztív olvasat az x *aztán végképp/pláne (nem)*... -féle szubkonstrukcióban, ahol a konstrukció megköveteli az alternatívák explicit említését (**4.3.3.2.6.**), amelyek között x ki van emelve. Kizárt vagy legalább is indokolatlan a kontrasztív olvasat az [x *aztán* p!] felkiáltó mondatkonstrukciókban

(4.3.3.). Minden más esetben a kontextus függvénye a kontrasztív olvasat. Az x alternatíváira utalhatnak bizonyos nyelvi eszközök (l. (102)), gyakrabban azonban olyan implicit kontrasztról van szó, amelyben nem meghatározott, expliciten meg nem nevezett y, z stb. entitásokhoz viszonyítva válik kiemelkedővé az x-hez rendelt tulajdonság (p).

4.3.4. A főmondati kötőmód

Szintén mondatkonstrukció a felszólító funkcióban használt főmondati kötőmód, amelynek használata speciális diskurzuspragmatikai körülményekhez kötött, és amelyben kötelező az *aztán*, az *ám*, illetve *nekem* deiktikus eredetű diskurzuspartikulák közül legalább egynek a megjelenése. Néhány példa *aztán*-nal:

(138) *Végre megérkezett Szigligeti Jóska, a rendező. Arca borús, mint késő ősszel a völgy, szeme zavarodott, vörös az álmatlanságtól. [...]. De a kalapját a levegőbe dobta, amikor Petrássékat a színház udvarán meglátta. (Ilka úgy állott apja mellett, mint egy szolgálatot kereső pesztonka.) – No, csakhogy végre meggondolta magát a tekintetes úr! – kiáltott fel Szigligeti Jóska. – A kisasszony mindjárt itt is maradhat. Van már szerepem is a számára. Az apród szerepe a „Petó király”-ban. Petráss mérnök úr nehéz szívvel búcsúzott leányától: – **Aztán haza gyere**, mikor a dolgot elvégezted. (Nsz. 1926, Krúdy Gyula munkái)*

(139) *Géza bácsi kikisért az órházhoz. – **Aztán el ne vessz** gyermek, mert apád rajtam követel* (MTSz. 1936 Bibó János)

(140) *De **aztán ebédre itt maradjon** a tanító úr, mert elvárjuk ám!* (MTSz. 1987 Márton László)

A magyarban azok a felszólító jelentésű mondatok, amelyekben az ige -j módjelet kap, kétféle szórenddel valósulhatnak meg: a prototipikus fordított és az egyenes szórenddel. Az egyenes szórendű, felszólítást kifejező mondat, amelyet a (138)–(140) mondatok illusztrálnak, sajátos diskurzuspragmatikai feltételek mellett használható, ezért önálló mondatfajtának tekinthető. Dömötör–Varga (2014, 2015)-ben amellet érvelünk, hogy ez a főmondati kötőmód. Korpuszadatok elemzése alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a főmondati kötőmód akkor használható, ha a mondatban megfogalmazott propozíció valamilyen módon (nyelvileg vagy a közös beszédhátér alapján) adott a diskurzusban. A főmondati kötőmódnak lexikális indikátora is van: az *aztán*, *ám*, vagy *nekem* diskurzuspartikulák közül legalább egynek szerepelnie kell a mondatban.

A diskurzusban adottság úgy értendő, hogy a beszélő a felszólításban kifejezett tényállásnak az ellenkezőjét feltételezi, vagyis (138)-ban a beszélő nem biztos benne, hogy a lánya a próba után egyenesen hazamenne, (139)-ben pedig abban, hogy a megszólított hazatalál, (140)-ben pedig a megnyilatkozó úgy érzi, a tanító (a megszólított) magától nem maradna ott ebédre.

Az *aztán*-nal megvalósuló főmondati kötőmód ezenkívül azt is kifejezi, hogy a beszélő a cselekvés megtételét nem azonnal, hanem a megnyilatkozás idejéhez képest valamennyivel később várja el a megszólítottól. Ez azzal magyarázható, hogy az *aztán* nagyon közvetett módon megőrizte eredeti, távolra mutató demonstratívum funkcióját.

A (141)–(143)-ban a *nekem*, illetve az *ám* hasonló funkcióját láthatjuk. Hasonló diskurzuspragmatikai szerepüknel fogva egymással kombinálódhatnak is (143).

(141) – *Lelkem, aranyom – kántálta Kvaszta Simi, a hangja cseppentett méz –, nem kérsz egy kis finomságot? – s a törökméz aranyló hegyére, a habcsók fehér halmára, a mézespusedli mogyoróbarna dombjára mutatott. [...] – Jaj, dehogynem kérek – sóvárgott Dorka. Teréz néni megtorpant. Aki felületesen ismeri őt, azt hihetné, hogy így szólt unokahúgához: „Mit ennél, aranyom?” Alaposabb ismerői azonban sejtetik, mi következett. A néni először is felhajtotta kissé a lila kalap karimáját, azután csípőre vágta a kezét.– Idefigyeljen, Kvaszta Simi! El ne rontsa nekem ezt a gyereket! Nem elég, hogy fogszabályozója van és majd megvész az édességért... (MTSz. 1985 Békés Pál)*

(142) *A nagy testvér elhatározza, hogy megtanítja öccsét – például – úszni. Tud már vigyázni rá. Nemcsak azért, mert elég ügyes, hanem mert felettes énje nem engedi, hogy kárt tegyen a kisebbben. De mi köze az úszástanításnak az ablakon való kidobáshoz? Ehhez meg kell néznünk, mi történik kettőjük között. Öcsi: Nem merem... fogjál... ne engedd el a kezem... De itt álljál ám, amíg csinálom... Jaj, fogj meg! (MTSz 1989 F. Várkonyi Zsuzsa)*

(143) *Csináltam egy csúzlit. Jól el volt készítve, örültem neki! Klassz volt! Mondtam Janinak, hogy olyan baró löni vele. Minden lövés talált, minden sikerült. Jani mérges volt rám... Tulajdonképpen ő is tudna csúzlit csinálni, de mennyivel jobb volna könnyen megszerezni ezt tőlem! Mondta, tudod, mit? kapsz kaját, odaadom neked a bablevest, hadd csúzlizzak egy kicsit. Jól van, de aztán visszaadd ám! (MTSz. 1982 Géczi János)*

Összegzésképpen: a főmondati kötőmód mondatkonstrukció funkcionális szempontból a felszólítás egyik típusa, a diskurzusban adottság speciális pragmatikai feltételével. Formai

ismérve a *-j* morfológiai jel, a prototipikus felszólító mondatfajtatól eltérő egyenes szórend, a sajátos intonáció és a lexikális jelölők (*aztán, ám, nekem*).¹²³

4.4. *Ezután, eztán*

A kompozicionalitás vizsgálatához hozzátartozik az a kérdés, hogy az *az* palatális párja, az *ez* is alkot-e az *után* névutóval összetett konstrukciót, illetve ha igen, az funkcionálisan hogyan viszonyul az *az(u)tán*-hoz. A MTSz.-ban talált palatális példák jelentős része beleilleszkedik abba a rendszerbe, amelyet az *azután* és *aztán* elsődleges (deiktikusnak mondható) használatai alakítanak ki (vö. 4.2.1. és 4.2.2. fejezet). Az *ezután* és *eztán* formáknak van viszont egy sajátos funkciója, amelynek nincs megfelelője az *azután* és *aztán* jelentésstruktúrájában. Ez egy olyan exoforikus használat, amelyben az *ez* referenciálisan a deiktikus központ idejével azonosítható, az összetett határozószó jelentése pedig 'ezentúl, mostantól (kezdve)':

(144) *Milyen lesz az élet ezután?* (MTSZ 2009 Méhes Károly)

(145) *Nem fogadtam meg, amikor odahagytam a szülői házat, hogy kapát eztán kézbe nem veszek* (MTSZ 2004 Györy László)

A palatális alakok nem mennek át azon a pragmatikalizációs folyamaton, amelyen az *azután*, nincsenek is olyan nem kompozicionális használatai, mint az *aztán*-nak (4.3.).

4.5. Összefoglalás

A fejezet azokat a konstrukciókat mutatta be, amelyekben az *aztán* demonstratívumforma részt vesz. Endoforikus deixisben – akár az időhatározói, akár a sorrendiségjelölő, akár a szövegkohéziót biztosító, diskurzusjelölő használatokban (pl. lista konstrukció) – az *aztán* és az *azután* forma rendszerint egyenértékű, de a hangsúlytalan használatok egyre inkább az *aztán* formának kedveztek. A nem deiktikus használatok négy fő mondatkonstrukcióban konstrukcionalizálódtak.

Ezek közül kettő kérdő formájú. Az [*Aztán* > Wh?] elejű, formailag kérdőszót tartalmazó kérdés (pl. *Aztán miért?*) valójában nem semleges kérdés. Azt fejezi ki, hogy a beszélő kétli,

¹²³ Imrényi–Kugler (2017) a prototipikus felszólító mondat tulajdonságainak áttekintése végén megjegyzi, hogy „erőteljesebb felszólításra ad lehetőséget a felszólító magmondat alapbeállítás szerinti inverz szórendjétől eltérő (tehát jelölt) egyenes szórend. A felszólítás erejét lexikális kifejezések is növelhetik (pl. *ám, végre*)” (i. m. 782). Egyik példájuk (*Jó, hozok, de megvárd ám!* (uo.)) az általam főmondati kötőmódnak nevezett konstrukcióba tartozik, amelyet a fenti elemzés fényében a prototipikus felszólító mondatról elkülönítve lenne előnyösebb kezelni.

hogy a kérdőszó által körülhatárolt referenciális tartományban van olyan elem, amely a kérdőszó helyére behelyettesítve igaz állítást eredményez.

A [(Na) *És/ Hát* > *aztán?*] konstrukcióval a beszélő az előző megnyilatkozás semmibe vételét, jelentéktelenségét fejezi ki, illetve azt a vélekedését, hogy rá nézve az abban megfogalmazott tényállásnak semmi következménye nincs.

Részletesebben a szintaktikailag kijelentő formájú [*x* > *aztán* > *p*] konstrukciót tárgyaltam, amely a topik–predikátum tagolású mondatok sajátos változata. A predikátum (*p*) vagy annak kezdete olyan szemantikai fókusz, amely szubjektív mértékjelölést tartalmaz. Az adatok alapján megállapítottam, hogy – főként a *p* különböző megjelenési formái alapján – milyen típusai vannak a konstrukciónak, és külön alfejezetben foglalkoztam az [*Ez/Az aztán a(z)* > *NP!*] felkiáltó mondatkonstrukcióval (pl. *Ez aztán a férfi!*). Ismertetve a felkiáltó mondat típus általános (univerzális) szemantikai–pragmatikai feltételeit, bemutattam, hogy azoknak az [*Ez/Az aztán a(z)* > *NP!*] konstrukció megfelel, ugyanakkor olyan speciális szerkezeti és pragmatikai tulajdonságai vannak, amelyek indokoltá teszik önálló felkiáltó mondatfajtaként való kezelését.

Az *aztán*-t tartalmazó főmondati kötőmód mondatkonstrukció [*Aztán* > *VP_{conj!}*] (pl. *Aztán hazagyere időben!*) használatának is kötött diskurzuspragmatikai feltételei vannak. A minden felszólításban megjelenő direktív illokúciós erőn kívül azt is kifejezi, hogy a beszélő számítása szerint a megnyilatkozás hiányában a felszólításban megfogalmazott cselekvés vagy tényállás végrehajtásának, illetve bekövetkeztének az ellentéte lenne a valószínűbb.

A **4.2.** és a **4.3.** fejezetek az *aztán* és *azután* multifunkcionalitását olyan sorrendben mutatják be, amelyet diakrón dimenzióba kivetítve egy grammatikalizációs ösvényt kapunk. A grammatikalizáció forrásszerkezete a **4.2.1.**-ben és **4.2.2.**-ben tárgyalt, időben, illetve sorrendben való következést kifejező használatok. A **4.2.3.**–**4.2.5.** fejezetekben leírt funkciók, amelyekben az elhangsúlytalanodás és/vagy az egyéb, hasonló jelentésű vagy diskurzusszervező szerepű lexikális elemekkel való együttes előfordulás az *aztán* és *azután* deszemantizálódására utal, amivel párhuzamosan viszont pragmatikai erősödés következik be, a grammatikalizáció azon típusának példái, amelyekben a grammatikalizálódó elem a diskurzuskoherecia fenntartásának eszköze. A **4.3.** fejezetekben végigvett mondatkonstrukciók szintén az *aztán* grammatikalizálódott, diskurzusjelölőként azonosítható használatai, amelyekben leginkább már „csak” attitűdjelölő funkciót lehet hozzá, illetve az egész konstrukcióhoz kötni. Az *aztán/azután* poliszémiajának ilyen jelentésváltozásként való

felfogása jól illusztrálja a grammatikalizáció speciális változatát, amellyel Traugott (1995, 2003) a diskurzusjelölők kialakulását magyarázza, és amelyben lényegi szerepet tulajdonít a szubjektívizációnak. A következő fejezetben az *azért* konstrukciós elemzésében lényegi szerepet tulajdonítok az ilyen típusú grammatikalizációnak, a pragmatikalizációnak, amelyet elsősorban nem nyelvtörténeti folyamatként mutatok be, hanem tulajdonságként (mint pragmatikalizáltság), amely a szinkroniában is megkülönbözteti valamely nyelvi egység – konstrukció – pragmatikai szerepeit a nem vagy kevésbé pragmatikai diskurzuspragmatikai szerepeitől.

5. Az *azért* konstrukciói és a pragmatikalizáció

Az előző fejezet összefoglalásában előrevetített szempont, a pragmatikalizáció mint a demonstratívumok eredeti funkciójától a diskurzusjelölő vagy attitűdjelölő használatokig vezető folyamat ebben a fejezetben olyan elméleti kiindulópont lesz, amely alkalmas az egy-egy adott demonstratívumformát tartalmazó konstrukciók közötti összefüggés(ek) magyarázatára. A konkrét demonstratívum, amelynek konstrukcióiban a pragmatikalizáció valamely szintjéig való eljutás, vagyis a pragmatikalizáltság valamilyen mértékét bemutatom, az *azért* lesz, amely abban is hasonlít az *aztán*-ra, hogy az *az* főnévi mutató névmás és egy határozói jelentésű elem kapcsolatából grammatikalizálódott.

Fontos, hogy a következőkben nem diakrón vizsgálatot mutatok be. A grammatikalizáció és a vele összefüggésben levő, gyakran annak speciális változataként felfogott pragmatikalizáció ugyanis szinkrón szempontból is megközelíthető (Hopper–Traugott 2003: 2, Dér 2008: 12). A grammatikalizációs kutatások egyik iránya a grammatikalizáció, illetve pragmatikalizáció diskurzuspragmatikai „felhasználása”, különösen azokban a vizsgálatokban, amelyek a diskurzusszervezésben, attitűdjelölésben szerepet betöltő pragmatikai elemek, a diskurzusjelölők multifunkcionalitására helyezik a hangsúlyt, és a különbségeket (akár különböző diskurzusjelölő elemek között, akár egy elem különböző használatai között) a grammatikalizáció vagy pragmatikalizáció előrehaladásával (Dér 2005, 2012; Veszelszki 2010), a pragmatikalizáltság különböző mértékével (Furkó 2007, 2019) magyarázzák. Ennek a fejezetnek a célja hasonló: az *azért* funkcionális spektrumát vázolom fel a demonstratívum eredetű használatoktól a diskurzusjelölő (textuális és attitűdjelölő) használatokig, a közöttük levő kapcsolatot pedig azzal magyarázom, hogy a pragmatikalizáció különböző fázisaiban vannak. Ennek a megközelítésnek, illetve általánosan a szinkrón–diakrón tengely egymásra vetítésének a létjogosultságát az adja, hogy egy grammatikalizálódó elem új funkciói nem hirtelen váltják fel a régit, hanem a funkciók együtt léteznek, s ez okozza a vizsgált elem többjelentésűségét a szinkrón nyelvállapotban. (Ez a grammatikalizációs jelenség a rétegződés (layering vö. Bybee et. al. 1994: 17–8, 21–2, Hopper–Traugott 2003: 124–6; l. még 3.4.)). Mindegyik használat azonosításában definitív jelentőséget tulajdonítok a szintaktikai és pragmatikai környezetnek, vagyis nem csupán az *azért* lexémát jellemzem, hanem egy-egy konstrukciót.

A fejezet felépítése a következő: az első részben (5.1.) ismertetem azt a diskurzusjelölő- és pragmatikalizációkonceptiót, amelyet a dolgozatban követek. A második alfejezetben (5.2.) az *azért* multifunkcionalitását a grammatikalizációkutatásban megállapított általános

jelentésváltozási tendencia mentén mutatom be. Az általam felismert használatok is illeszkednek ugyanis a propozicionális > textuális > expresszív változásséma (Traugott 1982, 1995) valamely szakaszára, de a vizsgálat során az is világossá vált, hogy ezek a szakaszok nem éles határral különülnek el egymástól. A diskurzusjelölő használatok a textuális és expresszív szakaszhoz kapcsolhatók. Eredményeimet az **5.3.** alfejezetben összegzem.

5.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő, grammatikalizáció, pragmatikalizáció

A pragmatikalizáció elválaszthatatlanul összefügg egyfelől a grammatikalizáció, másfelől a diskurzusjelölő terminusokkal, a diskurzusjelölők kategóriájának meghatározása pedig nehezen kikerülhetővé teszi egy másik – részben átfedő, részben kiegészítő – kategória, a pragmatikai jelölő említését.

5.1.1. Diskurzusjelölő, pragmatikai jelölő

A dolgozat kereteit szétfeszítené, ha a diskurzusjelölők leírásának problematikus voltát minden oldalról körüljárnam, de azért elengedhetetlen, hogy röviden utaljak rá. A diskurzusjelölő terminus (hagyományosan rövidítve: DJ, angolul discourse marker: DM) azokra a nyelvi elemekre, kifejezőeszközökre utal, amelyek a diskurzusszerveződésben játszanak olyan módon szerepet, hogy egyfajta instrukcióként szolgálnak a hallgató felé, hogy a DJ által bevezetett vagy az azt tartalmazó megnyilatkozást (a gazdaegységet (host unit)) hogyan kapcsolja az előzőekhez, illetve „integrálja a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998: 246, 258). Alapvetően két fő pragmatikai funkciót szoktak megállapítani a diskurzusjelölők kapcsán. Az egyik a textuális, konnektív funkció, a másik az attitűdjelölő, interaktív vagy interperszonális szerep ¹²⁴. Bizonyos diskurzusjelölő-értelmezések szerint a kettő nem tartható egyben, és diskurzusjelölőnek csak a textuális, vagyis a diskurzusszegmensek közötti kapcsolatjelölésben szerepet játszó eszközöket tekintik, míg az attitűdjelölésre használt formákat más pragmatikai jelölők közé sorolják ¹²⁵ (Fraser 1999, Dér 2008, 2009). Elismerem, hogy a kétféle pragmatikai funkció (leegyszerűsítve: a

¹²⁴ A hármas felosztások az utóbbiban kettéválasztják az attitűdjelölő (szubjektív) és interaktív, interperszonális (interszubjektív) funkciókat (vö. Dér 2010: 21; Heine 2013: 1239). Megfigyelésem szerint a kettő nem válik el az egyes előfordulásokban úgy, hogy vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat fejezi ki az adott DJ, ráadásul bármelyik esetben a megnyilatkozás expresszív tartalmának létrejöttéhez járul hozzá, ezért nem tartom továbbtagolandónak az attitűdjelölő funkciót.

¹²⁵ Nem könnyíti meg az eligazodást, hogy a pragmatikai jelölőknek (pragmatic markers, PM) is számos értelmezése van, amelyek közül néhány átfedésben van a diskurzusjelölőkével. A PM és DM értelmezések, sőt, a hasonló jelentéssel felruházott diskurzuspartikula (discourse particle), pragmatikai partikula (pragmatic particle), konnektívum (discourse connective) lehetséges viszonyairól részletesen szól Dér 2009.

kotextuális és a kontextuális jelölő) elméletileg megkülönböztethető, ugyanakkor épp az adatok világítanak rá, hogy a mesterséges szétválasztásuk erőltetett, mert az egyes előfordulások metszik a két funkciót. Ebből a megfigyelésből kiindulva elemzéseimben az *azért* és az *aztán* demonstratívumformáknak a(z inkább) textuális és az (inkább) attitudinális használatait egyaránt diskurzusjelölőnek tekintetem, főként azért, mert – ahogy látni fogjuk – a két funkció egyszerre is érvényesülhet. De elméleti síkon (pl. a relevanciaelmélet megközelítésében¹²⁶) sem érdemes „éles határvonalat húzni a szövegen belüli és a szövegen túlmutató koherenciaviszonyok jelölése között” (Furkó 2019: 10, vö. még Furkó 2007: 11–2, 25).

A diskurzusjelölőknek vannak nem definitív, de a szakirodalomban többségében elfogadott jellemzői (Hansen 1998, Furkó 2007: 55–71, 2019: 21–5, 2020: 6–16; Dér 2008: 111–3, Heine 2013: 1209–13; Heine–Kaltenböck–Kuteva–Long 2021: 1.1. fejezet alapján):

(i) Konnektív funkciót töltenek be: akár a gazdaegység és a megelőző, esetleg következő diskurzussegmens között, akár a szöveg és a beszédhelyzet kontextus valamely eleme között. Az iskolai értelemben vett kohézióknak és koherenciáknak egyaránt eszközei.

(ii) Nem-propozicionális jelentésük van, pontosabban nem érintik a segmens proposicionális, igazságfeltételekben meghatározható jelentését (non-truth conditional).

(iii) Procedurális (= nem-konceptuális) jelentésük van, tágabb, szövegszinten, illetve interperszonális szinten töltenek be egy adott funkciót. Ez általában együttjár a nem-propozicionális jelentéssel, de az összefüggés nem törvényszerű. Egyes megközelítések szerint a DJ-k megtarthatják konceptuális jelentésüket, miután elvesztették proposicionális jelentésüket (pl. *seriously, frankly, in contrast* l. Blakemore 2002, Furkó 2007: 48 és 2020: 12–3 hivatkozásában).

(iv) Az előzőből következően kontextuális, illetve kotextuális meghatározottságúak (Furkó 2019: 10). A kontextusfüggetlenség a konstrukciós szemléletben egyébként sem elképzelhető, úgyhogy ezt a szempontot legfeljebb fokozatosságot mutató tulajdonságként lehet felhasználni egy adott DJ azonosításában: mennyire megszorított az a szintaktikai vagy pragmatikai környezet, amelyben előfordul az adott elem.

¹²⁶ A kontextus relevanciaelméleti megközelítésében „a nyelvi és nem nyelvi szövegekörnyezet egyaránt a beszélő és a hallgató közös kognitív környezetének része” (Furkó 2019: 10).

(v) Vitatott, illetve félreérthető szempont a szintaktikai leválaszthatóságuk. Annyi mindenesetre igaz, hogy a diskurzusjelölő elhagyása után is általában grammatikus marad a mondat, amelybe tartozik, hiszen nem mondatszintű, hanem diskurzusszintű összetevőkről van szó.

(vi) A nem szerencsésen megfogalmazott szintaktikai leválaszthatóság és a nem propozicionális jelentés miatt olykor felveszik a jellemzők közé az opcionalitást is, ami nagyon félrevezető. A diskurzusjelölők ugyanis nem hagyhatók el következmény nélkül, hiszen a szerepük éppen az, hogy a megfelelő interpretációt elősegítsék vagy biztosítsák. Nélkülük hiányzik a megértéshez szükséges pragmatikai információ, vagyis pragmatikai opcionalitás egyáltalán nincs (Dér 2005: 112; Furkó 2014: 290–2).

(vii) Szintaktikai függetlenségről viszont lehet beszélni: a DJ-k általában nem alkotnak mondattani összetevőt más kifejezésekkel, nem végezhető velük mondattani művelet: nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, nem lehetnek mellérendelés tagjai, nem lehetnek bővítményeik.

(viii) Hatóköri szabadságuk nő: a fenti szemantikai és szintaktikai tulajdonságokból adódóan jellemzően nem mondaton belüli, hanem mondatnyi vagy mondaton felüli a hatókörük, de a hatóköri szabadság azt jelenti, hogy változatos méretű nyelvi egységre terjedhet ki a hatókörük, akár egyazon DJ-nek is (pl. bizonyos konstrukciókban egy mondatrésze, másokban egész mondatra, ismét másokban több mondatra). Ez összefüggésben van a szórendi szabadsággal.

(ix) Prozódiailag nem mutatnak specifikus tulajdonságot. Bár a szakirodalom egy része felsorolja a jellemzők között a prozódiai függetlenséget (pl. Traugott 1995: 6; Traugott–Trousdale 2013: 110; Heine et al. 2021: 1.4.4. fejezet), ami leegyszerűsítve abban áll, hogy intonációs törés, szünet figyelhető meg elhangzásuk után, a DJ-k egy része prozódiailag nem különül el ennyire.

(x) Hasonlóképp, a mondatkezdő pozíció sem általánosítható. Bár a leggyakoribb a mondat-, illetve szegmenskezdő helyzet, a mondat vége is gyakori, sőt, valamely köztes pozícióban is előfordulnak Dj-k (ezen belül tipikusan a topik után). Ha nem is fogalmazható meg általános szórendi szabály, természetesen egy adott DJ egy adott funkciójához társulhat valamilyen szórendi kötöttség, épp ez segíti egy diskurzusjelölős konstrukció azonosítását (l. Aijmer 2006, Dér 2012).

(xi) A DJ-k többjelentésűek. Ezt konstrukciós keretben úgy lehet megfogalmazni, hogy konstrukcióspecifikus jelentéseik vannak. A DJ-k multifunkcionalitására elméletileg három magyarázat kínálkozik: a maximalista, vagyis homonímia elképzelés, a minimalista, magjelentés (core meaning) elképzelés és a poliszémia (Hansen 1998: 238–43, Furkó 2007: 32–5, Dér 2008: 112). A legmeggyőzőbb, konstrukciós alapon és empirikusan is alátámasztható változat a poliszémia elképzelés¹²⁷, amely szerint van ugyan kapcsolat az egyes funkciók között (szemben a homonímiával), vagyis a jelentések motiváltak, de ezek nem egyetlen alapjelentésre (core meaning) vezethetők vissza.

(xii) Szófajilag, strukturálisan és formális jegyeiket tekintve sokfélék lehetnek, a partikulaszerűektől a többszavas kifejezésekig. Formailag rendszerint rögzültek (nem toldalékolhatók).

(xiii) Használatuk a társalgási nyelvben jellemző leginkább.

A dolgozatban követett értelmezés szerint a diskurzusjelölők a fent említett pragmatikai szerepkör alapján funkcionális osztályt alkotnak. Méret, formai összetettség és beágyazottság szempontjából meglehetősen heterogén csoportról van szó, ezért szófajnak nem tekinthető. Különböző szófajú, méretű, szerkezetű nyelvi eszközöknek van tehát diskurzusjelölő funkciója.

Egy adott DJ-re nem kell, hogy igaz legyen az összes jellemző vonás, de minél több igaz rá, annál közelebb áll a prototipikus DJ-hez. Másfelől, a felsorolt jellemzők között van olyan (szintaktikai függetlenség, nem-konceptuális jelentés, hatóköri szabadság), amely nem abszolút jelleggel igaz (vagy nem igaz) egy vizsgált nyelvi elemre, hanem valamilyen mértékben. A tulajdonságok centrum–periféria elv mentén történő érvényesülése, a DJ fokozatos kategóriaként való felfogása (pl. Furkó 2007: 72–4) „megengedi”, hogy változatos nyelvi kifejezések tartozzanak ide.

5.1.2. Grammatikalizáció, pragmatikalizáció

¹²⁷ Ebben az elképzelésben a poliszémia mellett heteroszémiáról is beszélnek (pl. Hansen 1998: 242, 253, 256). A heteroszémia ebben az értelemben tulajdonképpen a poliszémia kiterjesztése a kategóriaváltás (szófajváltás) fölé: egy diskurzusjelölőként is használt forma különböző diskurzusjelölő funkciói között poliszém kapcsolat van, a diskurzusjelölő és nem diskurzusjelölő használatait átfogó többjelentésűség pedig a heteroszémia. Mivel más jelentésméletekben a homonímia a heteroszémia egy fajtája, ezt a terminust nem alkalmazom.

A pragmatikalizációnak két, egymásnak nem ellentmondó használata van a szakirodalomban, és mindegyik összefüggésbe hozható a grammatikalizációval. 1. A pragmatikalizáció a grammatikalizáció azon speciális változata, amelynek eredménye a diskurzusjelölők kialakulása. 2. Minden grammatikalizáció kezdetén pragmatikai hatóerők működnek, ezt a „pragmatizációt” is lehet pragmatikalizációnak tekinteni.

Traugott (1995) hívja fel a figyelmet arra, hogy a diskurzusjelölők kialakulását jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai változások együttese eredményezi, amelyek közül azonban néhány formai változás nem felel meg a Lehmann által leírt grammatikalizációs paramétereknek (Lehmann 1995, 2002 vö. **3.4.**). Traugott nem arra a következtetésre jut, hogy a diskurzusjelölők kialakulása nem grammatikalizáció – épp ellenkezőleg: az az állásfoglalása, hogy a Lehmann által megfogalmazott grammatikalizációs „követelmények” túl korlátozóak, kizárnak olyan nyelvi változásokat a grammatikalizáció köréből, amelyek a jellegzetes szemantikai–pragmatikai és formai mechanizmusok együttes történése miatt valójában összetartoznak. Lehmann a grammatikalizációs paramétereket ugyanis a grammatikalizáció klasszikus esetének, a morfológizációnak, a grammatikai viszonyzó, eszközök kialakulásának a megfigyeléséből állapította meg, és általánosságban a grammatikalizáltság és az önállóság fordított arányossági viszonyát fejezik ki: minél grammatikalizáltabb egy elem, annál kisebb az autonómiája, az autonómiát a más nyelvi elemekhez való szintagmatikus és paradigmikus viszonyában mérve. Traugott szerint téves megközelítés lenne a diskurzusjelölőkön is ugyanezeket számon kérni: a hatókörszűkülésnek, a kötelezővé válásnak, a szintaktikai kötöttség kialakulásának vagy növekedésének, valamint a paradigmába rendeződésnek ugyanis általában épp az ellenkezője történik akkor, ha egy mondaton belüli vagy mondat szintű nyelvi egység (konstrukció) a diskurzus szintjére kerül. Ráadásul Lehmann paraméterei a kanonikus grammatikalizációt sem jellemzik kimerítően, ugyanis a folyamat általánosságban egy olyan szemantikai–pragmatikai átalakulással indul, amelyben a deszemantizálódást, vagyis bizonyos eredeti jelentésjegyek elvesztését újfajta, absztraktabb funkció kialakulása ellensúlyozza.

Ez egyfelől indokolja, hogy a grammatikalizáción belül megkülönböztessük a pragmatikalizációt, másfelől, ha Traugott alapján a grammatika fogalmába beleértjük a pragmatikát is, épphogy szükségtelenné teszi. Mindazonáltal, mivel jól körülhatárolható, a grammatikalizáció más, „klasszikus” változataitól eltérő sajátosságai vannak, a dolgozatban használok a pragmatikalizáció szót a diskurzusjelölők kialakulását eredményező nyelvi

változásra, Traugott-tal egyetértve és hangsúlyozva, hogy annak egy kiterjesztett grammatikalizációfogalomba kell beleférnie (vö. még Traugott–Trousdale 213: 99–112).

További alternatív magyarázat a DJ-k kialakulására az ún. kooptáció (Heine 2013; Furkó 2014; Heine et al. 2021). A kooptáció az a kognitív-kommunikációs művelet, amelynek eredményeképp valamely nyelvi kifejezés (szó, szókapcsolat, (tag)mondatnyi egység) a mondatgrammatika (Sentence Grammar) szintjéről átkerül a diskurzusgrammatika (Discourse Grammar¹²⁸) „magasabb”, mondaton felüli szintjére (Thetical Grammar), ahol a diskurzusszerveződésben, a beszélő–hallgató interakcióban, attitűdjelölésben szerepet játszó nyelvi eszközök, az ún. tetikusok (theticals) vannak. A kooptációval jól magyarázható egyrészt a DJ-knek mind a mondat szintaktikai, mind a prozódiai szerkezetén¹²⁹, mind a propozicionális jelentésén való „kívülállása”; másrészt jellegzetes pragmatikai funkciói (diskurzusszerveződés, attitűdjelölés), harmadrészt az a megfigyelésem is, hogy a DJ-t tartalmazó konstrukciókban a konstrukció egészének van jelentése. A dolgozatban a DJ-k létrejöttét azért tekintem mégis pragmatikalizációnak, mert az – a grammatikalizációelmélettel összhangban – magyarázatot ad az átmeneti állapotokra, a rétegződésre, a folyamat graduális jellegére¹³⁰, és ebből következően a pragmatikalizáltság fokozatos (graded) jellegére.

A kooptáció tulajdonképpen a DJ-knek azokat a tulajdonságait magyarázza, amelyek miatt nem tekinthetők klasszikus grammatikalizáció eredményeinek, de épp ezek a tulajdonságok definiálják a pragmatikalizációt is. Heine szerint a pragmatikalizációval az a probléma, hogy összemossa a kooptációt és a grammatikalizációt, mindazonáltal szerinte is pragmatikalizációnak nevezhető az a folyamat, ahol a kooptációt grammatikalizáció követi (Heine 2013: 1239)¹³¹. Ebben a tekintetben a kooptáció a pragmatikalizáció egyik fő

¹²⁸ A diskurzusgrammatika a diskurzus átfogó modellje (részletesen l. Heine et al. 2012, Kaltenböck et al 2011), a beszélt vagy írott szövegek létrehozásához elérhető nyelvi eszközök összessége (Heine 2013: 1214). Két fő tartománya van: a Sentence Grammar és a Thetical Grammar. Az előbbiből az utóbbiba való átlépés módja a kooptáció (Heine 2013: 1213–7)

¹²⁹ azokban az esetekben, amikor egy DJ-nek tényleg fonológiai függetlensége van

¹³⁰ A kooptáció hirtelen, ugrásszerű nyelvi művelet (Heine 2013: 1222; Heine et al 2021: 53–5).

¹³¹ Heine et al. (2021) a DJ-k kialakulására tett javaslatában a kooptációt a grammatikalizációval úgy hozza összefüggésbe, hogy a kooptáció lehet grammatikalizációt követő vagy azt megelőző művelet. Eszerint a DJ-k kialakulásának három lehetséges útja: 1. kooptáció, azt megelőző grammatikalizációval (pl. *in fact, indeed, besides; egyenesen*) 2. kooptáció, azt követő grammatikalizációval (pl. *y'know; asszem*); 3. grammatikalizáció kooptáció nélkül (az eleve tetikus eredetű DJ-k esetében, pl. az imperatívuszokból, az indulatszókából és más

mechanizmusa. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a kooptáció nem csak DJ-ket eredményez, szélesebb körű műveletről van szó, általában a tetikusok létrejöttéről.

A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelyben nem változhat bármi bármilyen irányban. Bár az ún. egyirányúság hipotézis (Hopper–Traugott 2003: 99–139) heves szakmai vitákat váltott ki (l. Dér 2008: 65–91, Norde 2009: 2. fejezet), az ma már cáfolatlannak tekinthető, hogy a szemantikai–pragmatikai változásnak a grammatikalizációban a szemantikai általánosulás és az azzal párhuzamos pragmatikai erősödés az iránya, és ez valamilyen mértékben korlátozza a jelentések kialakulásának sorrendjét. Traugott megállapította, hogy a szemantikai–pragmatikai változások egy általános sémához igazodnak:

(1) propozicionális jelentés (> textuális jelentés) > expresszív jelentés (Traugott 1982: 256, idézi Traugott 2003: 633).

A jelentésváltozás nem feltétlenül megy végig minden egyes lépésen. Egyrészt megállhat valamely textuális jelentésnél, másrészt expresszív jelentés kialakulásához – ahogy arra a középső szakasz opcionálitása utal – nem szükséges közbülső textuális állomás. Propozicionális, azaz olyan jelentés, amely a mondat igazságfeltételeire hat, közvetlenül átmehet expresszív, attitűdjelölő jelentésbe. A lényeg a jelentésváltozás iránya: ez a háromcsomópontos séma ugyanis megfelel a grammatikalizációt általánosabban definiáló grammatikaivá (grammatikaibbá) vagy (ezen belül) pragmatikaivá (pragmatikaibbá) válás folyamatának. Textuális jelentés lehet valamilyen „hagyományos” szöveggrammatikai funkció; ilyenkor a nyelvi egység utal valamely előző vagy következő nyelvi egységre, illetve a mondaton belüli vagy mondatok közötti grammatikai vagy logikai kapcsolatot jelzi, például ok-okozati, feltételes vagy időviszonyt, ellentétet, koreferenciát. Ha az ilyen szerepű kifejezésre nagy arányban érvényesek az 5.1.1.-ben felsorolt DJ kritériumok (i) – (xiii), akkor diskurzusjelölők textuális funkciójáról van szó¹³² (Traugott 1995, Dér 2005: 251–3). Akár a textuális, akár egyenesen a propozicionális jelentésből gazdagodhat egy nyelvi jel expresszív jelentéssel úgynevezett szubjektívizáció révén, amelynek során a beszélői szempont

érzelemkifejező felkiáltásokból lett DJ-k (pl. *damn; oh; hű*) (i. m.: 2.4.2.–2.4.4. fejezet). A kooptáció és grammatikalizáció viszonyának mérlegelését megnehezíti, hogy a kooptáció – épp nem graduális, nem folyamatszerű volta miatt – nehezen kimutatható egy DJ kialakulásának rekonstruálásakor.

¹³² Az 5.1.1.-ben említett szűkebb DJ-értelmezés szerint ez maga a diskurzusjelölő funkció (l. Fraser 1999, Dér 2005, 2008, 2009).

integrálódik az adott elem, szerkezet jelentésébe. A grammatikalizáció ezen fázisában a kifejezés a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja.

Elemzésemben ezt az általános változási tendenciát (1) tükrözve lesznek megjelenítve a mutató határozószóból kifejlődő diskurzusjelölő funkciók.

5.2. Az *azért* konstrukciós vizsgálata

5.2.1. Szakirodalmi háttér, előzmények

Vizsgálatom előzményei és ihletői között hármat emelek ki. Demonstratívumok pragmatikai funkciójú elemként való használata több nyelvben megfigyelhető (Diessel 1999: 93–114); Dér (2012) részletesen vizsgálja az *azért* és *akkor* poliszémiáját a mai magyar spontán nyelvhasználatban, ezen belül különösen a diskurzusjelölő funkciókra helyezi a hangsúlyt. A Magyar Spontánbeszéd Adatbázis (BEA) anyagából nyert adatok alapján arra az eredményre jut, hogy „a mai magyar *nyelvben* gyakori mutató névmási eredetű elemek” (az *azért* és *akkor* mellett az *ilyen, így*) „nagy többsége pragmatikai szerepre tesz szert” (i. m.: 176). A vizsgálat eredményeként jellegzetes mondatpozíciókat is megállapít: az *azért* esetében megfigyelte, hogy gyakran követ ellentétes kötőszót (leginkább a *de*-t), és hogy a megelőző szófajok és pozíciók szerint funkciókülönbséget mutat (i. m.: 164–7). Bizonyos pragmatikai szerepeit szintén a szubjektívizációval magyarázza.

Abban a diskurzuspragmatikai megközelítésben, hogy a diskurzusjelölők multifunkcionalitása és heterogenitása a pragmatikalizáltsággal összefüggésben ragadható meg, Furkót (2007) követem. Javasolata szerint az egyes diskurzusjelölők, sőt, diskurzusjelölő előfordulások pragmatikalizáltságának mértéke kimutatható egy olyan értékelési rendszer alapján, amelyben megadható, hogy a diskurzusjelölőség kritériumai közül (l. 5.1.1. fejezet (i)–(xiii), bár Furkó nem pontosan ezt a tizenhárom tulajdonságot ellenőrzi az általa vizsgált DJ-knél) mennyinek, illetve melyeknek felelnek meg. Ez alapján a diskurzusjelölők hálózatba rendeződnek, amelynek középponti csomópontjában vannak azok a DJ-k, amelyek minden kritériumot teljesítenek, vagyis minden DJ tulajdonság megvan bennük, a többiek pedig e körül a csomópont körül különböző távolságban és a családi hasonlóság elve alapján helyezkednek el, úgy, hogy azok vannak egymáshoz közelebb, amelyeknek több azonos tulajdonságuk van. Ilyen hálózattal nemcsak a különböző DJ-k, hanem egy DJ különböző előfordulásai is modellezhetők. Ezt a hálózatos modellálást megnehezíti, hogy – ahogy azt egyébként Furkó (2007) is felismeri – a tulajdonságok nem feltétlenül binárisan (igen/nem), hanem graduálisan

érvényesülnek. A DJ kritériumok mentén való tesztelést azonban én is alkalmasnak találom arra, hogy a diskurzusjelölő használatok pragmatikalizáltságának mértékét felmérjük.

Diskurzusjelölők konstrukciós megközelítésére Aijmer (2016) mutat egy lehetséges módszert¹³³, amelyet az *anyway* példáján szemléltet. Alapállítása, hogy a diskurzusjelölőknek nem állandó jelentése van, hanem jelentéspotenciálja (meaning potential). Mást jelent ugyanis egy adott DJ a megnyilatkozás különböző pozícióiban vagy a társalgás különböző pontjain, a különböző beszédcselekvésekben és beszédműfajokban, sőt, különböző szociokulturális körülmények mellett. Ezeknek a tényezőknek a kombinációi külön-külön konstrukciók Aijmer megközelítésében.

5.2.2. Az *azért* eredeti, demonstratívum használatai

5.2.2.1. Exoforikus deixis

Az *azért* forma legalapvetőbb funkciója az exoforikus utalás, amelyben az *az/ez* főnévi mutató névmás egy tipikusan gesztussal is jelölt entitásra utal a szituációs kontextusban. A palatális/veláris alak közti választást alapvetően a deiktikus központtól való távolság határozza meg. Ezt módosíthatja a deiktikus kivetítés (l. 2.1. fejezet). A főnévi mutató névmás 'személytelen' szemantikai jegye miatt a referens tipikusan dolog, prototipikusan tárgy. A négy főnévi mutató névmási forma mindegyikével megvalósulhat (önálló/adnominális × palatális/veláris):

(2a) *Azért /ezért jöttem.*

(2b) *Azért /ezért a könyvért jöttem.*

5.2.2.2. Endoforikus deixis

Az exoforikus utalásnál egy lépéssel absztraktabb az endoforikus utalás azon változata, ahol a névmási forma egy megelőző főnévi kifejezéssel koreferens. Az ilyen, anafora szerepű mutató névmás jelölétére már nem érvényes, hogy jellemzően tárgyi dolog, hiszen az antecedens főnévi kifejezés bármilyen entitást jelölhet. Ebben a fázisban is megvan az exoforikus utalásnál említett formai változatosság (3); a négy forma disztribúciójának tényezőiről szól a 2.4.1. fejezet.

(3a) *Pár hete rendeltem egy könyvet, szóltak, hogy megérkezett. Azért még beugrok a könyvesboltba.*

¹³³ Aijmer (2016) előtt Fried-Östman (2005) javasolta a diskurzusjelölők (náluk: pragmatic particles) vizsgálatában a konstrukciós nyelvtan alapelveinek és -fogalmainak átvételét a társalgáselemzés módszerébe.

(3b) *Szóltak, hogy megérkezett a könyv, amit rendeltem. **Ezért** ugrottam be a könyvesboltba, de ott három másikat is vettem.*

(3c) A: *Rendeltem egy könyvet, a Száz év magányt. B: **Azért a könyvért** jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(3d) *Megrendeltem a Száz év magányt. **Ezért a könyvért** jártam végig az összes antikváriumot fiatal koromban.*

(4) *A fiú az illegalitásban, az eszméért harcolva töltötte el rövid életét, és **azért** is halt meg.*
(MTSz. 1983 Radnóti Zsuzsa)

(5) *Az álmaiért nem felel, **azokért** a Teremtő felel.* (MTSz. 2005 Spiró György)

A (2)–(5)-ben az *az* főnévi mutató névmás *-ért* ragos alakja található, amely az állítmánnyal együtt például a *jönni valamiért, beugrik valamiért, bejár valamit valamiért, meghalni valamiért*, illetve *felel valamiért* konstrukciót örökli. A szótári hagyományban ezek az adatok nem is az *azért* címszó alatt szerepelnének, hanem az *az* szócikkben. (I. Nszt.). A grammatikalizációs kontinuum szempontjából viszont fontosnak tartom feltüntetni ezt a még mind szemantikailag, mind formailag teljesen kompozicionális használatkört.

Diessel az alapján különíti el az endoforikus utalás két fajtáját, hogy a névmás vagy egy antecedenes főnévvel áll koreferenciális viszonyban (3)–(5), vagy egy közvetlen megelőző vagy követő diskurzusrészletre utal (6)–(7). Az előbbit nevezi ő anaforának, az utóbbit diskurzuseideixisnek (I. 2.2.2.3.). A megkülönböztetésnek az *azért* esetében van annyi létjogosultsága, hogy az utóbbi használatban csökken a formai változatosság, a főnévi jegyek eltűnnek, nem lehet többes számba tenni (6a), és adnominális szerkezetet sem alkot az *azért* (6b), a palatális alakkal viszont még mindig váltakozik (6c):

(6) *Én magával akarok beszélni. **Azért** vagyok itt.* (Bereményi Géza, 1978)

(6a) **Én magával akarok beszélni, és meghívni egy teára. **Azokért** vagyok itt.*

(6b) **Én magával akarok beszélni. **Azért** a célért vagyok itt.*

(6c) *Én magával akarok beszélni. **Ezért** vagyok itt.*

(7) *Nagyon szeretem Verne Gyulát... **azért** is választottam ezt az írói álnevet* (MTSz. 1981 Elbert János ford. Mihail Afanaszjevics Bulgakov)

A csökkenő formai változatosságból arra lehet következtetni, hogy az újraelemzés ebben a használatban megtörtént: az *az* és az *-ért* toldalék összeolvadásából mutató határozószó keletkezett. Ahogy már volt róla szó: a grammatikalizációban és pragmatikalizációban szemantikai általánosulás megy végbe, rendszerint úgy, hogy az új grammatikai és/vagy pragmatikai funkció valamely eredeti jelentésjegy absztraktabbá válásával jön létre: a célhatározó (6) és okhatározó (7) szerep ilyen kapcsolatban van a (2)–(5)-beli használatokkal¹³⁴. A (2)-ben a jövésnek, a (3)-ban a boltba beugrásnak, az antikváriumok végigjárásának, a (4)-ben a meghalásnak a célja, illetve az (5)-ben a felelésnek (mint felelősségnek) az „iránya” főnévi természetű entitások, ezekre utal az *azért*, amelynek referenciáját a deiktikus gesztus (2) vagy a koreferens főnévi antecedens (3)–(5) azonosítja. A (6)-ban és a (7)-ben az „itt vagyok” célja, illetve a névválasztás oka mondat formájában van megfogalmazva. Az *azért* referensei között az absztraháltság mértékében van különbség, amelyet Lyons kategóriáival lehet megragadni (l. a **2.2.3.2.1.** fejezetben). Az *azért* exoforikus (2) és anaforikus (3)–(5) funkcióban rendszerint első rendbeli entitásokra, a diskurzusdeiktikus, propozícióra visszautaló ok- vagy célhatározó *azért* (6)–(7) második rendbeli entitásokra referál.

5.2.2.3. Utalósós konstrukciók

Az endoforikus deixis mindkét alaptípusának, a diesseli rendszerezésben megkülönböztetett anaforának és diskurzusdeixisnek is van egy sajátos grammatikalizálódott szerkezete: az utalósói használat. A főnévi anaforikus ragos mutató névmásból a vonatkozó szerkezet (8)–(11), a mutató határozószóból az okhatározó (12)–(13) és a célhatározó mellékmondatos (14) összetett mondat utalósós használata grammatikalizálódott.

Utalósó + vonatkozó névmás

(8) *Ő azt várta volna, hogy mindenért lelkesedjek, még azért is, amiért nem tudtam* (MTSz. 2005 Molnár Anikó)

(9) *ha magasan tartaná a mércét [ti. a felsőoktatási rendszer], [...] annak is nekigyürkőzne a továbbtanulni akaró, s aki nem, azért nem is kár.* (MTSz 1998, Beke Kata)

(10) *A kancellár úr köszönetét fejezi ki önnek azokért a fontos és nagyon jelentős szolgálatokért, amelyeket ön Poroszország győzelme érdekében tett* (MTSz. 1968 Hernádi Gyula)

¹³⁴ A (4)-ben az *-ért* ragos főnévi forma a *felelős* melléknév vonzata.

(11) *a hímek a fügében maradnak, itt harcolnak **azokért a nőstényekért, amelyek a gyümölcsben lévő lárvákból fejlődnek ki*** (Nsz. 1997 Természet Világa)

Utalószó + mert/mivel/hogy

(12) *Csak **azért** jöttem, kedves szomszéd, **mivel** Nagelschmidt urat láttam észveszejtve és egyedül hazanyargalni. Csak nem történt újra valami?* (MTSz. 1973 Sütő András)

(13) *engem **azért** cikiztek, **mert** sokat olvasok és jól tanulok, Virágot meg **azért, mert** emós.* (MTSz. 2010 Leiner Laura)

(14) *A férjem, folyamatosan szteroidokkal nyomta magát. Mondtam neki, hogy ez is olyan, mint a drog, mire ő azt felelte, nem **azért** csinálja, **hogy** lebegjen, meg eufóriája legyen, hanem **azért**, hogy a testét építse.* (MTSz. 2008 Varga Tímea)

Az utalószós konstrukciók összetettmondat-konstrukciók, több különböző szubkonstrukcióval. A közös bennük az, hogy a főmondatban egy mély hangrendű demonstratívum van, amely ugyanarra a mondatrészre „utal”, mint a mellékmondat. Az *azért* forma vonatkoztató és okhatározó, illetve célhatározó összetett mondatok utalószója lehet. Az utalószó szerepben levő névmás funkciója a konnexiós koreferencia, a tagmondatok közötti grammatikai kapcsolat jelölése (Laczkó 2006: 73). A mutató névmás a vonatkoztatás konstrukcióban a vonatkozó névmással együtt (8)–(11) valósítja meg a konnexiós koreferenciát. A nem vonatkozó szerkezetes összetett mondatok esetében a főmondati névmás, névmási kifejezés nem a *hogy, mert, mivel* kötőszókkal áll koreferenciális kapcsolatban, hanem az egész mellékmondatra utal (12)–(14).

Az utalószóként használt mutató névmás deiktikus funkciója nem szűnt meg, hiszen a vonatkozó névmással való koreferencia, illetve a mellékmondatra, azaz egy propozicionálisan megfogalmazott diskurzusrészletre való utalás a diesseli értelemben vett anafora és diskurzusdeixis absztraktabb, grammatikai funkcióval bővült változata, grammatikalizálódott endoforikus funkció.

Az utalószó mondatbeli szintaktikai szerepe sem különbözik a 5.2.2.2. eseteitől: lehet hangsúlyos, lehet tagadni, *is*-sel bővíteni, alkothat mellérendelő szerkezetet (saját magával) ((13)–(14)), emellett viszont megfigyelhetők jellemző szórendi mintázatok. A vonatkozó konstrukcióban az utalószói mutató névmás és a vonatkozó névmás a szoros koreferenciális viszony miatt általában minél közelebb vannak egymáshoz: a vonatkozó névmás kötelezően a

mellékmondat kezdő pozíciójában, az utalószó pedig főmondat–mellékmondat sorrendben begyakorlottan a főmondat végén (8), (10), (11), fordított tagmondatsorrendben a mondat elején (9) áll. Az okhatározó és célhatározó grammatikai szerepű mutató határozószó jellegzetes főmondati helye az ige előtti, más néven igemódosító pozíció.

Az viszont a grammatikalizálódás jele, hogy míg az anaforikus, diskurzusdeiktikus (5.2.2.2.) mutató névmás megvalósulhat palatális formákkal is, az utalószó funkció kifejezetten a veláris formával társul. Ez egybehangzó Diessel (1999) azon megállapításával, hogy a demonstratívumok grammatikalizációja során a deiktikus kontraszt megszűnik, és a grammatikalizálódó elem az egyik formára korlátozódik.

5.2.2.4. Következtető „kötőszó”

(15) *És te, kamasz lázunkból és fiatal örültségünkől született, értelmetlen isten! Közeledik a nap, amikor elszakadunk egymástól, és elszakadunk tőled. Vedd hát azért a mi áldozatunkat kegyes hajlandósággal, és hosszabbítsd meg gyermekéletünk tejfehér napjait* (MTSz. 1962 Keszi Imre)

(16) *Ezt üzeni az Úr: Elhagyatok, azért hát én is Sisák kezére adlak benneteket* (Nsz. 1996 Katolikus Biblia (ford.))

Szintén a diskurzusdeixisből (5.2.2.2.) grammatikalizálódott az a – szótári hagyományban (pl. Nsz.) kötőszóként kategorizált – használat, amelyben az *azért* forma hangsúlytalan, jellemző helye a mondat vagy tagmondat eleje, illetve közvetlenül az állítmány utáni pozíció (15), és a diskurzusban megelőzőkhöz való laza szemantikai–pragmatikai viszonyt jelzi: a következtetést, amely az okhatározó grammatikai szerep grammatikalizálódásával, pragmatikalizálódásával jött létre. Ebben a diskurzuspragmatikai szerepben az *ezért* változat sokkal gyakoribb:

(17) *Monsieur Durand helyett az infótanár jött be, és közölte, hogy a franciatanár ma nincs, ezért ő helyettesít* (MTSz. Leiner Laura)

(18) *A beteg ellenállásához való viszonyulásunk alapvető meghatározója lesz a későbbi együttműködésnek. Fontos ezért néhány szabályt szem előtt tartanunk.* (MTSz. 2010 Pilling János–Tényi Tamás–Fehér László)

Az *azért* stílusosan jelölt: rituális vagy archaizáló szövegekben fordul elő.

5.2.3. Megengedés, ellentétesség

A megengedő jelentésviszony az okság és az ellentétesség sajátos keveredése. Az előző tagmondatból, mondatból következő körülménnyel, ténnyel való ellentétesség kifejezésében az *azért* forma is részt vesz: leginkább valamilyen ellentétes kötőszóval együtt (19), (20), (22), (23). Ebben a használatban jellemző összetettmondat-konstrukció a megengedő kötőszót, névmást tartalmazó tagmondat után következő, *azért* által bevezetett tagmondat (21)–(23). A megengedő jelentéstartalomnak ez a párhuzamos jelölése nyomatékosító hatású.

Az ilyen szintaktikai szerkezetek gyakorisága olyan jelentésváltozást idézett elő, hogy az *azért* egyedül is képes lett a következtetés ellentétességének kifejezésére (24)–(25). Ebben a szerepben szintén, ahogy már az 5.2.2.4.-ben láthattuk, nem hangsúlyos, nem lehet tagadni stb., tehát nem grammatikai mondatrész.

(19) *Ez tök rendes gesztus volt tőle, **de azért** persze nem fogadtam el.* (MTSz. 2010 Leiner Laura)

(20) *Ismersz engem, Marcelló? Annyira biztos ismersz, hogy eléggé nyíltszívű és nyíltszájú krapek vagyok. **Hanem azért** én se szoktam mindent kiírni a falújságra.* (MTSz. 1979 László-Bencsik Sándor)

(21) *Döbbenjünk rá az újságcikkre: **ha** nem **is** liheg hamiskodó szuperlatívuszokat, **azért** ő is nagyon jelentős műnek véli a regényt.* (MTSz. 1992 Bikácsy Gergely)

(22) ***Akármi** történt velünk – kizártuk egymást, bezártuk egymást –, **azért** mi **mégis** barátok maradtunk.* (MTSz. 1989 Konrád György)

(23) ***Bár** a csirkemáj hidegen is finom, **azért mégiscsak** frissen az igazi* (MTSz. 2010 Lajos Mari)

(24) *Épp a napokban beszélgettem az öltözőben egyik kolléganőmmel arról, hogy mennyivel egyszerűbb a férfiaknak. Nem kell öltözködniük, sminkelniük, felvesznek egy szmokingot és kimennek a színpadra, máris elegánsak. Erre azt mondta: „**Azért** én nem cserélnék velük, nem adnám oda, hogy nő lettem”. (MTSz. 2006 Női szív)*

(25) *Virág üzenete: Amikor megláttam, h jelszó kell, lefejeltem az asztalom. Van egy dudor a homlokomon. Reni üzenete: **Azért** ennyire nem vészes a helyzet.* (MTSz. 2010 Leiner Laura)

A (25) ugyanakkor arra is jó példa, hogy a textuális és az attitűdjelölő kapcsolat mennyire összefonódik a konkrét használatokban. Az *azért* ugyanis itt sem diskurzusrészleteket, proposíciókat stb. kapcsol össze, hanem az azokhoz kapcsolódó beszélői elvárásokat, feltételezéseket, vélekedéseket. A (25)-ben a beszélő (Reni) feltételezi, hogy beszélgetőtársa (Virág) azért fejelte le az asztalát, mert vészesnek találja, hogy jelszó kell. Viszont ebben nem ért egyet vele, szerinte (tehát szubjektíven) ennyire nem vészes a helyzet. Az *azért* tehát az ellentétességet kifejező használatban már szubjektivizálódhat.

5.2.3.1. Az „*Azt azért nem mondanám*” konstrukció

A pragmatikalizáció folyamatában egy jellegzetes szubkonstrukció körvonalazódik, amelynek szemantikai–pragmatikai feltétele szintén egy következtetés és egy ellentét. Ám (19)–(25)-től eltérően itt a következtetés van kimondva (általában a beszélőpartner által), amelyre a beszélő explicit (tagadószóval vagy tiltószóval kifejezett) tagadással, tiltással, vagyis ellentétes állásfoglalással reagál. A konstrukció funkciója a következtetés eltúlzottságának, helytelenségének jelzése. Tipikus forma a [(kontrasztív) topik > *azért* > tagadószós predikátum], de az *azért* mondatkezdő pozíciója is lehetséges (28).

(26) IVÁN *Micsoda? Üssem agyon?* OLGA *Azt azért ne!* (MTSz. 1987 Márton László)

(27) – *A végén még engem is ottfognak. – Azt azért nem hinném. Mert mihez kezdenének veled?* (MTSz. 2001 Szilágyi István)

(28) – *Kristóf akkor mi volt? – Kristóf – úgy emlékszem – a pártközpont földszintjén ült egy szobában. A tényleges rangját és beosztását nem tudnám megmondani. – Valamilyen szürke eminenciás? – Azért ezt nem mondanám, de közel volt a szobája a Rákosiéhoz.* (MTSz. 1990 Kubinyi Ferenc)

5.2.3.2. Implicit ellentétes következtetés

Szubjektivizálódás eredménye az a konstrukció, amelyben az ellentétes következtetés már sokkal inkább implicit módon, a beszélő vagy a hallgatónak a beszélő által feltételezett tudásából, vélekedéséből kiindulva, ahhoz képest ellentétesen történik meg.

(29) *Hát a Csilla szerint terrorizálja a Zsófit! Lelkileg, mert megverni azért eddig még nem verte meg...* (MTSz. 2009 Rakovszky Zsuzsa)

(30) *volt még két fiú a csoportban, de velük csak a Bundesligáról lehetett volna beszélgetni. Ők voltak „a fiúk”, ez a szó a csoportban őket jelentette, Bukta nem értetté bele. Ő tiszteletbeli lány, mondták neki egyszer, ami azért erős volt.* (MTSz. 2006 Nádasy Ádám)

(31) *Reggel, mikor az ENSZ-negyedbe mennek,| Egy apró oázisra fölfigyel:| Egy fadézsában árvácskák virulnak. | New Yorkban ifjabb fejjel ennyire| Nem tűnt föl a zöld fájdalmas hiánya. | A gránitjárda, gránitfal s a lépcső, | A lába alatt: gránit mindenütt. | Ma meglepi az ingatlan-irigység, | Ahogy csak nagyon ritkán idegenben:| –Laknék azért egy East Riverre néző | Toronytetőn egy nyolcszobás lakást.* (MTSz. 2010 Térey János)

(32) *Épp tiltakoznék, de mosolyogva csendre int, nem hinné, hogy ellenemre lenne a dolog, hisz elég simán eljutottunk idáig. És valóban, nem mutattam különösebb ellenállást, mikor nekem adták a gyereket, vagy engem adtak neki, szóval egyszerűen hazahoztam, még a nevét is ő mondta meg kérés nélkül, a lakásba is beengedtem mindkettőjüket. Azért azt tudni szeretném, meddig maradnak.* (MTSz. 2009 Zápor György)

A (29)-ben például a *terrorizálja* igealak jelentésébe beleférne, hogy a szóban forgó, előzetesen meghatározott alany megverte Zsófit, és az a szereplő, akitől idézik (*Csilla szerint*), ki is nézné ezt belőle, de nem verte meg (*eddig még*). Vagy (30)-ban az előzményben arról volt szó, hogy Bukta nem tartozott a „*fiúk*” csoportjába, így a beszélő azt feltételezi a hallgatóról/olvasóról, hogy az róla azt feltételezheti, hogy egyetért azzal a megjegyzéssel, hogy Bukta *tiszteletbeli lány*, ezzel szemben őszintén ez „*erős volt*”. (31)-ben a zöld hiányára való utalás megengedi azt a következtetést, hogy a regényvers szereplője nem szívesen élne tartósan New York-ban, ám ezzel ellentétes vágyról szól a megnyilatkozása: *Laknék azért...* A (32)-ben pedig az előzménymondatok a beszélő engedékenységre, feltétel nélküli befogadókészségére utalnak, amellyel valamennyire szembemegy, legalábbis meglepő az a kijelentése, hogy *tudni szeretné, meddig maradnak* vendégei.

Ebben a használatban szintén van jellemző szórendi minta: az *azért* tipikusan itt is a topik után közvetlenül, vagy a mondat legelején van.

5.2.3.3. A [(csak) azért is/se(m)] konstrukció

Az ellentéteesség frazemaszerűen konstrukcionalizálódott a *csak azért is/ se(m); azért is/se(m)* formákban.

(33) *Te mindent tudsz, Colas, de azt nem, hogy dacból mentem hozzá, **csakazértis**, mivel te elmentél. Ó, mennyire haragudtam rád!* (MTSz. 1950 Jankovich Ferenc ford. Romain Rolland)

(34) *Bizony, bizony belőlem sem lett kakaska. Atyám, a kitűnő Minorka Vendel, és anyám, a szerető szívű Minorka Vendelné kicsiny termetük ellenére páratlanul emelkedett baromfiak voltak. Nem tudtak beletörődni a vigasztalan valóba, így azután dacolva a természettel, **csakazértis** fiúnéven szólítottak* (MTSz. 1985 Békés Pál)

A konstrukció szemantikai-pragmatikai oldala kapcsolódik az előző fejezetekben tárgyalt használatokhoz, az ellentétességre azonban markáns expresszív funkció épült. A pragmatikai környezet az, hogy a proposícióban megfogalmazott cselekvés, viselkedés egyfajta ellenállás, szembemenés a ráció diktálta vagy valamely diskurzusszereplő által elvárt viselkedéssel, cselekvéssel.

A fenti példákban szintaktikai szerepét tekintve a *csakazértis* ugyanolyan összetevő, mint a vele mellérendelő szerkezetet alkotó *dacból*, illetve *dacolva a természettel* ok- vagy módhatározók, amelyek egyébként az értelmezését is a dac és az ellenszegülés felé terelik, és hatóköre a predikátum. Ezért úgy tűnik, egy fontos DJ-követelménynek, a szintaktikai „kívülállásnak” nem felel meg. Abból a szempontból viszont, hogy nem tagadható (az *azért sem* ugyanis nem az *azért is* tagadása), nem fókuszálható, illetve a hangsúlyossága nem választható, eleget tesz a szintaktikai függetlenség kritériumának. (Ez az észrevétel is azt támasztja alá, hogy a DJ kategória graduális. Nem minden DJ feltételt kell teljesítenie egy DJ mintázatnak.)

A [*csak-azért-is*] kollokációnak már „lexikalizálódott”, jelzői használatával is lehet találkozni¹³⁵. Fontos, hogy *csak* nélkül, *azért is/se(m)* formában is működik ugyanez a funkció, a *csak*-ot tehát opcionális elemnek tekintem a leírásban, azzal a megjegyzéssel, hogy megjelenése emocionális többlettel jár, az ellentétet erősíti.

(36) *tudtam, hogy nem fog odahívni, hogy segítek, de én úgyis oda fogok menni, és segíteni fogok **azért is**.* (MTSz. 2003 Dragomán György)

¹³⁵ Például:

(i) *előbb-utóbb megcsomósodik bennük az akarat, a **csak azért is** remény izomzata* (MTSz. 1980 Csoóri Sándor)
 (ii) *Lázadás alatt persze nem **csakazértis**-ellenzékeséget értünk, hanem tárgyilagos kritikát, konkrét érveket s a konkrét ellenérvekkel - és nem a hatalmi szóval - szemben való nyitottságot* (MTSz. 1988 Beke Kata)

Az *azért is /azért se(m)* egység helye a mondatban viszonylag kötetlen, a predikátum elején és végén is lehet, a (36)-ban például mondatvégi pozícióban látjuk.

A tagadó formát azért jelzem külön a reprezentációban, mert bár az [x is] szerkezet tagadó formája általában az [x se] vagy az [x sem], a konstrukció nem kompozicionális abban az értelemben, hogy nem a „pragmatikalizáció előtti” ok- vagy célhatározói (*azért*) és a kvantor¹³⁶ (*is*) jelentés összegéből állítható össze az [azért is/sem] konstrukció jelentése, ezért nem triviális, hogy tagadó mondatban az *is* helyett a „szokásos” *se(m)* jelenik meg, olyannyira, hogy nem is kötelező ez a morfoszintaktikai átváltás:

(37) *Eljött hát azoknak az ideje, akik eddig nem kompromittálódtak, akik a politizálás lényegét nem a pártosodásban látták, és "csak azért is" nem szidalmazták sem a kormányt, sem az ellenzéket.* (Nsz. 1995 Magyar Hírlap)

Mindazonáltal gyakoribb a *se* vagy *sem*, mint az *is nem*:

(38) LEBOVICS észreveszi. *Szállj ki a hintaszékből. Azonnal! Nem szeretik a szüleim, ha használják.* CICA felnőtt nő. *Azért se szálllok ki!* (MTSz. 1979 Kornis Mihály)

(39) *Kezdett fájni a szívem, hogy miért, magam sem tudom. Ledőltem, rosszul éreztem magam. A fene, azért sem megyek vissza!* (MTSz. 1982 Gécz János)

Feltételezésem szerint az [azért is] konstrukció kialakulása olyan okhatározós használatokra megy vissza, amelyekben valamilyen explicit ellentét van: a leírt körülményből kikövetkeztethetővel vagy elvárhatóval ellentétes cselekvést, viselkedést kifejező proпозиciókban fordul elő, és így „ellentétes okságot” jelöl. Például:

(40) *azért is jobban esik Margitot mondani, mert mindenki Margónak hívja* (Szép Ernő, 1920)

A (40) szabályos okhatározói összetett mondatszerkezetet tartalmaz, és az *is* a tipikus, kvantorjelentésben szerepel (van más oka is annak, hogy *jobban esik Margitot mondani*), de az egész mondat már implikál egyfajta dacot, ellenszegülést a beszélő részéről, hiszen az okként megfogalmazott körülményből (ti. *mindenki Margónak hívja*) várható viselkedéssel

¹³⁶ Az *is* módosító partikulát kvantoroperátorként elemzi Alberti (2006). A generatív megközelítés szintaktikai vonatkozásait nem elfogadva is érvényesnek tartom a szemantikai „szabályt”, amely az *is*-es kifejezések jelentését így írja le: a releváns halmazon belül a megjelölt eleme(ke)n kívül még legalább egy elemre igaz az állítás (i. m.: 57, 59).

ellentétes attitűdöt fejez ki a propozíció, amelyben az *azért* megjelenik (*jobban esik Margitot mondani*).

5.3. Összefoglalás

A fejezet az *azért* demonstratívum jellemző használatait mutatta be, és azokat egy olyan pragmatikalizációs folyamat állomásaiként tüntette fel, amelynek során az *azért* a demonstratívumok alapvető funkciójától, a deixistől (5.2.2.1.; 5.2.2.2.) a textuális funkciókon (5.2.2.3.; 5.2.2.4.; 5.2.3.) keresztül az expresszív funkciókig (5.2.3.1.; 5.2.3.2.; 5.2.3.3.) jut el¹³⁷. Konkrétabb megfogalmazásban ezek a fő csomópontok az ok- vagy célhatározói használat (5.2.2.1.–5.2.2.3.), a következtetés (5.2.2.4.) a megengedés (5.2.3.), a szubjektivizálódott ellentét (5.2.3.1.; 5.2.3.2.), illetve az „ellenkezés-dac” konstrukciója, a [(*csak*) *azért is/se(m)*] (5.2.3.3.). Minden állomás meghatározott szerkezeti és szemantikai–pragmatikai feltételekkel írható le, ezért konstrukciókként jellemeztem őket, létrejöttüket konstrukcionalizáció eredményének tartom. A konstrukciós szemlélet érzékeny a belső struktúrára is, a vizsgált konstrukciókról ilyen szempontból az mondható el, hogy bennük az *azért* elem a határozói mondat szerep elvesztésével diskurzusjelölővé vált. A diskurzusjelölő használatokban az *azért* elem propozicionális jelentése (ok- vagy célhatározói körülmény) megszűnt, helyette textuális és/vagy expresszív, attitűdjelölő funkció alakult ki; a mondat szintaktikai szerkezetébe nem határozóként illeszkedik már (nem tagadható, nem hangsúlyozható stb.); konkrétabb pragmatikai kontextushoz kötődik a használata, és sajátos prozódiai minta társul hozzá.

A bemutatott textuális és expresszív funkciók mind az endoforikus deixisre, a diskurzusdeixisre vezethetők vissza, de nem egyetlen grammatikalizációs–pragmatikalizációs ösvényen vannak, ezért összességében az ún. poligrammatikalizációra is példák. A poligrammatikalizáció azt jelenti, hogy egy konstrukció több, egymásból nem következő grammatikalizáció forrásszerkezete (l. Robert 2005).

¹³⁷ Az egyes használatok korántsem kizárólag egyik vagy másik csoportba tartoznak. Már az endoforikus deixis tipikus eseteiben (5.2.2.2.) is van textuális jelleg, hiszen az anafora, a diskurzusdeixis a nyelvi kontextus elemei között teremt kapcsolatot, az expresszív konstrukciókban pedig – az 5.1.-ben leírtak alapján – szintén fennmaradhat textuális, szövegszervező funkció, valamiféle visszautalás a diskurzus valamely – akár csak implicit – elemére.

6. Összegzés

A disszertációban a konstrukciós nyelvtanmodellt alkalmaztam a magyar demonstratívumok (mutató névmások, mutató határozószók) leírásában.

Korpuszalapú vizsgálat eredményeként a demonstratívumok különböző használatait azonosítottam, amelyek részben a demonstratívumok alapfunkciójának, a deixisnek, illetve a deixis univerzálisan meglévő típusainak feleltethetők meg, részben viszont a deixistől eltávolodott, meghatározott szintaktikai és pragmatikai környezetben konvencionalizálódott funkciók. Az értekezés alapvetése az, hogy a deiktikus és a nem deiktikus használatok egyaránt konstrukciók.

6.1. Eredmények

Mivel az egyes fejezetek végén részletesebb összefoglalásokat adtam, itt csak a főbb eredményeket ismertetem.

Tekintve, hogy a demonstratívumok kutatásában kikerülhetetlen a deixis fogalma, vizsgálatom jelentős része arra irányult, hogy összegyűjtssem, hányféle megközelítése van a magyar és a nemzetközi szakirodalomban a deixisnek, az anaforának, a kettő viszonyának, különösképpen pedig a diskurzusdeixis és az anafora elkülönítésének (2. fejezet). Ezek után saját állásfoglalásomat fogalmaztam meg, amely szerint minden anaforikus használat deiktikus egyben, a diskurzusdeixis és az anafora sem formai, sem szemantikai, sem pragmatikai alapon nem különböztethető meg. Ennélfogva az endoforikus deixis kifejezést javaslom mindazon névmási használat megnevezésére, amelyben a demonstratívum referense a szövegkörnyezetben azonosítható – szemben a beszédhelyzetben azonosítható referensű exoforikus deixisben használt névmásokkal. Az endoforikus deixis kategóriáján belül szisztematikus mintázatok vannak, de nem a szakirodalomban megkülönböztetett jegyek alapján, hanem konstrukciók szerint.

Az endoforikus deixisben a palatális, illetve veláris forma választását a konceptuális közelség–távolság határozza meg. Ennek kritériumait vettem végig a fejezet végi következtetésekben.

A disszertáció másik nagy egységét három elemzés teszi ki. Az adnominális, határozott főnévvel egyeztetett mutató névmás konstrukciójának [*ez/az* > *a(z)* > NP] leírása során (3. fejezet) megállapítottam, hogy a kijelölés csak egy használata a konstrukciónak, amely más, az ún. kontrasztáló konstrukciókkal való együttállásakor valósul meg. Ezért nem tartom

célszerűnek általánosan kijelölő jelzőnek nevezni a konstrukcióban szereplő mutató névmást. A szerkezet sajátos, nem transzparens konstrukcióit is azonosítottam. Ezek a felismertető konstrukció: [$a_{zAgr} > a(z) > NP_{Agr}$] (pl. *Hogy állsz azzal a disszertációval?*); illetve az [$Azt > a(z) > NP_{(j)á/ét} !$] (pl. *Azt a mindenit!*) konstrukció. Emellett felvázoltam az adnominális mutató névmás kapcsolatrendszerét más konstrukciókkal. Az adnominális mutató névmást természetszerű funkcionális kapcsolat köti össze a nem adnominális (önálló, vagyis pronominális) főnévi mutató névmással. A kifejezetten kijelölő szerepű adnominális mutató névmás funkcionálisan egyenértékű a $[[DP_{Plur} > közül] + ez/az]$ konstrukcióval (pl. *a Bergman-filmek közül ez*). Az *ez/az* mutató névmás határozott névelős főnévvel alkotott adnominális konstrukciója (*ezt a könyvet*) horizontális kapcsolatban van a többi adnominális szubkonstrukcióval (pl. *emezt a könyvet, ezen könyvet, eme könyvet, e könyvet*). Végül az adnominális mutató névmást összehasonlítottam olyan konstrukciókkal, amelyekkel formai átfedésben van: a topikisméltő, illetve a fókuszisméltő mutató névmással és a $[Mi/Ki > az > a(z) > NP?]$ konstrukcióval.

Két, szintén empirikus vizsgálaton alapuló fejezetben az *aztán* és az *azért* demonstratívumforma használatáról adtam számot. Az *aztán* vizsgálata során (4. fejezet) megállapítottam, hogy az *aztán*-nak transzparens ('az' + 'után') használatában az *azután* formával párhuzamos az előfordulása. Vannak azonban az eredeti deiktikus használatától eltérő, grammatikalizálódott (és/vagy pragmatikalizálódott) minták, amelyekben valamilyen diskurzuspragmatikai funkciója van. Négy mondatkonstrukciót azonosítottam: a kérdő formájú $[Aztán > Wh?]$ (pl. *Aztán miért?*), illetve $[(Na) \acute{E}s/ Hát > aztán?]$ konstrukciókat, a szintaktikailag kijelentő formájú $[x > aztán > p]$ konstrukciót, amelynek szubkonstrukciója az $[Ez/Az aztán a(z) > NP!]$ felkiáltó mondatkonstrukció (pl. *Ez aztán a férfi!*), valamint a főmondati kötőmód mondatkonstrukciót $[Aztán > VP_{conj}!]$ (pl. *Aztán hazagyere időben!*). Ezek közül a disszertációban az $[x > aztán > p]$ konstrukciót elemeztem részletesen: felsoroltam, hogy – főként a p különböző megjelenési formái alapján – milyen típusai vannak a konstrukciónak, és külön alfejezetben foglalkoztam egy szubkonstrukciójával, az $[Ez/Az aztán a(z) > NP!]$ felkiáltó mondatkonstrukcióval.

Az *azért* vizsgálata (5. fejezet) azzal a felismeréssel is járt, hogy az *azért* és az *aztán* multifunkcionalitása feltűnően hasonlít egymásra, ugyanazok az általánosabb funkciók figyelhetők meg: a propozicionális (határozói), a textuális és az expresszív funkció. A határozói pozíció az *azért* esetében az oksággal kapcsolatos jelentésvisztonnyal társul. Az elhangsúlytalanodott használatokban a textuális funkció lép előtérbe, vagy az oksági viszony

megtartásával, vagy elhalványulásával, valamint a megengedés és az abban inherensen benne levő ellentétesség szubjektívizálódásával. Így kialakultak olyan mintázatok is, amelyekben az *azért* elemet tartalmazó megnyilatkozásnak expresszív funkciója van, amely főleg az ellentétességre épül. Ezeket a használatokat egy pragmatikalizációs folyamat állomásaiként írtam le.

6.2. További kutatási célok

Az 5. fejezetbe terjedelmi okból nem került a [*Na azért!*]¹³⁸ és a *Miért?* kérdésre egyszavas, de pragmatikailag nem együttműködő válaszként adott [*Azért.*] konstrukció. Mindkét konstrukcióhoz sajátos pragmatikai megszorítás (és intonációs minta) társul, és sajátos expresszív funkciójuk van. Közös bennük, hogy olyan reakciók a beszédpartner előzetes megnyilatkozására, amelyek értelmezése nem következtethető ki az okozatisággal kapcsolatos demonstratívumjelentésből, mert speciális beszélői attitűd épült a konstrukciós jelentésbe. Megfigyelésem szerint közvetlenül az ok- vagy célhatározói, propozicionális használatból fejlődhetek ki, redukcióval. Ennek bizonyítása azonban részletesebb vizsgálatot igényel.

Szintén terjedelmi okból nem került a dolgozatba az *akkor* demonstratívumforma konstrukcióinak számbavétele. Az *akkor* adatai is mintázatokba rendeződnek, és feltételezem, hogy ez a demonstratívumforma is hasonló grammatikalizációs utat jár be, mint az *aztán* és az *azért* (határozói > diskurzusszervező funkció > expresszív (attitűdjelölő) használatok). Ennek részletes vizsgálata és leírása nemcsak az empirikus kutatásokat gyarapítaná a vizsgált jelenségek körében, hanem igazolná vagy cáfolná is azt a hipotézisemet, hogy a multifunkcionális demonstratívumformák konstrukcióiban szisztematikus jellemzők vannak.

A használatalapú nyelvtudományban a példánygyakoriságnak (token frequency) és a típusgyakoriságnak (type frequency) egyaránt nagy szerepe van. A mutató névmásoknak viszonylag nagy példánygyakoriságuk van, de funkciók szerinti relatív gyakoriságot is érdemes lenne vizsgálni. A típusgyakoriság az elvontabb konstrukciók konvencionalizáltságának a mérőszáma. A típusgyakoriságról akkor juthatnánk információhoz, ha a kutatás számba tudná venni, hogy a sematikus vagy részben sematikus konstrukcióknak (pl. a felismertető konstrukciónak) hányféle lexikális kitöltöttsége van. Az ilyen jellegű kvantitatív vizsgálatok a kutatás további céljai közé tartoznak.

¹³⁸ Például: – *Ugye örültök a harci indulónak?! – Ö-rü-lünk Gumó! Ö-rü-lünk Gumó! – Na, azért - és elégedetten megcsörgette a Légyölő-rendet.* (MTsz. 1985 Békés Pál)

Hivatkozások, rövidítések

Rövidítések

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. 1959–1962. Bárczi Géza–Országh László (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

EWUng = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3*. Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1997. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MTSz. = *Magyar Történeti Szövegtár*. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára II–VIII*. 2006–2021. Ittész Nóra (főszerk.), Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

TESz. = *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–4*. 1967–1984. Benkő Loránd (főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hivatkozások

Aijmer, Karin 2016. Pragmatic markers as constructions. The case of *anyway*. In: Günthere Kaltenböck, Evelien Keizer, Arne Lohmann (eds.) *Outside the clause: Form and function of extra-clausal constituents*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 29–58.

Alberti Gábor 2006. *A magyar mondattan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet*. HEFOP Bölcsész Konzorcium, Budapest.

Ariel, Mira 1988. Referring and Accessibility. In: *Journal of Linguistics* 24. 65–87.

Balogh Judit 2003. Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között I. In: *Magyar Nyelvőr*. 127. 456–71.

Bánréti Zoltán–Kálmán László 2001. Ellipszis. In: Kálmán (szerk.) *Magyar Leíró Nyelvtan. Mondattan I*. 181–8.

Bartos Huba 2001. Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás? In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 19–41.

Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele 2008. Introduction. Constructions and Language Change. In: Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele (eds.) *Constructions and Language Change*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 1–21.

- Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele 2009. Contexts and Constructions. In: Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele (eds.) *Contexts and Constructions*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 1–14.
- Blakemore, Diane 2002. *Relevance and Linguistic Meaning: The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan–Pagluica, William–Perkins, Revere D. 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Bybee, Joan 2003. Mechanisms of Change in Grammaticization. The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Melbourne–Berlin: 602–23.
- Brisard, Frank 2002. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank: *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. xi–xxxv.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena
- Campbell, Lyle 2001. What’s wrong with grammaticalization? In: *Language Sciences* 23. 113–61.
- Cardinaletti, Anna–Michal Starke 1994. *The typology of structural deficiency. On the three grammatical classes*. University of Venice Working Papers in Linguistics 4 (2).
- Consten, Manfred – Mareile Knees – Monika Schwarz-Friesel 2007. The function of complex anaphors in texts. Evidence from corpus studies and ontological considerations. In: Monika Schwarz-Friesel – Manfred Consten – Mareile Knees (eds.) *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. (Studies in Language Companion Series 86) John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 81–102.
- Croft, William A. 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford University Press, Oxford.

- Croft, William A. 2007. Construction Grammar. In: Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Hubert (eds.) *Handbook of Cognitive Linguistics*, Oxford University Press, Oxford. 463–508.
- Croft, William A.–Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, Willam–Eva van Lier 2012. Language universals without universal categories. In: *Theoretical Linguistics* 38 (1–2). Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 57–72.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. Az idéző tevékenység az egyenes idézésben. In: *Jelentés és nyelvhasználat* 3: 1–19.
- D. Máta Márta 2003. Szófajttörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 393–429.
- Dékány, Éva Katalin 2011. *A profile of the Hungarian DP. The interaction of lexicalization, agreement and linearization with the functional sequence*. A dissertation for the degree of Philosophiae Doctor. The University of Tromsø.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102. 247–64.
- Dér Csilla Ilona 2008. Grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Értekezések* 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- Dér, Csilla Ilona 2010. On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 3–28.
- Dér Csilla Ilona 2012. Az azért és akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154–77.
- Dér, Csilla 2013. Grammaticalization. A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie. Schriftenreihe des Fachgebiets für*

- Ungarische Literatur und Kultur an der Humboldt-Universität zu Berlin 18.* Berlin-Budapest, 160-179.
- Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben.* KRE–L’Harmattan, Budapest.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- Diessel, Holger 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. In: *Cognitive Linguistics 17.* 463 – 489.
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Pontner (eds.) *An International Handbook of Natural Language Meaning Vol. 3.* Berlin, Boston: De Gruyter. 2407 – 2431.
- Diessel, Holger. 2013. Where does language come from? Some reflections on the role of deictic gesture and demonstratives in the evolution of language. *Language and Cognition 5:* 239-249.
- Diessel, Holger 2015. Usage based construction grammar. In: Dąbrowska, Ewa–Dagmar Divjak (ed.) *Handbook of Cognitive Linguistics.* Mouton de Gruyter, Berlin. 295–321.
- Diessel, Holger. 2017. Usage-based linguistics. In Mark Aronoff (ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics.* New York: Oxford University Press
- Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás–Sinkovits Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–25.
- Dömötör Éva 2012. Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen. In: Parapatics Andrea (főszerk.) *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa.* ELTE BTK. Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8094>
- Dömötör Éva–Varga Diána 2014. Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 13. Nyelvészdoktoranduszok Dolgozatai.* Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 27–46.

- Dömötör Éva–Varga Diána 2015. Interdependence of Discourse Markers and Clause Types. In: Anna Bloch-Rozmej–Anna Bondaruk– Anna Prazmowska (eds.) *Spotlight on Melody and Structure in Syntax and Phonology*. Studies in Linguistics and Methodology (SLAM), 9. Lublin: Wydawnictwo KUL. 127–150.
- Dudás Kálmán–Novák Attila–Kálmán László 2001: Igevivők. In: Kálmán (szerk.) *Magyar Leíró Nyelvtan. Mondattan I.*: 55–76.
- Eckardt, Regine 2006. Meaning Change in Grammaticalization. An Enquiry into Semantic Reanalysis, Oxford University Press, Oxford.
- Egedi Barbara 2009. A magyar kétértelmű mondatthatározók és hatókörviszonyaik. In: Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged, SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, 67-85.
- Egedi Barbara 2011. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 35–47.
- Egedi Barbara 2014. Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–127.
- Egedi Barbara 2015. Változó struktúrák, versengő stratégiák: a mutató névmási módosítók esete. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII*. 107–32.
- É. Kiss, Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új Magyar Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–186.
- É. Kiss Katalin 2019. *A mutató, személyes és rejtett névmások megoszlásáról – Elekfi László megállapításai nyomán*. Előadás a 2019. május 30-i Emlékkonferencia Elekfi László tiszteletére c. konferencián.

- Farkas, Judit–Gábor Alberti 2018. Animacy. In: Alberti, Gábor–Tibor Laczkó: *A Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases I*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 20–86.
- Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis 1971*. Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Fillmore, Charles 1982. Towards a descriptive framework for spatial deixis. In: Jarvella, R. J.–W. Klein (eds.) *Speech, Place and Action*. John Willey, Chichester, 31–59.
- Fillmore, Charles 1985. Syntactic Intrusions and the Notion of Grammatical Construction. In: *Proceedings of the 11th Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, University of Californai, Berkeley. 73–86.
- Fillmore, Charles–Kay, Paul–O'Connor, Catherine 1988. Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of *let alone*. In: *Language* 64: 501–38.
- Fraser, Bruce 1999. What Are Discourse Markers? In: *Journal of Pragmatics* 31. 931–52.
- Fried, Mirjam 2008. Constructions and constructs: mapping a shift between predication and attribution. In: Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele (eds.) *Constructions and Language Change*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 47–79.
- Fried, Mirjam – Jan-Ola Östman 2005. Construction Grammar and spoken language. The case of pragmatic particles. In: *Journal of Pragmatics* 37, 1752–78.
- Furkó Bálint Péter 2007. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Furkó Bálint Péter 2013. A diskurzusjelölők alaptermészete a pragmatikai szemlélet tükrében. In: *Magyar nyelv* 132. 157–62.
- Furkó, Bálint Péter 2014. Cooptation over grammaticalization. In: *Argumentum* 10, Debreceni Egyetemi Kiadó, 289–300.
- Furkó Bálint Péter 2019. *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Furkó, Bálint Péter 2020. *Discourse Markers and Beyond. Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Palgrave Macmillan, Switzerland.
- G. Varga Gyöngyi 1992. Névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Gécseg Zsuzsanna 2013. Adalékok az információs szerkezet és mondatszerkezet összefüggéseinek kérdéséhez. In: *Magyar Nyelv 109/1*. 32–49.
- Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Cinque, Guglielmo – Giampaolo Salvi (eds.) *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. Elsevier, Amsterdam, 157–71.
- Gisborne, Nikolas–Trousdale, Graeme 2008. Constructional approaches to language-particular description. In: Trousdale, Graeme–Gisborne, Nikolas (eds.) *Constructional Approaches to English Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 1–4.
- Goldberg, Adele E. 1995: *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Goldberg, Adele E. 2003. Constructions: A New Theoretical Approach to Language. In: *Trends in Cognitive Science 7*. 5:219-224
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work. The nature of generalization in language*. Oxford University Press, Oxford.
- Goldberg, Adele E. 2013. Argument Structure Constructions versus Lexical Rules or Derivational Verb Templates. In: *Mind & Language, Vol. 28.*, John Wiley & Sons Ltd, 435–65.
- Gundel, Jeanette K.–Nancy Hedberg–Ron Zacharski 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language 69/2*, 274–307.
- Gutzman, Daniel–Hans-Martin Gärtner (eds.) 2013. *Beyond Expressives. Explorations in Use-Conditional Meaning*. Brill, Leiden–Boston.

- Gyuris Beáta–Novák Attila 2001. A topik és a kontrasztív topik. In: Kálmán László (szerk). *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.*: 24–54.
- Gyuris, Beáta 2009. *The Semantics and Pragmatics of the Contrastive Topic in Hungarian*. The Library of the Hungarian Academy of Sciences and Lexica Ltd., Budapest.
- Haader Lea 1992. A vonatkozó kötőszós alanyi mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.. A kései ómagyar kor. Mondattan, Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 515–9.
- Haase, Zsófia 2016. *Kohärenz und indirekte Anaphorik*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Haiman, John 1985. *Natural syntax. Iconicity and erosion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halliday, M. A. K.–Ruqaiya Hasan 1976. Reference. In: Halliday, M. A. K.–Ruqaiya Hasan. *Cohesion in English*. Longman Group Ltd., London, 31 – 87.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard. 1998. The semantic status of discourse markers. *Lingua 104*: 235-260
- Hegedüs, Veronika 2006. Hungarian Spatial PPs. In: Svenonius, Peter (ed.) *Working papers in Linguistics*, 33.2. Nordlyd: Tromsø, 220–33.
- Heine, Bernd 2003. Grammaticalization. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Melbourne–Berlin 575–601.
- Heine, Bernd 2013. On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? In: *Linguistics 51(6)*: 1205–47.
- Heine, Bernd–Gunther Kaltenböck–Tania Kuteva–Haiping Long 2012. An outline of Discourse Grammar. In Shannon Bischof–Carmen Jeny (eds.) *Reflections on functionalism in linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston.
- Heine, Bernd–Gunther Kaltenböck–Tania Kuteva–Haiping Long 2021: *The Rise of Discourse Markers*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Himmelman, Nikolaus 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In: Fox, B. A. (ed.) *Studies in Anaphora*. John Benjamins, Amsterdam, 205–54.
- Himmelman, Nikolaus P. 1997. *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur. Linguistische Arbeiten 362*. Niemeyer, Tübingen.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Haspelmath, Martin et al. (eds.) *Language Typology and Language Universals. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 831–41.
- Himmelman, Nikolaus P. 2004. Lexicalization and Grammaticization. Opposite or Orthogonal? In: Walter Bisang–Nikolaus P. Himmelman–Björn Wiemer (eds.) *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and Components*. Mouton de Gruyter, Berlin, 21–4.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles in grammaticalization. In: Traugott, Elizabeth Closs – Bernd Heine: *Approaches to Grammaticalization. vol. 1*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 17 – 35.
- Hopper, Paul J.–Traugott, Elizabeth Cross 2003. *Grammaticalization. Second edition*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–74.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A Magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–70.
- Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelv* 49, 348–59.
- Imrényi András–Kugler Nóra 2017. Mondattan. In: In: Imrényi András–Kugler Nóra–Ladányi Mária–Markó Alexandra–Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 661–895.

- Kálmán László 2001. *Konstruktív Nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kálmán László (szerk.) 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.* MTA–ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport, Budapest.
- Kálmán László–Novák Attila 2001. A magyar egyszerű mondat fajtái. In: Kálmán (szerk.) *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.*: 10–23.
- Kaltenböck, Gunther–Bernd Heine–Tania Kuteva 2011. On thetical grammar. *Studies in Language* 35(4). 848–893.
- Karttunen, Lauri 1969. Pronouns and Variables. In: Binnick, Robert I. et al. (eds.) *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. University of Chicago, Chicago, 108–16.
- Kas Bence 2005. Az óhajtó mondatok kategóriája. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 102. 136–174.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2018. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. In: *Jelentés és nyelvhasználat* 5. 117–58.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest 152–73.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–47.
- Laczkó Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis and anaphora. In: *Acta Linguistica Hungarica* 57. 99–118.
- Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd (szerk.) *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 241–64.

- Laczkó Krisztina 2021. A deiktikus kivetítés. In: *Argumentum* 17. Debreceni Egyetemi Kiadó, 467–87.
- Langacker, Ronald W. 2002. Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank: *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 29–38.
- Lehmann, Christian 1982/ 1995. Thoughts on Grammaticalization. Lincom Europa. München
- Lehmann, Christian 2002. Thoughts on Grammaticalization. Second, revised edition. Christian Lehmann, Erfurt.
- Levinson Stephen C. 1983/1992. Deixis. In: *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge, 54–96.
- Levinson Stephen C. 1994. Deixis. In: Ronald E. Ascher (szerk.) *The Encyclopedia of language and linguistics*, 853–7. Pergamon, Oxford.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis and Pragmatics. In Laurence Horn – Gregory Ward (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121.
- Lipták, Anikó 2011. The Structure of the Topic Field in Hungarian In: Beninca, Paulo – Munaro, N. (szerk.) *Mapping the Left Periphery. The Cartography of Syntactic Structures 5*. Oxford University Press, Oxford. 163–98.
- Lyons 1977. *Semantics Vol. 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Michaelis, Laura A. 2001: Exclamative Constructions. In: *Language Typology and Universals: An International Handbook*. Walter de Gruyter 1038–50.
- Newmeyer, Frederick J. 2001. Deconstructing grammaticalization. In: *Language Sciences* 23. 187–229.
- Norde, Muriel 2009. *Degrammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- Novák Attila 2001. A kommentelőzmények. In: Kálmán (szerk.) *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. 76–92.
- Potts, Christopher 2007. The expressive dimension. In: *Theoretical Linguistics* 33: 165–97.

- Prince, Ellen F. 1992. The ZPG letter. Subjects, definiteness, and informationstatus. In: Mann, William C.–Sandra A. Thompson (eds.) *Discourse Description. Diverse Linguistic Analyses of a Fund-raising Text. (Pragmatics & Beyond New Series 16)*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 295–326.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. Macmillan
- Rett, Jessica 2008: A Degree Account of Exclamatives. In: Friedman, Tova – Ito, Satoshi (eds.) *Proceedings of SALT XVIII*. Cornell University, Ithaca, New York. 601–18.
- Rett, Jessica 2011. Exclamatives, degrees and speech act. In: *Linguist and Philos 34*. 411–42.
- Robert, Stéphane 2005. The challenge of polygrammaticalization for linguistic theory: fractal grammar and transcategorial functioning. In: Zygmunt Frajzyngier–Adam Hodges–David S. Rood. *Linguistic Diversity and Language Theories*, John Benjamins, 119–142.
- Sadock, Jerrold M.–Zwicky, Arnold M. 1985 Speech Acts Distinctions in Syntax. In: Shopen, Timothy (ed.) *Language Typology and Syntactic Description I. Clause Structure*. Cambridge University Press, Cambridge 155–196.
- Sag, Ivan A.–Wasow, Thomas–Bender, Emily M. 2003. *Syntactic Theory: a Formal Introduction*, Second Edition. University of Chicago Press, Chicago.
- Schwarz-Friesel, Monika – Manfred Consten – Mareile Knees 2007. Anaphors in Text. Introduction. In: Monika Schwarz-Friesel – Manfred Consten – Mareile Knees (eds.) *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference. (Studies in Language Companion Series 86)* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, vii–xvi.
- Schwarz-Friesel, Monika – Manfred Consten 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. MTA, Budapest.
- Surányi Balázs 2011. A szintaktikailag jelöletlen fókusz pragmatikája. In: Bartos Huba (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 281–313.

- Szabó, Veronika 2018. Demonstratives. In Alberti, Gábor–Laczkó, Tibor (szerk.) *Syntax of Hungarian. The Noun and Noun Phrase. Vol. II.* 1026–44.
- Szalamin Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Ser A., Studia et Dissertationes, I.* Budapest. 91–101.
- Szőke Bernadett 2015. *Az értelmezős szerkezetek vizsgálata a magyar nyelvben.* Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola Elméleti Nyelvészet Program, Szeged.
- Talmy, Leonard 1983. How language structures space. In: Acredolo, Lina P. – Pick, Herbert L.: *Spatial orientation: Theory, Research, and application.* Plenum, New York, 225–282.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. In: *Magyar Nyelvőr* 134/2: 211–33.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába.* Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Imrényi András–Kugler Nóra–Ladányi Mária–Markó Alexandra–Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 897–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In: Imrényi András–Kugler Nóra–Ladányi Mária–Markó Alexandra–Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 21–71
- Tóth Enikő 2019. *Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei.* In: *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1: 129–46.
- Tóth Enikő–Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. In: *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.

- Tóth Enikő–Csatár Péter 2015. Egy interfész jelenség: indexikális demonstratívumok azonosító fókuszban. In: Bódog Alexandra – Csatár Péter – Németh T. Enikő (szerk.) *Jelentés és Nyelvhasználat 2*: 63–77.
- Traugott, Elizabeth Closs 1982. From propositional to textual to expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov eds. 1982. *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 246–71.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization.

<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>. [Letöltve: 2011. 01. 14.]
- Traugott, Elisabeth Closs 2003. Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Melbourne–Berlin 624–47.
- Traugott 2008. The grammaticalization of *NP of NP* patterns. In: Bergs, Alexander–Diewald, Gabriele (eds.) *Constructions and Language Change*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 23–45.
- Traugott, Elisabeth, Closs–Trousdale, Graeme 2013. *Constructionalization and Constructional change*. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- Trón Viktor 2001a. Kérdések. In: Kálmán László (szerk.) *Magyar leíró nyelvtan I. Mondattan I.*: 99–136.
- Trón Viktor 2001b. Vonatkozó mellékmondatok. In: Kálmán László (szerk.) *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.*: 143–59.
- Trón Viktor 2001c: A *hogy* kötőszós mellékmondat. In: Kálmán László (szerk.) *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I.*: 160–80.
- Veszelszki Ágnes 2010. Grammatikalizáció, különös tekintettel az *asszemre*. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 249–65

Viszket, Anita–Kleiber Judit–Szabó Veronika 2018. Articles and demonstratives. In: Alberti, Gábor–Laczkó, Tibor (szerk.) *Syntax of Hungarian. The Noun and Noun Phrase. Vol. II.* 976–1044.

7. Összefoglaló

A disszertáció a magyar demonstratívumok (mutató névmások és mutató határozószók) jellemző, konvencionalizálódott használatait mint konstrukciókat vizsgálta. A kutatás kiindulópontja az a felismerés volt, hogy a demonstratívumok – mint ahogy egyébként bármely nyelvi kifejezés – multifunkcionalitása, azaz különböző használatai rendszeresen visszatérő mintázatokként írhatók le, amelyeket sajátos szintaktikai és pragmatikai környezetek határoznak meg. Az ilyen módon rendszeresen visszatérő mintázatok konstrukciók, amely a konstrukciós nyelvszemlélet szerint a nyelvtan, és ebből következőleg a nyelvleírás alapegysége. Eddig még nem készült átfogó leírás erről a szóosztályról egységesen konstrukciós keretben, így a vizsgálat célja az volt, hogy a konstrukciós nyelvtan által kínált elemzési lehetőségeket és magyarázatot alkalmazzam azokra a (tágan értve) grammatikai mintázatokra, amelyeket a magyar *ez/az* és származékai, az *amaz/emez*, *azon/ezen*, *aztán*, *azért* stb. használatában felismertem.

A dolgozat két nagy egységre tagolódik. Az első a deixis, diskurzusdeixis és anafora elméleti problémakörével foglalkozik (2. fejezet). Bár abban egyetértés van a funkcionális nyelvészetben belül, hogy a demonstratívumok alapfunkciója a deixis, az anafora deiktikus vagy nem deiktikus mivoltáról nincs ilyen egyértelmű közmegegyezés a deixiskutatásban. Figyelembe véve a nemzetközi és magyar szakirodalom legfontosabb megállapításait és a saját korpuszadataimból származó megfigyeléseimet a következő álláspontra jutottam: 1. az anaforikus kifejezések deiktikusak; 2. mind a diskurzusdeixis, mind az anafora endoforikus deiktikus utalások; 3. Az endoforikus deixis kategóriáján belül szisztematikus mintázatok vannak, amelyek akár a közelre mutató, akár a távolra mutató névmást tartalmazzák, nem az anafora–diskurzusdeixis megkülönböztetés alapján jellemezhetők, hanem konstrukciós tulajdonságaikkal. A dolgozat másik részét három, különböző demonstratívumformákra koncentrálnó empirikus elemzés alkotja. Ezek a demonstratívumformák az *az/ez* főnévi névmást tartalmazó adnominális mutató névmási szerkezet [$az/ez_{Agr} > a(z) > NP_{Agr}$] (3. fejezet), valamint az *aztán* mutató határozószót (4. fejezet), illetve az *azért* mutató névmást és határozószót (5. fejezet) tartalmazó konstrukciók. Minden esetben, ahol rendszeres forma–funkció társulást lehetett felfedezni, azt konstrukcióként elemeztem. A vizsgálat megerősítette azt a konstrukciós alapelvet is, hogy a nyelvtan egymással öröklődési és horizontális kapcsolatban álló konstrukciók hálózatos rendszere: hierarchikus (öröklődési) és horizontális (átfedéses vagy kiegészítő) mintázatokkal egyaránt találtam.

8. Summary

This thesis investigated the conventionalized uses of some Hungarian demonstratives, considering them constructions. The motivation and starting point of the investigation was the recognition that the multifunctionality, i.e. the different functions of demonstratives can be explained and described in terms of the different structural and pragmatic environments which define recurring patterns. Recurring patterns lead to constructions which are the basic units for analysis in Construction Grammar (CxG). Therefore, the research tested the feasibility of using CxG as a framework that can provide adequate analyses and explanations of grammatical patterns containing the Hungarian nominal *az/ez* demonstratives and its derived forms: *amaz/emez*, *azon/ezen*, *aztán*, *azért*, etc.

The main body of the thesis is divided into two main parts. The first part is concerned with theoretical issues of deixis, discourse deixis and anaphor (chapter 2). There is agreement among functional linguists that the basic function of demonstratives is deixis. However, there is no consensus among researchers of deixis regarding the status of anaphor as deictic or non-deictic function. Taking into account the most-referred-to approaches to deixis and anaphor in the literature as well as the observations obtained from my corpus-based investigation, I made the claims that 1. anaphoric expressions are deictic, 2. anaphor and discourse deixis are both endophoric deictic categories, 3. regular patterns containing either the distal or the proximal demonstratives can be accounted by constructional features rather than the discourse deixis–anaphor distinction.

The second part of the thesis presents three studies on constructions involving some demonstrative form. Chapter 3 focuses on the adnominal demonstrative structure with the nominal demonstrative *az/ez*: [*az/ez*_{Agr} > *a(z)* > NP_{Agr}]. Chapters 4 and 5 discuss the constructions containing the adverbial demonstratives *az(u)tán*, and *azért*, respectively. In each case, where I found regular form–function constellations, I identified them as constructions. The investigation also confirmed the network principle of CxG, which states that grammar consists of a repertoire of constructions, which are organized in networks of inheritance and horizontal relationships. Besides hierarchical inheritance links, I also found overlapping and complementary patterns.